

ITNYREIK
BOI DOGV LKIM
DEMEER GEOR G
RAMINKREIVE
TŐSTARSABAI
A ANO 1719
VE 7912

Ősi írásaink II.

Ósi írásaink II.

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 31.

ŐSI ÍRÁSAINK II.

**Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet
által 2020. december 10–11-én rendezett
konferencián elhangzott előadásokból**

SZERKESZTETTE:

FEHÉR BENCE – FERENCZI GÁBOR

Magyarságkutató Intézet

Budapest, 2021

Szakmai lektorok: Fehér Bence, Szabó Ádám
Nyelvi lektorok: Ferenczi Gábor, Nagy Dóra, Rási Szilvia

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Fehér Bence,
Katona József Álmos, Kovács Attila, Pomozi Péter, Virág István

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

© Szerzők, Szerkesztők, 2021

ISBN 978-615-6117-38-0

ISSN 2677-0261

TARTALOM

Előszó	7
Fehér Bence: Székelydália 1–4.....	9
Katona-Kiss Attila – Bíró Gyöngyvér: Orgondaszentmiklóstól Komlósig. Újabb középkori rovásfeliratos csatok a Maros–Körös közéről.....	31
Novotnik Ádám – Fehér Bence: Írásos emlékek a Tolna-Mözs-Fehérvize- dűlői avar temetőben.....	55
Puskás Timea – Hosszú Gábor: Az írásevolúció kladisztikai megközelítése.....	85
Rumi Tamás – Sípos László – Somfai Tamás: Jelenkori rovás emlékek – digitális tartalomfejlesztés	117
Szabó Ádám: Az apahidai Mauric (Mauricus ≈ Mauricius)	139
Szabó Géza: Kaukázusi régészeti és néprajzi megfigyelések a rovásfeliratos Nagyszentmiklósi kincs értékeléséhez az újabb archaeometriai vizsgálatok tükrében	175
Tóth Anna Judit: Komáromi Csipkés György és a nyelvek eredete	237
Visy Zsolt: Rovásírásos és latin nyelvű feliratok Énlakán	265
Zelliger Erzsébet: Bonyhai Moga Mihály írásbelisége nyelvész szemmel ...	307

ELŐSZÓ

Egy esztendővel ezelőtt, 2020 decemberében jelentette meg a Magyarságkutató Intézet *Ősi írásaink* című tanulmánykötetét, amelyben a vaskori első írásnyomoktól hagyományos rovásírásunknak a XXI. századi kultúrába való beépüléséig, tehát mintegy háromezer év írástörténetét felölelően voltak tanulmányok. Akkor sem csináltunk titkot belőle, hogy nem tekintjük ezzel lezártnak munkánkat – sem a kötetbe író egyes kutatók, sem mi, szerkesztők, és természetesen a Magyarságkutató Intézet sem, hanem tartósan fórumot kívánunk teremteni a Kárpát-medencei írástörténet kutatása, e sajnos kissé mostoha sorsú tudományág számára. A kötetnek ha nem is a kinyomott példányait, de online megjelenését éppen a 2020. december 10–11-én tartott *II. Ősi írásaink a Kárpát-medencében* konferencián tudtuk bemutatni, s már akkor készültünk rá, hogy idén, 2021-ben pedig megtarthassuk a harmadikat a konferenciasorozattól. Kötetünk anyagát a *II. Ősi írásaink* konferencia előadásából válogattuk, és szeretnők, ha a *III. Ősi írásaink* résztvevői már kézbe is vehetnék; de e sorok írásakor már az is biztos, hogy a kettő között egy más típusú esemény is lesz, ezúttal nem a tudományos viták terepe, hanem egy ismeretterjesztő konferencia az íráskutatás szerelmesei számára. S nem csak a tárgy, hanem a résztvevők köre is az egész Kárpát-medencét öleli fel, hiszen nem magunknak akarunk beszélni, hanem az összmagyarság számára van mondanivalónk.

És meddig fog tartani ez a konferenciasorozat? Erre természetesen határozott választ nem adhatunk, mert mi a magyar múltat kutatjuk, nem pedig a futrológia tudományában tevékenykedünk, de megközelítő sejtésünk lehet. Az egyik válasz az: reményeink szerint még nagyon sokáig. A részt vevő kutatók közti együttműködés, az elmúlt rendezvények hatékonysága, baráti hangulata, az ott elhangzó új kutatási eredmények bősége és a termékeny viták mind-mind

azt igazolják, hogy erre a fórumra szükség van, újat ad a magyar tudománynak. A másik válasz pedig az ellentéte: biztosan hamarabb fog véget érni, mint hogy kutatásaink lezárulnak, hiszen ősi írásaink teljes történetét soha nem fogjuk úgy megismerni, hogy ne maradjon újabb és újabb kutatnivaló.

E kissé pesszimista megjegyzés dacára őszintén örülhetünk az utóbbi évben elért eredményeinknek. Nem csak e kötetéről beszélhetünk, bár el kell mondanunk, hogy tizenhat eddig teljesen ismeretlen vagy megfejtetlen ókori-középkori, és negyvennél több újkori felírt emlék lát benne napvilágot, nem is beszélve az egy-egy jelenséget elemző tanulmányokról. Épp annyira fontos az is, hogy különböző más konferenciákon, kötetekben is jelentek meg e két kötet szerzőinek lényeges tanulmányai, amelyekben legalább ugyanekkora új anyagot hoztak napvilágra. E két kötet szerzőit emelem ki, bár persze a Kárpát-medence írástörténetének kutatása szélesebb kört foglalkoztat – de bizvást mondhatom, hogy mi már egy nem papíron rögzített, nem hivatalosan elismert, de ténylegesen működő munkaközösséget alkotunk, s éppen ezért tartjuk természetesnek és nélkülözhetetlennek, hogy eredményeinket itt, e lapokon is együtt osszuk meg egymással és a világgal.

2020 szeptemberében

A szerkesztők

SZÉKELYDÁLYA 1–4.

FEHÉR BENCE

ABSZTRAKT: A székelydályai református templom külső falán levő, összesen kb. 9 m hosszú rovásfeliratokat 1995 óta ismerjük. Elsősorban közlője, Benkő Elek rajza alapján készült értelmezések ismertek, amelyek a szöveg nagy részével nem boldogulnak, bár a felirat ma is kiválóan tanulmányozható állapotban van. A jelek nagy részénél kizárható, egy szakaszánál nem bizonyítható Benkő feltételezése, hogy a vakolat készítésével egykorúak; bizonyossággal annyi mondható, hogy XV. századiak, és a kézírás különbözősége alapján négy valószínűleg nem egykorú felírra oszlanak. Az **A** felirat nagyobb része kiolvasható, meglepetésre egy sírfeliratot ad ki: *Pétörfi Balás temet'<et>ék (ti. ez) he^ly^e n/h^ely^t*. Az erősen rongált **B** felirattól annyi állapítható meg, hogy hasonló szerkezetű sírfelirat, azonban a **C** felirat többesszámban fogalmaz (*temet'<et>ének h^l^e n*), s valószínűleg három nevet tartalmaz, amelyek közül bizonyos a *Mikl^s*, valószínű a *Szán^tó ^s^tán^é* névalak. Elkülöníthető egy csonka **D** felirat ugyanazon a falszakaszon, de eltérő kézírással, erről azonban egyelőre csak annyi állapítható meg, hogy fennmaradt betűi ([- -]U[-]TOM ?) az eddigi olvasati próbálkozásokat biztosan kizárják.

KULCSSZAVAK: rovásírás, székely írás, Székelydályá, graffito, sírfelirat, XV. Század

ABSTRACT: *Székelydályá 1-4.* We have known the runiform inscriptions totalling approximately 9 metres in length on the external wall of the Reformed church in Székelydályá since 1995. Interpretations mainly based on the drawing

by its first publisher, Elek Benkő are known. Although the script is in an excellent and legible state, the interpretations failed to solve a considerable part of the text. Benkő's hypothesis that the characters are contemporaneous with the mortar can be excluded for a large part of the characters and cannot be justified for one section; it can only be stated with certainty that they are from the 15th century and they can be divided into four probably non-contemporaneous scripts due to the differences in the handwriting. A major part of script **A** is legible, and unexpectedly it is an epitaph: *Pétörfi Balás temet' <et>ék* (i.e. *ez he[^]ly^en/h[^]ely^öt*). It can only be established that the heavily deteriorated script **B** is an epitaph with a similar structure, but script **C** is in Plural (*temet' <et>ének h^elⁿ*) and probably contains three names, of which the name *Mikl^b's* is certain and *Szán[^]tó^Es[^]tánⁿe* is probable. An incomplete script **D** can be separated on the same wall section but it was written in different handwriting. It can only be determined so far that the preserved letters ([- -]U[-]TOM ?) certainly rule out the previous readings.

KEY WORDS : runiform script, Szekler runiform script, Székelydália, graffito, epitaph, 15th century

A székelydályai református templom déli külső falán levő rovásírásos felirato(-ka)t 1992. VIII. 11-én fedezték fel, 1995 óta ismerjük teljes fennmaradt terjedelmében;¹ első teljes, 1996-os közlése (Benkő Elek rajzos publikációja²) után azt lehet mondani, azonnal bekerült a székely rovásírásos emlékek kánonjába. Öt éven belül idézte, illetve újraközölte Ferenczi Géza, Harmatta János (Györffy Györggyel közösen írt összefoglaló munkájában), nem is egy írásában Ráduly János,³ és egy általában tudományos szempontból figyelembe nem vett amatőr

1 Benkő 1996, 75. (A teljes szöveg feltárása 1995. VII. 27–29-én történt meg.)

2 Benkő 1996, 75–77. Nem ez volt azonban a felirat első ismertetése: Ferenczi Géza már egy évvel a teljes feltárás előtt megemlítette, sőt fotót is adott (Ferenczi 1994a, 72.) – persze ezt az első közlést aztán felhasználhatatlanná tette az, hogy az akkor ismerthez képest a feliratok jelentősen meghosszabbodtak...

3 Ferenczi 1997, 18–19., 12. kép; Györffy–Harmatta 1997, 152.; Ráduly 1995, 11.; Ráduly 1997, 119–120. No. 4.; Ráduly 1998, 95–96.; Ráduly 1999; Ráduly 2000.

kutató, Libisch Győző.⁴ Bekerült Erdélyi–Ráduly gyűjteményébe, Sándor Klára ismeretterjesztő kötetébe, említi Vékony Gábor kötete.⁵ Nem meglepő, hogy Benkő Elek is vissza-visszatért a felirat értékelésére, eddig összesen öt publikációban foglalkozott vele.⁶ Az ő első teljes közlése után azonban gyakorlatilag a kutatás az általa készített rajzokat idézte csak, bár 2012-ben részletfotókat is adott róla; Benkőtől független rajzot-fotót egyedül Libisch Győző közölt.⁷ Bizonyos fokig persze érthető a szűkös dokumentáltság: a fehér fal felirata nagyon nehezen fotózható, napfényben a nap miatt, árnyékban az árnyék miatt lesz az egész kép egyforma, s a kiálló támpillérek miatt sűrűfényben is csak kisebb részleteket lehet felvenni. A jelen cikkben szereplő fényképeim története is ezt mutatja: csupán második kutatóútamon sikerült használható felvételeket készítenem, amikor olyan szerencsém volt, hogy éppen decemberi esőben vizsgálhattam a falat.

Ennek köszönhetően lényegileg Benkő rajzán alapuló értelmezések születtek (ld. 1. kép), amivel az a gond, hogy Benkő rajza egyes helyeken nem pontos; és még ahol pontos is, mint afféle rajz, nem különíti el egyértelműen az elsődleges és másodlagos véseteket. Így annak számára, aki e rajzok alapján tanulmányozza a szöveget, olyan, mintha az egész komplexum egy időben került volna a falra; ráadásul az sem világos belőle, hogy ahol nincs semmi, ott íratlan-e a vakolat, vagy pedig megsemmisült. Saját, 2018 végén készült rajzom lényegesen másnak mutatja a feliratot (ld. 2. kép). Mielőtt felvetődnék, már előre cáfolom azt a feltételezést, hogy 1996 és 2018 közti állagromlás okozná az eltérést: a vakolat kiválóan konzerválva van, a rovások élesek, s a mai napig alkalmasak technikai megfigyelésekre is, újabb falomlás nem látható sehol.

Egyébként Székelyföld legmonumentálisabb rovásfeliratáról (helyesebben, mint alább rátérek: -feliratairól) beszélünk: egy kb. 9 m hosszú falfelület volt majdnem végigírva egy sorban, 5–21cm közti nagyságú, tehát elég jókora be-

4 Libisch 2001 (rajz és fotó: 1–7. kép).

5 Erdélyi–Ráduly 2010, 94.; Sándor 2014, 182–184.; Vékony 2004, 17.

6 A már említetten kívül Benkő 1998, 48.; Benkő 2012, 53., 58. (2/3–4. kép); Benkő 2014a, 318. (4. kép); Benkő 2014b, 72–73.

7 Benkőé mellett Ferenczi Géza rajzát, amely időrendben vsz. az első dokumentáció, viszont lényegesen pontatlanabb Benkőénél is.

tűk, melyekből ma 93 észlelhető, de a szöveg több helyütt csonka. Többségében elég jól olvasható, szabályos jelek, egy másodpercig nem volt vitatott a székely rovásíráshoz tartozásuk, ezért különös, hogy a szöveg milyen makacsul ellenáll minden értelmezésnek.

Előjáróban ismerjük meg a felirat fizikai adottságait. A szöveg szinte a teljes külső déli hajófalra kiterjed, annak később többszörösen eltakart sárgásfehér régi vakolatrétegében. Három nagyobb szakaszban látható: a kaputól balra, a két bal pillér közt gyakorlatilag végig, 257 cm hosszan; a kaputól jobbra, a jobb első támpillértől közvetlenül a kapufélig 147 cm hosszan (ennek nagyon nagy része sérült, elveszett); a jobb első támpillértől jobbra 152 cm hosszan, majd némi hézaggal még 23 cm a jobb szélső támpillérig. A fal maga XIII. sz. végére – XIV. század elejére tehető,⁸ a feliratot Benkő a XIV/XV. század fordulójára teszi, a vakolat keletkezésének korára.⁹ Erre fő érve, hogy a graffito a bal és középső szakaszon még nedves vakolatba került bele (kimondatlanul hozzáértve: a jobb szakaszon pedig nem). Ha igaza van, *par excellence* két különböző feliratról van tehát szó. Csakhogy Benkő érvelése részleteiben nem állja meg a helyét. Az igaz, hogy a jobb oldali feliratrészt egyértelműen későbbi a vakolatnál, azonban maga sem egységes (ld. 7–10. kép). A jobb szélső kicsi szakasz (amely az elején töredékesnek látszik, a végén viszont *vacat* követi) világosan más kézírás, mint a tőle balra eső hosszú szakasz – az utóbbiban az egész falon látható összes többinél sokkal keskenyebbek a betűk, sűrűbb a sorvezetés, a betűméretek egyenletesebbek, és a betűk közt nincs semmi szabad térköz, vagyis a szóközöket nem jelöli. Valamivel a jobb oldali betűk kisebbek is; a nagy *vacat* bizonyosan a felirat kezdetét, illetve a másik végét jelzi. Tehát ez a jobb oldal maga is két különálló feliratra oszlik, amelyek feltehetőleg nem egykorúak, mindenesetre nem ugyanannak a kéznek a műve. Sajnos a széljobb felirat alig tanulmányozható, mert zseniális ötlettel épp föléje építettek egy esővízlevezető csatornát; nagyon lendületes betűkkel vésték be, az utolsó betűben valószínűleg erősen „meg is szaladt” a rovó keze, én legalábbis inkább hinném azt, mint hogy ligatúrával állnánk szemben.

8 Dávid 1981, 263.; Benkő 1996, 75.

9 Benkő 1996, 77.

Ott van mármost a középső és a bal falszakasz. Ezek mindenképpen eltérnek az említettektől, legalább egy harmadik feliratról van tehát szó, de alighanem ez is két különálló, hiszen nemcsak a kapu tagolja, hanem a kaputól balra még egy olyan falszakasz is van, amelyet a XV. században biztosan íratlanul hagytak, mert ugyanazon a régi vakolaton XVI. századi kapitális latin betűs graffiti van üres háttéren (ld. 11. részletkép). A bal szakasz (ld. 3–4. kép) betűi a legnagyobbak, legszellősebbek (a legnagyobb betűi 21 cm-esek!); az éles, határozott véséseken én nem észleltem a nedves vakolatra jellemző anyagmegfolyást, sőt egy-két betű (mint a bal széle felé eső K^2) szinte biztosan száraz anyagba került bele. A közepén van egy *vacat*, amelybe utólag egy 1572-es évszámot véstek bele, azonban ennek a technikai kivitele nem különösebben különbözik. Úgy tűnik tehát, hasonló körülmények közt keletkeztek – vagyis mind utólag. A középső szakasz (ld. 5–6. kép) értelmezése a legnehezebb, mert ezeket több helyütt mély, nagy, erős vésések felülírják: ezek csak rajzok lehetnek, betűsört nem adnak; ráadásul e szakasz nagyon töredékes, két darabra oszlik. Az írásmód hasonlít a bal feliratéra, de a betűk kisebbek, éles mély vésésekkel, *vacat* nélkül: feltételezhetőleg egy újabb kézírás, megint újabb felirat. Ha valahol, akkor ennél lehet felvetni, hogy a vakolat készítésével egykorú, de szerintem nem bizonyítható.

Összességében tehát négy különböző feliratról van szó a templomfal négy elkülönülő szakaszán: **A** bal, **B** a kaputól jobbra (két töredékben), **C** jobb, **D** széljobb töredék. A négy felirat egymáshoz való időviszonya biztosan nem állapítható meg. A Benkő által felvetett XIV/XV. sz. fordulója csak a **B**-nél lehetséges, de nem bizonyos; a XV. századon belül nem lehet határozottan datálni egyiket sem. Későbbi nem lehet, mert a XV. sz. végén készült támpillérek a vakolatréteg felett állnak; az **A** felirat elejét fedi is a támpillér, a többit szerencsére nem.

A négy (eddig tehát senkinél világosan el nem különített) felirat közül az **A**-ra többféle olvasati javaslat van. Ráduly részleges, konzervatív olvasata csak a felirat közepén lévő nevet adja meg: *Peterfi B^{al}ás*.¹⁰ Ferenczi csak egy min-

10 Ráduly 2000; a **B** és **C** feliratból elszórtan betűcsoportokat kiolvas. A *Peterfi* szóalak egyértelműen téves, a 4. betű semmiképp nem lehet E.

den értelem nélküli betűhalmazt tudott látni benne, az utolsó szóra volt megoldási javaslata: *sz^ent^ek^et*.¹¹ Harmatta olvasata viszont az egész szakaszt felöleli: *Üdvöt kínál Pétörfi Balás*.¹² A névalak így valóban helyes (a megelőző jelek annál kevésbé), viszont Vékony Gábor még a nevet sem így olvasta, szerinte a szöveg tele van ligatúrákkal, a név *Pétörfi Barlabás*.¹³ Ebben azonban nem volt igaza, a szöveg másutt szinte ligatúra mentes, itt BA és LA ligatúrák kétségtelenül vannak, de nem több.

Végül Libisch olvasata a következő volt: [- - -] *judött szék(el) nagys(ágos) Péterffy Balázs (sic!). 1572 temették e h(elye)n [- - -]*. Az ő olvasatát senki nem méltatta figyelemre, egyebek mellett¹⁴ azért, mert nem vette észre, hogy a támpillér a szöveg elejére ráépül, tehát a XV. század vége előtti, és így az 1572-es évszám nem lehet a szöveg része.

A felirat értelmének meghatározásához az alaki jelazonosság mellett természetesen az egyik legfontosabb szempont a funkciónak való megfelelés – itt viszont egyelőre a feliratnak a funkciója is roppant kérdéses. Ha nem készítés-karcolták be (márpedig az csak a **B** feliratnál lehetséges), akkor nem valószínű, hogy mesterfelirat.¹⁵ Könnyen lehetne valamilyen módon vallási tárgyú

11 Ferenczi 1997, 18–19 az alábbi betűsört látja: ZsVSz^N?TKT? B?^Sz TR/Gy.? PB?T?K?R?E^FTB^AP?AH? IK^MTNyMI/JT(A^K^T?)E+KN?+R?A^Sz. [-] *sz^ent^ek^et* [- - -]. Ezt a betűsört gyakorlatilag lehetetlen azonosítani a tényleges jelekkel, leszámítva az utolsó szót, amely érthető olvasat, ha feltesszük, hogy a M jelnek csak a függőleges szárát látta, az E jelnek a keresztoszárát nem – valamint az utána következő E jelet kiolvasta, de a leírásban elfelejtette rögzíteni!

12 Györffy–Harmatta 1997, 152.

13 Vékony Gábor kiadatlan jegyzetei, MNM Adattára, Vékony 102e dosszié; vö. Libisch 2001, 40.

14 Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy Libisch mint amatőr „rováskutató” nem rendelkezett semmilyen szakképzettséggel, viszont riasztóan vad teóriák is kapcsolódtak a nevéhez (az ún. „pálos rovásírás” feltételezése, ld. Libisch Győző, Pálos rovásírás? *Turán*, 2 (29). (1999) 3. sz. 21–40.: olyan vegyes, de egyáltalán nem rovásírásos emlékeket sorolt ide, mint pl. a felsőszermerédi latin betűs felirat, a gelencei arab számos szentségtartó, a körmöcbányai – az 1860-as években hamisított – ál-összláv sziklafeliratok, a „borostyánkői felirat”, ami egy XX. sz. elei rúnautánczat). A szakképzett kutatók közül öt úgy tűnik, csak Vékony Gábor volt hajlandó komolyan venni – de mint fentebb láttuk, ezúttal Vékony olvasata tökéletesen eltérő volt.

15 Ráduly (1999; 2000) és Libisch (2001, 42–43.) a C feliratot próbálták mesterneveknek kiolvasni, de mivel a C-ről bizonyítható legkönnyebben, hogy utólagos, ezt feledhetjük.

(de miért a külső templomfalon?), Harmatta olvasata ebbe az irányba megy el, de sok értelme nincsen. Az üdvöt remélhetőleg még a XV. században is tudták, hogy nem Pétörfi Balás (helyi pap?, építőmester?, járókelő?) kínálja, hanem Jézus Krisztus.

A szöveget (ld. 3–4. kép) alaposan megvizsgálva látható, hogy közvetlenül a pillér után valami betűtöredék kandikál ki, aztán: [- - -]Mb/Ü(?)T(?)R²T jelek. A következő egy különösen furcsa jel, ugyanis teljesen jól olvasható, de olyan, mintha Sz[^]K² ligatúra lenne – viszont másutt még soha nem fordult elő e két jel ligálva. Utána jön egy problémás rész, amelyet Benkő rajza nyomán mindenki egy nagy ligatúrának érzékel; ha az ő rajza jó lenne, akkor Libischnek teljesen igaza lehetne, a kiolvasása lehetne *nagyságos*. Valójában itt a felület nagy része omlott, és egy a feliratnál lényegesen későbbi nagy, durva harántvonal van rajta. Alatta két jel nyomai vehetők ki. Én J A betűket látok a legkönnyebben elképzelhetőnek, de ez messze van a bizonyosságtól; utána világosan szóvég áll. Ha az előző nem is olvasható jól, *-ja* a legtermészetesebb szóvégek közé tartozik. Egészében ez a rész azonban még megfejtésre vár.

Külön feltűnő az a jel, amelynek itt az Mb/Ü (?) értékét vetem vel. Az Ü jelnek ez igen ritka variánsa volna, abból tehetjük fel, hogy ezt alkalmaznák, hogy a normál Ü itt biztosan Ö jelentésű (PETÖR²). Az Mb pedig egyike a székely jelsor külön felsorolt, gyakorlatban meglehetősen ritka ligatúráinak, és itt még annak is egy variáns alakjának kellene lennie. Viszont a templomfali graffitókon ez a jel egyáltalán nem ritka,¹⁶ és eddig egyetlen előfordulásánál sem sikerült még problémamentesen kiolvasni. Mindezek alapján meg merem kockáztatni, logikus feltevés lenne: az itt használt változatokon a hangértéke *más*, mint az ábécék alapján hinnők!

Az utána következő szavakról nem lehet vita, ez tényleg PETÖR²FI-B[^]AL[^]AS. Utána újabb szóvég (ebbe tudták jó száz évvel később beleírni az évszámot). Az izgalmas rész utána jön (ld. 12. részletkép): egyértelmű a TEME betűsor, majd valószínűleg újabb TE, és világosan K². A következő görbe vona-

16 Berekeresztúr-déli falon is ott áll több darabban is, ld. KMRE No. 206., Ráduly 2005, Erdélyi–Ráduly 2010, 69.

las jel kérdéses, legkönnyebben talán H lehet,¹⁷ majd egy utólagos karcokkal és falhiánnyal is rongált betű, és egy betű alsó ferde maradványa. Ezzel a feliratnak vége, ez biztos.

Józan ésszel nem lehet tagadni, hogy a *temet* szó a legegyszerűbb, az amatőr Libischnek lehet ebben igaza – akkor viszont az a valószínű, hogy ez egy sírfelirat! Az eddigi első és egyetlen rovásírásos sírfelirat.

Van-e itt, ezen a falon értelme sírfeliratnak? Véleményem szerint van: a templomot körfal veszi körül, ezen belül a középkorban cinteremnek kellett lennie, és ha valaki a templomfal közelében nyugodott, és elég tekintélyes ember volt, miért ne rótták volna a külső falba a jelzést: *itt temették X.Y.-t*. A tényleges szöveg lehetne akár ez: TEMETEK² 'temet'ék', ennek csak az az akadálya, hogy Péterfi Balázs neve cáfolhatatlanul alanyesetben áll. Ezért én inkább szenvedő mondatnak érteném: az elvileg szükséges TEMETETEK² 'temet'eték' alakból haplográfiával az ismétlődő betűket kihagyták (akár íráshibából, akár szándékosan). A következő kerekedő jeltöredék lehet egy Ly maradványa (az Ly már korábról is ismert betű¹⁸), sőt az is elképzelhető, hogy ez egy másik kerek betűvel ligatúrában áll, amely kétoldalt alul-felül túlnyúlik (E?). A ferde alsó szár lehet R², vagy több jelnek a része: N-é, vagy akár egy ferdére sikerült T-é is. Mind N, mind T olvasattal értelmes a szó, elég archaikus magyarsággal: H(E) LyN vagy H(E)LyT hely^ēn vagy hely^ōt/hely^ōt,¹⁹ Mindkét esetben helyhatározó, ma egy mutató névmást mondanánk mellette, de a korban, úgy hiszem, elfogadható a felirat második részének ilyen fogalmazása:

Pétörfi Balás temet'<et>ék (ti. ez) he^Λly^ēn/h^Λely^ōt.

17 Tudjuk, a H lehet Ę/Ě is (Ligeti 1925, vö. KMRE No. 200 SzTNDÖBH = 'szt'ndöbē, No. 194, 675,1,12 UR²SzJNH = Űr színē); csak hogy a szöveg látványosan ö-ző nyelvjárásban áll, így Ę használata kevésbé várható, az Ę-t pedig a Pétörben E-vel jelölték.

18 Ld. a vargyasi feliraton, KMRE No. 173 – legalábbis a felfedezője, Kónya Ádám (Kónya 1994), Ferenczi 1994b, Erdélyi–Ráduly 2010, 64., Györffy–Harmatta 1997, 152 és még néhány kutató szerint, egyedül Vékony nézetével szemben (Vékony 2004, 18–24). Ennek alapján nem irreális azt sem feltételezni, hogy a homoródkarácsonyfalvi feliraton (KMRE No. 172) is ez olvasható.

19 A szövegben eddig nem volt ugratás, de egyetlen magánhangzóé a legkevésbé hangsúlyos helyen nem irreális. – A lehetséges R olvasat viszont nem enged értelmes olvasatot: az csak akkor jöhetne létre, ha utána egy E eltűnését tételeznék fel, az utána levő kicsiny sérült falfelületre viszont egyszerűen nem férne be egy teljes E jel.

Már az nagy eredmény, hogy egy felirat érdemi része megfejthető, de ennek segítségével alighanem előbbre léphetünk a többi felirat megoldásában is. Legalábbis logikus feltételezés, hogy a fal különböző részein különböző neves elhunytokról emlékezzenek meg, és ez világossá tenné azt is, miért mindegyiknek más a kézírása: nyilván nem egyszerre haltak meg, és nem ugyanaz írta a megemlékezést.

A *Pétörfi Balás* név aligha vitatható, mindazáltal érdemes névtanilag megvizsgálni, megfelel-e annak a feltételnek, hogy kiemelkedő elhunyt neve legyen. Egyelőre azt kell mondani, hogy a XV. századból nem tudunk Péterfi nevű személyt azonosítani a Székelyföldön, mindazáltal a XVI. század második felétől (1575)²⁰ nagy tömegben ismert, egy 1602-es összeírás egyszerre 14-et ismer,²¹ s ennek fele lófő, vagyis a név viselői közt sokan lehettek olyan státusban, amelynél már elképzelhető, hogy a helyi közösségben kiemelten megemlékezzenek róluk. Ez a vezetéknév természetes úton bármikor képződhetett, így számíthatunk rá, hogy már a XV. század elején is előfordult, a *Balás* keresztnévet pedig természetesen még korábbról, már a XIV. századból is lehet adatolni.²²

A **B** feliratnak (ld. 5–6. kép) még senki nem tudott koherens megfejtést adni, sőt a két rövid, egymástól elkülönülő töredéknek pontos leírása is hiányzott, amelyben a betűalakok helyesek, és az utólagos rávéssések nem torzítják. Libisch vélt két, valamiféle dátumhoz tartozó töredéket azonosítani: *csütör[tök?]* és *[pé]nteke[n?]*.²³ Valójában az első töredéken a Cs-nek hitt jel két elnyúlt jel, talán T és N egymás mellett, az összekötő vonalak nem léteznek (még egyszer, a felirat nem rongálódott jelentősen az utóbbi években, régen is ilyen volt). Ezután áll a már említett, kétesen azonosítható gyakori jel, és a TÖR² betűk is helyesnek lát-

20 SzOt NS IV. 34–35., az egyik viselője éppen *Peterfi Balas* néven.

21 SzOt NS IV. 70., 101., 106., 110–112., 115., 119., 122., 129.

22 SzOt IV. 22. (1359-ből) – ráadásul az egyik itt említett *Blasius* éppen *filius Petri*, tehát potenciálisan egy Péterfi család ősatya is lehetne.

23 Libisch 2001, 43.; az első ötbetűs szekvenciát Ráduly is megpróbálta kiolvasni, a *Csőtj* szót látja belé (nem világos, miért tekinti ezt értelmes magyar szövegnek). A két magánhangzó (?) egymáshoz való viszonya az **A** alapján mindenképp inkább Libisch, mint Ráduly elképzelésének felel meg, az első lehet Ū, de aligha Ö.

szanak. Mindenképpen nagyon hasonlít a jelsor az A első fennmaradt jeleihez²⁴ – a két felirat eleje táján tehát vsz. ugyanaz a 4–5 betűs sorozat áll.²⁵ A második töredék kezdete már nem csak gyanús, hanem bizonyos, hogy azonos az A felirat végével: ETEK²H. Az utolsó két jelet omlás és a ráírt ábra tette olvashatlanná, de semmi nem szól ellene, hogy itt is LyN vagy LyT lett legyen (ld. 13. részletkép); vagyis ez is sírfelirat, az obligát [tem]et^t<et>ék (ti. ez) he^hly^en/h^hely^ht^t végződéssel.

Ezek után már azt várjuk, hogy a C felirat (ld. 7–8. kép) is sírfelirat legyen. Az utolsó jelek valóban egy betű többlet kivételével szinte azonosak – ami aligha arra nem utal, hogy többszámúról van szó, több elhunytól emlékeznek meg: S^hTEMETENK²HL^h?N, értsd: S(?) temet^t<et>én^ek h^el^en? További, érdekes eltérés, hogy Ly helyett inkább egy csonka L áll az utolsó szóban – igazolva, hogy a XV. században a palatalizált és a normál L/Ly közötti különbség (vagy pedig a két rokon betű használata?) ingadozóban volt (ld. 14. részletkép). Ilyen van a XV. sz. második felére tehető sepsikilyéni feliraton is,²⁶ nem új tehát a jelenség.

Ha igazunk van, az ige előtt név várható, pontosabban több elhunyt: több név, kereszt- és vezetéknevek is. És valóban, az eddigi olvasatok többnyire nevek sorát találták, csak nem azonos neveket; Ráduly az *Est(án)*, a *Bá(lin)t* és a *Mikó Est(án)* nevet vélte látni. (Libisch ezek előtt még egy *Jánost* is.)²⁷ Igaz, ez a szöveg egyikőjük szerint sem lehet sírfelirat, mert a nevek után mindketten a *mest^erk* szót látják (ez nyilván a METENK² szekvencia, amely után már nem tételeznek fel szándékos betűket).²⁸

24 Az ott legelől észlelhető csonka betűtöredék is éppúgy lehet akár N is, mint itt is az Ū/Mb jel előtt.

25 Következésképp nem túl valószínű, hogy e betűket névnek kelljen feloldani; ha mégis, a TÖR[- -] betűk leginkább egy *Tör[ök]* név elejének tűnnek. Ez nem lehetetlen, a Török név a XV. század végén már ismert a Székelyföldön (SzOt III. 128–129.), bár természetesen a XVI. században lesz igen gyakori (akkor viszont szép számmal ismerünk lófőt, sőt nemest is: SzOt NS IV. 49–50., 52., 55., 62., 64.

26 Fehér 2020, 30.

27 Ld. Ráduly 2000; Libisch 2001, 42–43. Nincs értelme kitérni arra, hogy Libisch ezek közt értelmes szavakat nem adó (vagy csak nagyon gyanús szavakat adó) betűket is közöl: SzSz/Cs/ZR, OSzA(R)NN, *ortas* (felvetése szerint = *ordas* (?), ami személynévnek meglehetősen furcsa a XV. században) – ennek csak annyi tudománytörténeti értéke van, hogy rávilágít arra, Libisch megpróbálta pontosan dokumentálni azt, amit nem értett, tehát mint forrás legalább nem torzít.

28 Erdélyi–Ráduly 2010, 64.: Ráduly korábbi olvasatát lényegileg feladják, a S^hTEMET szek-

Az ige előtti hosszú jelsor szinte végig olvasható, és nagyjából azonosítható székely rovásírásos jelekkel, de a feloldása legalábbis nem kézenfekvő. A betűsor átírása így kísérelhető meg:

+R²CANyNGI[^]N?SzAN[^]TO?S[^]T[^]A+E? [-]E? B^l+ I[^]Nt?O TS MI²K²LS[^]

Érdekes, hogy az egyetlen nevet, amely bizonyos, pontos és közvetlen a temetkezési ige előtt áll, senki nem azonosította, márpedig az tagadhatatlanul MI²K²LS Mikl⁶s, csak éppen a S ligatúrában áll a következő szóval. Az A felirat analógiája alapján kételemű nevet várunk, tehát előtte vezetéknevnek kell lennie, de azt nem lehet egykönnyen rekonstruálni. Meglehetősen bizonyosnak látszanak a TS betűk, és gyanítható, hogy előtte szóköz van. Ez esetben azonban kifejezetten rövid névről van szó,²⁹ s előtte újabb (kereszt)név várható; erre természetesen megfelel a már felvetett B⁴li[^]nt név,³⁰ de ezt kérdésessé teszi az utána álló világos O betű: mi annak a szerepe? Talán mégis a következő névhez tartozik? Elképzelhetőnek tartom tehát, hogy valójában ez az olvasat téves, a nevek határa máshol húzódik: problémás a közepén levő nagy ligatúra (a feltételezett I[^]Nt), amely pontosan azonos azzal, ami a székelyderzsi téglaközepén is pöffeszkedik, és ott is hárman háromfélet javasolnak a kiolvasására.³¹ Inkább hihető, hogy nem annyira betű-, mint inkább szóértékű ligatúra lehet, s ha ezt megértenők, az adná meg e név olvasatát is.

vencia az egyetlen, amelyre feloldási javaslatuk van, és pedig vallási szövegnek, [- -]stⁿe^{met} olvasattal. Ez nem új javaslat, Libisch (2001, 43.) egy alternatív olvasati ötletét elevenítik fel. (Nem jelölik, hogy utána még több betű következik.) A N jel biztosan hiányzik, így ez a javaslat mindenképp elfogadhatatlan.

29 E nevet egyelőre sajnos nem tudom azonosítani. Ha csak e két betű alkotja, a szóbajóhető *Tas*, *Utas* nevek a Székelyföldről ismeretlenek. A XV. sz. végétől ismert a valamivel hosszabb *Kutas*/*Kutos* név (EMSzT VII 675.; XVI. századból viszonylag sok előfordulás), de a TS előtt fennmaradt betűkből ez a név nehezen lenne levezethető.

30 Talán helyesebb kiolvasási mód lenne B⁴l[e]nt; mindkét esetben azonban problémás a hosszú Á magánhangzó „ugratása”, ami ugyan nem példátlan (vö. KMRE No. 200, Csík-szentmihály/Csík-szentmiklós (?): cs[^]inál[^]t[^]k; No. 204, Dálnok: P^rrb⁴l (?); No. 218, Konsztantinápoly: jára^rt[^]k; No. 194 [a Marsigli-naptár] 681,2,1 M⁴rja (?)) – azonban mindegyik adatnál van valami olvasási bizonytalanság, vagy pedig csak leírás és rajz alapján ismerjük a szöveget), de igen ritka és nem túl szabályos megoldás, feltűnő ellentétben azzal, ahogy ez a név a Marsigli-naptárban (673,2,5) jelentkezik.

31 Ld. KMRE No. 197, az összes eddig javasolt olvasattal és azok irodalmával.

A megelőző szakasz erős rongálódása miatt problémás (talán két jel maradványai figyelhetők meg), az előtte levő hosszabb szakaszon azonban ismét teljes név egészíthető ki. Szinte bizonyos a $SzAN^{\wedge}TOS^{\wedge}TA+E?$ szekvencia (a N-ligatúra második eleme gyakorlatilag semmi nem lehet T-n kívül, s véleményem szerint a $S^{\wedge}T$ utáni csonka betű sem egészíthető ki másra, mint A-ra). Ez pedig megenged egy teljes névolvasatot: $Szán^{\wedge}tó^E_s^{\wedge}tán^n_é$.³²

Az e feliraton felbukkant nevek névtani vizsgálata sajnos csak nagyon bizonytalan lehet, hiszen többségükből csak a keresztnév azonosítható. E keresztnévek (Miklós, Bálint, István) a Székelyföldön régóta népszerűek. A Szántó mint vezetéknév szintén elképzelhető, már 1482-től adatolt³³; a XVI. századtól folyamatosan ismert, bár a Péterfinél talán ritkábban, s ha nem is gyakran, de előfordul köztük is lófő.³⁴ A felirat tehát minden bizonnyal három nevet tartalmazott, előtte pedig egy jelenleg értelmezhetetlen kb. 9 jeles szakasz van, amely ugyan nem egyezik az **A** és **B** elején álló kiolvashatatlan sorozattal, de talán a funkciója azonos lehet.

A rövidke (csonka) **D** feliratnál (9–10. kép) sajnos egyelőre nem tudjuk bővíteni az olvasatot, ellenkezőleg, az eddigi értelmezéseket kell megcáfolnom. A betűket először Libisch próbálta értelmezni, $IX^e_{szte}nd_ő$ alakban,³⁵ azonban mint a **C** felirat kezdetét; erre megy vissza minden azóta készült elemzés, és mind a **C** kezdetének is tekintik. A legutolsó módosítás Zelliger Erzsébeté és Hosszú Gáboré volt³⁶, $^e_{szte}nd^e_{\beta}$ alakban: mindez a felirat Benkőre visszamenő (inkább, mint a Libisch-féle) rajzán alapszik. Sajnos mind a két rajz pontatlan (Benkőé erősebben): a valóságban az első olvasott jel a Libisch jelezte IX jellel együtt ad ki egy betűt, amely szabályos U^{37} betű; utána valószínűleg egy betűt

32 Ezt olvasta Libisch (2001, 42–43.) $SzA(R)N^E_s^{\wedge}t(án)R^e_b^n$ formájában; Ráduly óvatosan (de legalább hiba nélkül) az $^E_s^{\wedge}tán$ elem kiolvasására szorítkozott.

33 EMSzT XII. 124.

34 SzOt NS IV. 84–86. (három adat két különböző faluból).

35 Libisch 2001, 43.

36 Hosszú–Zelliger 2014, 427.

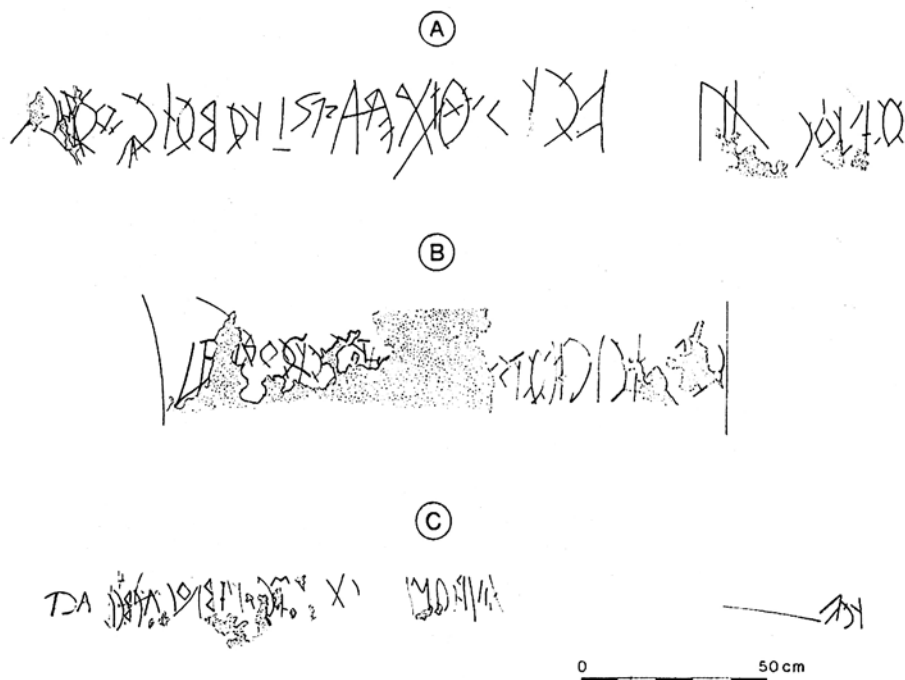
37 Tudtommal időrendben ez az első dokumentált előfordulása; ez természetesen azt a lehetőséget is felveti, hogy az olvasata még nem egyezik a későbbi korival. (Tubay et al. 2020, 194 archeometriai vizsgálattal, meggyőzően bizonyítják, hogy a székelyudvarhelyi, eddig datálatlan töredék lényegesen későbbi.)

nem látunk amiatt a bizonyos esőcsatorna miatt; a feltételezett Nt ligatúra alul is tartalmaz keresztzárt, úgyhogy én inkább O-nak gondolnám; és a végső csapást az utolsó betű jelenti, amely egészen világosan szabályos M, csupán az a kérdés, a túlnyúló bal szárok azért vannak-e, mert egy G jellel ligálva van, vagy azért, mert a rovó kése megszaladt a balra le haladó vonásoknál. Az olvasat tehát nagy valószínűséggel [- - -]U[-]TOM vagy [- - -]U[-]TOM^G.³⁸ Ennek jelenleg értelmét nem tudom kihámozni, de az *estnd^eβ* szót biztosan törölnünk kell a lehetőségek közül.

Semmiképp nem mondhatjuk, hogy a dályai feliratok elemzésének végére jutottunk volna. Még mindig vannak a szövegben értelmezhetetlen vagy vitatható szakaszok, sőt az eddig ismertekhez képest új problémák is felvetődtek; több eddig viszonylag elfogadott szómagyarázatot fel kell adnunk. Mindazáltal nem csekély eredmény, hogy egy helyett négy feliratot tudunk azonosítani, ráadásul az első ismert rovásírásos sírfeliratokat; s legalább négy elhunynak részben vagy egészben a nevét is lehetett azonosítani – szokványos kételemű nevük van, ami a XV. században nem különös. A szöveg állapota azonban jó, a fennmaradó kérdéseket további helyszíni vizsgálatok segítségével meg lehet próbálni tisztázni.

38 Az O-nak klasszifikált jel felső keresztező vonala enyhén túlnyúlik jobbra a főszáron; az alsó keresztező vonalból kiindulva ez hanyagságnak tekinthető, de esetleg felvethető az is, hogy az alsó vonal húzása hibás, ez esetben a betű lehetne akár E is. A TEM záródásra pedig gondolhatnánk úgy, mint a feliratok szokásos *temet<tet>ék* végződésének rövidítésére. Ezt mégsem gondolom hihetőnek, mivel az eddigi székelyföldi korpuszban modern értelemben vett rövidítés eddig ismeretlen, egyedi megoldás lenne.

KÉPEK

1. kép: A székelydályai feliratok összefoglaló rajza (Benkő 1996 nyomán)

2. kép: A székelydályai feliratok összefoglaló rajza (a szerző rajza)

3. kép: Az **A** felirat (a szerző fényképe)

4. kép: Az **A** felirat (a szerző rajza)

5. kép: A **B** felirat (a szerző fényképe)

6. kép: A **B** felirat (a szerző rajza)

7. kép: A **C** felirat (a szerző fényképe)

8. kép: A **C** felirat (a szerző rajza)

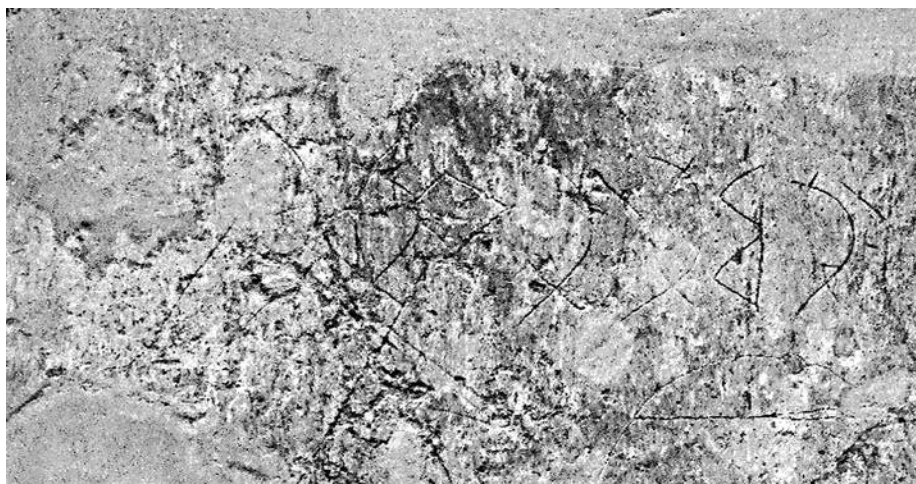
9. kép: A **D** felirat (a szerző fényképei)

10. kép: A **D** felirat (a szerző rajza)

11. kép: Az 1572. évi graffito az **A** feliratban (a szerző fényképe)

12. kép: Az **A** felirat végső betűi (a szerző fényképe)

13. kép: A **B** felirat végső betűi (a szerző fényképe)

14. kép: A **C** felirat végső betűi (a szerző fényképe és rajzos kiegészítése)

I R O D A L O M

- Benkő 1996.** Benkő Elek: A székely rovásírás korai emlékei. *Magyar Nyelv*, 92. (1996) 75–80.
- Benkő 1998.** Benkő Elek: A székely rovásírás. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Erdély a történelmében*. Pro-Print, Csíkszereda, 1998. 46–51.
- Benkő 2012.** Benkő Elek: *A középkori Székelyföld I.* MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest, 2012.
- Benkő 2014a.** Benkő Elek: A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben. (Régészeti és történeti jegyzetek.) In: Sudár Balázs – Szentpéteri József (szerk.): *Magyar őstörténet*. Tudomány és hagyományörzés. MTA BTK, Budapest, 2014. 311–327.
- Benkő 2014b.** Benkő Elek: A székely írás középkori és kora újkori emlékei. Régészeti és történeti megjegyzések. *Korunk*, 25. (2014) 8. sz. 65–74.
- Dávid 1981.** Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Kriterion, Bukarest, 1981.
- EMSZT.** Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Kriterion, Bukarest, 1976–.
- Erdélyi–Ráduly 2010.** Erdélyi István – Ráduly János: *A Kárpát-medence rovásfeliratos emlékei a Kr. u. 17. századig*. Masszi, Budapest, 2010.
- Fehér 2020.** Fehér Bence: Benedek Illyés graffitiző és műemlékronsgáló (XV. század)? In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Magyar-ságkutató Intézet, Budapest, 2020. 25–38.
- Ferenczi 1994a.** Ferenczi Géza: A székely rovásírás ma létező emlékei Székelyudvarhely környékén. In: *A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Első (Székelyudvarhelyi) Övezeti Történeztalálkozó Előadásai és Iratai*. Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, Budapest–Zürich, 1994. 69–84.
- Ferenczi 1997.** Ferenczi Géza: *Székely rovásírásos emlékek*. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely, 1997.
- Györffy–Harmatta 1997.** Györffy György – Harmatta János: Rovásírásunk az európai írásfejlődés tükrében. In: Kovács László – Veszprémi László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi, Budapest, 1997. 145–161.
- Hosszú–Zelliger 2014.** Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet: A Bodrog-alsóbüi

- rováslelk számítógépes írástörténeti kapcsolatai és egy olvasati kísérlete. *Magyar Nyelv*, 110. (2014) 417–431.
- Libisch 2001.** Libisch Győző: A székelydályai rovásfeliratok. *Turán*, 31. (2001) 2. sz. 37–44.
- KMRE.** Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye*. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 2020.
- Ligeti 1925.** Ligeti Lajos: A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje. *Magyar Nyelv*, 21. (1925) 50–52.
- Kónya 1994.** Kónya Ádám: Vargyas újabb kincsei. *Háromszék*, 1194. (1994. VII. 30.) 1, 4.
- Ráduly 1995.** Ráduly János: *Rovásíró őseink*. Firtos Művelődési Egylet, Korond, 1995.
- Ráduly 1997.** Ráduly János: Hargita megye feliratos rováslelkéi. In: *Hargita Kalendárium*. Hargita népe, Csíkszereda, 1997. 118–122.
- Ráduly 1998.** Ráduly János: *A rovásírás vonzásában*. Firtos Művelődési Egylet, Korond, 1998.
- Ráduly 1999.** Ráduly János: Erdély leghosszabb székely (magyar) rovásírása. *Hazanéző*, 10. (1999) 1. sz. 14–15.
- Ráduly 2000.** Ráduly János: A székelydályai rováslelk olvasatához. *Népújtság*, 52. (2000. VII. 15.) 163. sz. 5.
- Ráduly 2005.** Még két berekeresztúri rovásfelirat. *Hazanéző*, 16. (2005) 2. sz. 23–24.
- Sándor 2014.** Sándor Klára: *A székely írás nyomában*. Typotex, Budapest, 2017.
- SzOt III.** Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár III*. 1270–1571. Ev. ref. Kollegium, Kolozsvár, 1890.
- SzOt IV.** Barabás Samu (szerk.): *Székely Oklevéltár IV*. 1219–1776. MTA, Budapest, 1934.
- SzOt NS IV.** Demény Lajos (szerk.): *Székely Oklevéltár új sorozat IV*. Székely népesség-összeírások 1575–1627. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1997.
- Tubay et all. 2020.** Tubay Tiziano – Mozgai Viktória – Fórizs István – Sipos György – Páll Dávid Gergely – Filyó Dávid – Tóth Mária: Korai székely írásos feliratok (Homoródkarácsonyfalva, Vargyas, Székelyderzs, Székelyud-

varhely) archeometriai vizsgálata. *Archeometriai Műhely*, 17. (2020) 2. sz. 171–197.

Vékony 2004. Vékony Gábor: *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Nap Kiadó, Budapest, 2004.

ORGONDASZENTMIKLÓSTÓL KOMLÓSIG. ÚJABB KÖZÉPKORI ROVÁSFELIRATOS CSATOK A MAROS–KÖRÖS KÖZÉRŐL¹

KATONA-KISS ATTILA – BÍRÓ GYÖNGYVÉR

ABSZTRAKT: A karcag-orgondaszentmiklósi szállástemető 170. sírjából került elő az a rovásjelekkel díszített kerek csat, amely sokáig egyedülálló emléke volt a Magyarországra költözött kunoknak, s újra ráirányította a kun írásbeliség kérdésére a figyelmet. A szöveg megfejtésére tett javaslat szerint a jelek a székely rovásírás betűkészletéből valók és törökül – alkalmasint kunul – értelmezhetők, de válasz nélkül maradt a kunok és a székely rovásírás kapcsolatának kérdése. A közelmúltban újabb példányokkal bővült a rovásfeliratos kerek csatok köre, a párhuzamok mindegyike a Maros–Körös közének vidékéről látott napvilá-

1 Az írásunk tárgyát képező kutatási eredményeket 2019 őszi ismereteink alapján bemutattuk a XI. Jászkunság kutatása című tudományos ülésen Kunszentmártonban és a Fiatal Középkoros Régészek XI. Konferenciáján Veszprémben 2019. november 6-án és 22-én. A kunszentmártoni konferencia azóta megjelent kötetében tanulmányunk is olvasható (Katona-Kiss-Bíró 2020, 261–278.). Az előadások óta, 2020 folyamán, újabb két rovásfeliratos csat töredéke látott napvilágot a Maros–Körös közéről, így fontosnak tartottuk, hogy az újabb emlékeket a szakmai és az érdeklődő közönség megismerhesse. A leletkőr így immár öt darabot számlál, amelyeknek földrajzi helyzete arra sarkalt minket, hogy a csatkarikák bemutatásán és a feliratok lehetséges értelmezésén túl a vonatkozó történeti következtetéseket is levonjuk.

got. A jellemzően vallásos tartalmú gótikus feliratos csatok tanulmányozásának eredményeképp javaslatot tettünk a szöveg módosítására, a 14. század közepére és második felére keltezhető tárgyak készítőiként pedig a kun nyelvet és a székely betűket is ismerő ferences testvéreket jelöltük meg, akik éppen a jelzett időben vitték sikerre a csak külsőségekben keresztény kunok közötti térítést. Az emlékkör térségi jelenléte egyúttal arra is utal, hogy kun csoportok a hód csata (1282) után is maradhattak az egykori kun szállásterületen.

KULCSSZAVAK: kunok, gótikus feliratos csatok, székely rovásírás, Maros–Körös köze, 14. század

ABSTRACT: From Orgondaszentmiklós to Komlós. Recent finds of medieval buckles from the Maros–Körös köze region. The circular buckle ornamented with runiform signs was excavated from grave no. 170 of the settlement cemetery in Karcag-Orgondaszentmiklós. For a long time the buckle was the only epigraphic memory of the Cumans who moved to Hungary and it once again directed the attention to the issue of Cuman literacy. According to the proposed interpretation, the signs are characters from the Szekler runiform alphabet and can be read as a text in Turkish or perhaps Cuman, yet the linkage between the Cuman and Szekler runiform scripts has not been revealed. Recently, newer finds, all excavated in the region of the Maros–Körös köze, have expanded the range of circular buckles with runiform signs. Having studied the buckles typically with religious content and Gothic inscriptions we have proposed to modify the text and identified Franciscans who both knew the Cuman language and the Szekler letters as the makers of the objects in the middle and second half of the 14th century. In addition, it was at that time that Franciscans succeeded to convert the Cumans who had been Christians only in externals. The presence of the memory group in the region also indicates that Cuman groups may have remained in the former Cuman settlement area even after the Battle of Hód (1282).

KEYWORDS: Cumans, buckles with Gothic inscriptions, Szekler runiform script, the region of Maros–Körös köze, 14th century

Középkori rovásfeliratos csatok a Kárpát-medencében

Selmecezi László 1992-ben kiadott gyűjteményes kötetében közölte először annak a rovásfeliratos kerek csatnak a rajzát,² amely a karcag-orgondaszentmiklói kun szállástemető 170. sírjában látott napvilágot 1972-ben.³ A temetkezés mélysége 58 cm, tájolása Ny-K 90° volt, a benne nyugvó váz teljesen elkorhadt. A sír egy részét a munkások elásták, csak a lábszárak maradtak épen. A csatkarika a medence tájékán volt, a jobb lábnál pedig egy „gyönggyel beszórt földdarab” – valószínűleg gyöngyös tarsoly maradványa – jelentkezett. Ezekon kívül előkerült még egy köves gyűrű (kézcsontról) és két pénzdarab.⁴ Az orgondaszentmiklói csat 4,9–5 cm átmérőjű, szélessége 1–1,1 cm, vastagsága 0,15–0,17 cm.⁵ Felületén keretbe foglalt rovásjelek, hátulján reszelés nyomai láthatók (1. tábla 1). A csatot tartalmazó sírból származó érmék meghatározásáról sajnos nem rendelkezünk információval, de a csat a gótikus feliratú párhuzamok alapján a XIV. századra, azon belül is annak középső vagy utolsó harmadára keltezhető.⁶

2 Selmecezi 1992, 51., 23. kép.

3 Azaz a második, 1972. évi ásatás 100. sírjából (Selmecezi 1971–1972, 36.). E helyen is köszönetünket fejezzük ki Selmecezi Lászlónak, hogy engedélyezte az eredeti ásatási dokumentáció megtekintését, valamint az abban foglalt adatok felhasználását. Orgondaszentmiklós településen és a falu templom körüli temetőjében 1971–1973, majd 1978–1979 között folyt ásatás (Selmecezi 1996, 63.).

4 Selmecezi 1971–1972, 36.

5 Az orgondaszentmiklói csat rajza, illetve fotója több helyen is publikálásra került (a teljesség igénye nélkül: Selmecezi 1992, 51., 23. kép; Havassy 1996, 96–97. oldalak közötti számozatlan oldalak közötti képek között [Kat. 125.]; Aydemir 2002a, 160.; Aydemir 2002b, 207.; Fogas 2009, 155., 172., 4. kép 1; Selmecezi 2011, 235., 138. kép), azonban csak egy esetben szerepelt mellette – utólag hozzászerkesztett – lépték: vö. Crişan 2016, 24., Pl. III. Mivel a szövegben megadott méretadatok között nem egyszer eltérés mutatkozott, ezért az ellentmondásokat kiküszöbölendő a tárgyat személyesen is megtekintettük és lemértük, így dolgozatunkban az általunk felvett méretadatokat közöljük. Ezúton is köszönetünket fejezzük ki Kelemen Angélnak, hogy a tárgy megtekintésére és anyagvizsgálatára lehetőséget adott.

6 Hatházi 2004, 96–102.; Fogas 2009, 161.

Az orgondaszentmiklósi csat sokáig egyedülálló leletnek számított, azonban a 2016-os év folyamán egy újabb példány töredékéről is tudomást szereztünk. 2015 tavaszán lépett életbe a műszeres leletfelderítést is szabályozó kormányrendelet,⁷ amelyet követően a múzeumok körül olyan fémkeresős csoportok szerveződtek, amelyek tagjai az intézmények szerződéses viszonyba kerülő külsős munkatársai lettek. Munkájuknak köszönhetően soha nem látott mennyiségű fémtárgy kezdett beáramlani a hazai múzeumokba. Ehhez járultak még azok a „találatok” is, amelyek 2015 tavasza előtt kerültek napvilágra: a törvényi szabályozás miatt ugyanis számosan felhagytak korábbi tevékenységükkel, az addig általuk gyűjtött leletek pedig – szerencsés esetben – különböző közgyűjteményekhez kerültek. Ezek között olykor igazi kincsek is lapultak – ilyennek minősíthető az a csattötredék, amely a karcag-orgondaszentmiklósi kun szállástermetőben talált rovásfeliratos csat „testvére”. Megtalálója szerint a csat darabja „valahol Gyula és Békéscsaba között” látott napvilágot, őrzési helye az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeum régészeti gyűjteménye.⁸ Mivel a töredék pontos előkerülési helye nem ismert, a bemondás alapján a lelet a „békési csat” nevet nyerte – eredeti átmérője 5,7 cm lehetett, szélessége 1,1 cm, vastagsága 0,13 cm (1. tábla 2).

Még ezt megelőzően, 2010-ben végzett ásatást Ioan Crișan Cséffán (Cefa-La Pâdura, Románia), a középkori Radvány temetőjének területén, melynek eredményeit 2016-ban publikálta⁹ – azonban mi csak 2019-ben találkoztunk dolgozatával. A kutatás során 448 sírt tártak fel: a temető első fázisa a XI. század elején kezdődött és a következő század elejéig tartott, későbbi fázisa pedig a XVI. század második feléig keltezhető. Ez utóbbihoz tartozott az M.380 jelzésű, Ny-K-i tájolású, 110 cm mélységű temetkezés, amelyben egy gyermek nyugodott, s jobb oldali bordái és lapockája között egy 3,4 cm átmérőjű, 1,1

7 39/2015. (III. 11.) Korm. rendelet a régészeti örökség és a műemléki érték védelmével kapcsolatos szabályokról.

8 Gyarapodási száma: 2016/5. Itt is szeretnénk köszönetet mondani Zsikai Rajmund Péternek, az NGyTM külsős, fémkeresős munkatársának, aki a fémtárgyakat a megtalálótól átvette és a múzeumba szállította.

9 Crișan 2016.

cm szélességű, rovásírásos csat került elő (1. tábla 3).¹⁰ A bordák és a medence csontjai alatt 77 különböző méretű zöld, sárgásfehér és barna színű gyöngy is napvilágot látott – hasonlóan az Orgondaszentmiklóson megfigyeltékhez. Az ásató a csatot a XIV. századra keltezte és a temetkezést a nagykunsági párhuzam alapján a kunokkal hozta összefüggésbe.¹¹

2020 februárjában újabb rovásfeliratos csat töredéke került elő fémkeresős kutatások eredményeként Mezőberény-Laposi kertek alja I. lelőhelyről. A csat eredeti átmérője 4,0 cm lehetett, szélessége 0,90–0,96 cm, vastagsága 0,14–0,15 cm (1. tábla 4).¹² Nem sokkal ezt követően látott napvilágot az eddig ismert példányok közül az ötödik rovásfeliratos csat töredéke Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla lelőhelyről, azaz a középkori Komlós falu területéről 2020 márciusában. A csat eredeti átmérője 4,1 cm, szélessége 0,9–1,1 cm, vastagsága 0,13–0,15 cm volt (1. tábla 5).¹³

A fentebb ismertetett tárgyakról az alábbi megállapításokat tehetjük. A csatok keretbe foglalt felirata azonos rovásokból áll és a kezdő egyenlőszárú kereszt alakú jelet követően ugyanazt a három plusz két karakter felépítést mutatja. Csupán a jelsor hosszúsága eltérő, ami a csatok méretbeli különbözőségéből ered. Apró, de nem lényegtelen eltérést csak a komlói példány mutat: a csatnak ugyan éppen az a része került elő, ahonnan a rávésett írás indul, de az

10 A radványi csatot nem volt módunk személyesen megvizsgálni és dokumentálni, így arról az eredeti publikációban közölt rajzot mellékeljük. Ezen nincsenek megjelenítve azok a térkitöltő szereppel is bíró zeg-zug minták, amelyeknek meglátásunk szerint központosító funkciót is tulajdoníthatunk – ugyanakkor a fényképfelvételen a radványi csat esetében is megfigyelhető ez a minta. Vö. Crişan 2016, 24., Pl. III.

11 Crişan 2016, 15–16. Köszönjük Ioan Crişannak, hogy a radványi csat fényképét rendelkezésünkre bocsátotta.

12 A leletet Dombi Zoltán hozta felszínre, melyet személyesen is volt módunk megvizsgálni a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban 2020. október 30-án. A tárgy ekkor még nem került nyilvántartásba, a közölt adatok saját méréseink. Ezúton is köszönjük Máthé Genovénának és Bácsmegei Gábornak, az intézmény munkatársainak, hogy a csattöredék vizsgálatát lehetővé tették és elősegítették.

13 A töredéket Zsikai Rajmund Péterné Náfrádi Krisztina, az NGyTM külsős, fémkeresős munkatársa találta, amelyet személyesen is megtekintettünk az őrzési helyén, az orosházi múzeumban 2020. június 19-én. A tárgy ekkor még nem került nyilvántartásba, a közölt adatok saját méréseink. Ezúton is köszönjük Hergott Kristófnak, az intézmény munkatársának, hogy a csattöredék vizsgálatát lehetővé tette.

– szemben a többi darabbal – nem a kereszt alakú jellel kezdődik. Ettől függetlenül valószínűsíthető, hogy az ezen a tárgyon is rajta lehetett.¹⁴ Az öt csat közül három – az orgondaszentmiklósi, a békési és a radványi – példány felületén megfigyelhető, hogy az írásjegyek által alkotott ismétlődő jelcsoportokat finom zeg-zug bekarcolással kitöltött mezők választják el egymástól. Először a csatok körvonalait, a szöveget és a jelcsoportokat elválasztó zeg-zug mintát véshtették rá egy lemezre, majd ezt követően vághatták körbe a csatrestet. A kivitelezés némileg elnagyolt, szabálytalan – ránézésre nem egy szakképzett ötvös készítette a tárgyat. Csupán a Radványról előkerült példánynak maradt meg a csat-tüskéje is.¹⁵ Az orgondaszentmiklósi, a békési és a komlósi példányokat XRF vizsgálatnak is volt módunk alávetni, ez alapján pedig megállapíthattuk, hogy anyaguk nagy mértékű hasonlóságot mutat, s azok egyfajta rézcink-ötvözetből, tombakból, más néven hamisaranyból készültek.¹⁶ Ha nem is egy lemezből, de ugyanazon receptúra alapján készített anyagból állíthatták elő ezeket a tárgyakat, és ez feltehetően a közös készítési helyre utalhat.

A többnyire kerek, felirattal ellátott csatok Európa szerte ismertek a XII–XV. században, fénykoruk a XIII–XIV. századra tehető, hazánk területén leginkább a XIV. században, annak is középső és utolsó harmadában voltak jelen.¹⁷ A már említett elválasztó, térkitöltő funkciójú zeg-zug minta is a XIV. század második felére történő keltezését támogathatja, mivel a hasonló szerepű hálós háttér alkalmazása is a század utolsó évtizedeiben vált gyakorivá.¹⁸

14 Az eljárást magyarázhatja, ha feltételezzük, hogy a feliratot a csatrest egy másik pontján kezdte a készítője. Azonban amíg a tárgy másik fele nem kerül elő, mindez csak elmélet – bár meglátásunk szerint felfogásunk megalapozott. Az eltérő feliratozás alapján – ami az egyes csatok jeleinek formájánál is tetten érhető – felvehető, hogy nem egyetlen személy készítette a csatokat, illetve a feliratukat.

15 A korábban közölt rajzokon és az 1996-os katalógusban megjelenített fényképen még az orgondaszentmiklósi csat is rendelkezett csattüskével, azonban napjainkra már csak a csatrest maradt meg – vö. jelen tanulmány 5. lábjegyzetében hivatkozott irodalmakkal.

16 A műszeres vizsgálatot dr. Fintor Krisztián végezte, munkáját itt is köszönjük. A mérések Jobin Yvon Horiba XGT 5000 röntgen analitikai mikroszkóppal a SZTE TTIK Ásványtani, Geokémiai és Kőzettani Tanszékén készültek (Röntgencső: Rh, gerjesztő feszültség: 50 kV, anódáram: 0,08 mA, t: 600 sec, a mérések 100 mikrométeres pontból történtek, kimutatási határ standard nélkül ~0,1 m/m%/1000 ppm).

17 Hatházi 2004, 96–102.; Hatházi 2005, 72–73.; Fogas 2009, 161.

18 Hatházi 2004, 99.; Fogas 2009, 161.

A magyarországi gótikus feliratos példányok többsége a kunok és jászok lakta területekről, kizárólag női sírokból ismert.¹⁹ Itt érdemes kiemelni a most bemutatott tárgyak előkerülési körülményeinek párhuzamait és annak értelmezési lehetőségeit. E tekintetben a „békési”, a mezőberényi és a komlói csatokat sajnálatos módon nem tudjuk figyelembe venni, mert az emlékek leletösszefüggés nélkül kerültek felszínre. Ugyanakkor az orgondaszentmiklósi és a radványi csatok esetében figyelemre méltó hasonlóságokat vélünk felfedezni: 1) az adott temetkezési helyet az Árpád-kor idején kezdték használni; 2) a korábbi sírkert területén később új népelemek (Orgondaszentmiklós esetében bizonyosan kunok) temetkeztek; 3) a csatot viselő személy medencéjének tájékán gyöngyök láttak napvilágot, melyek gyöngyös tarsoly jelenlétére utalhatnak. A tárgytypus a kunság vélhetően archaikus, steppei gyökerű viseleti eleme.²⁰ A perkátai temető tanúságai alapján a gyöngyös tarsolyok a XIII. század végétől a XIV. század végéig jelen voltak s más kun szállástemetők alapján a XV. század végéig élt divatjuk,²¹ de a csatok párhuzamait szem előtt tartva jelen esetben a XIV. századi keltezés látszik elfogadhatónak. Az elhunyt neme az orgondaszentmiklósi csat esetében a bolygatás, a radványi csat esetében pedig az eltemetett fiatal kora miatt nem meghatározható, azonban az eddigi kutatási eredmények szerint a gyöngyös tarsoly általában nőknél és leánygyermekéknél volt jellemző,²² így talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy ezen két esetben is nőnemű volt az eltemetett.

Mindezeket figyelembe véve egyértelmű eltérés csupán magának a csatnak az elhelyezkedésében mutatható ki. A kerek feliratos csatok eredetileg a felsőruházat összekapcsolására szolgáló ruhatúként, brossként funkcionáltak.²³

19 Fogas 2009, 160., 162.

20 Hatházi 2004, 115.

21 Hatházi 2004, 118. Zsigmond-kori létüket az aranyegyházi temető pénzzel keltezett, már esztergált csontgyöngyökkel díszített darabjai jelzik (Szabó 1938, 44., 172. kép), továbbá a tárgytypus későbbi használatát mutatják Csengele 31. sírjának Mátyás (1458–1490) pénzével keltezett, veretes pártáövhöz csatlakozó gyöngyei (Horváth 1978, 104–107., IV. tábla, 13 és 14. kép), melyeket feltárója – a perkátai eredmények alapján – újabban szintén az egykori tarsoly díszének tekint (Hatházi 2004, 119.).

22 Hatházi 2004, 116., 119.

23 Hatházi 2005, 48., 72.; Fogas 2009, 156.

Az ilyen típusú felhasználásra utalhat a radványi csat előkerülési helye is, mivel az egykor azt viselő gyermek jobb válla környékén találták a tárgyat.²⁴ Másfajta alkalmazásra enged következtetni az orgondaszentmiklósi példány, amely az elhunyt medencéjén látott napvilágot, s egykor feltehetően textilövet foghatott össze.²⁵ Erre a kettősségre már korábban is felfigyelt a kutatás, miszerint a Kárpát-medencében csupán az előkelőbb társadalmi rétegek alkalmazták ezen ruhacsatokat eredeti funkciójuknak megfelelően, míg a „magyar vidék” a saját viseleti szokásaihoz igazítva övcsatként használta.²⁶ Ennek fényében felmerül a kérdés, hogy vajon jelenthet-e az orgondaszentmiklósi és a radványi csat eltérő viseleti módja eltérő társadalmi rangot egykori viselőik személyét illetően? Erre a kérdésre jelenleg nem tudunk választ adni, azonban a csatokat tartalmazó két temető teljes feldolgozása talán ezt is elősegítheti a jövőben. Egyébiránt a radványi temetőben fellelt példány akár egy halotti leplet, vagy halotti lepelnek felhasznált köpenyt is összefoghatott.

Habár a tömeggyártású kerek csattípus magyarországi megjelenése eleinte talán az osztrák és délnémet termékek beáramlásával hozható összefüggésbe, jelenlétük nem feltétlenül utal folyamatos kereskedelmi kapcsolatra.²⁷ Ezt támaszthatja alá a rovásfeliratos csatok eddigi elterjedési területe, valamint ezek nyersanyagának és kivitelezésének hasonlósága is. Mind az öt tárgy a Tiszántúlon került elő és felületes kidolgozottságú, mondhatni gyenge utánpótlású, Nyugat-Európából ismert, többnyire öntött és szebb kivitelű példányoknak, ahogy erre korábban már Hatházi Gábor is utalt az orgondaszentmiklósi csat kapcsán.²⁸ A jellegzetes és kedvelt nyugat-európai árucikk előállítását idővel hazánk területén is megkezdték, ahogy az többek között a balotapusztai csat esetében is kimutatható volt.²⁹

24 Crișan 2016, 15., 21., Fig. 3.

25 Selmeczi 2011, 234. Fogas Ottó tanulmányának készítésekor 30 feliratos kerek csatot gyűjtött fel a Kárpát-medencéből, melyek közül csupán egyetlen példány volt, ami nem a medence tájékán került elő, a többi az öv valamilyen részeként, tartozékeként lehetett értékelni (Fogas 2009, 156.).

26 Pálóczi Horváth 1989, 126–127.; Hatházi 2005, 49., 73.

27 Hatházi 2004, 102–103.

28 Hatházi 2004, 103.

29 Hatházi 2005, 48.

A külföldi példányok felületén jellemzően a latin ábécé betűivel írt vallási tartalmú szövegek vagy antik idézetek olvashatók, többnyire latin, német vagy angol nyelven. A hazánk területéről ismert feliratos kerek csatokon főként Máriára utaló szövegek és monogramok fordulnak elő.³⁰ A felirat gyakran kereszttel indul a csattüske rögzítési pontjától, olykor a szavakat vagy betűket is kereszttel, liliummal, csillaggal vagy egyéb motívummal, esetleg sraffozással választják el egymástól,³¹ de esetenként maga a „felirat” is csak szövegimitáció.³² A most bemutatott öt csaton viszont – Hakan Aydemir megfejtése alapján – a székely rovásírás jelkészletét alkalmazták egy török nyelvű, alkalmasint kun szöveg leírására.

Gondolatok a csatok feliratai kapcsán

Az orgondaszentmiklósi rovásfeliratos gótikus csattal kapcsolatban az ásató, Selmeczi László úgy nyilatkozott, hogy a tárgy „az egyetlen olyan nyelvemlék, amely hazai kun szállástemetőből került elő”,³³ valamint „az eddig előkerült egyetlen hazai rovásírásos kun emlék”.³⁴ A magyar régészeti és turkológiai kutatásban lassan egy évszázada vannak jelen olyan vélemények, amelyek bizonyos, rovásjeleket – vagy ahhoz hasonló véseteket – tartalmazó középkori tárgyakat a kunok műveltségéhez kötöttek – napjainkra azonban csak az orgondaszentmiklósi feliratos csatot szokás ide sorolni, a korábbi eredményeket meghaladta a kutatás.³⁵ A közelmúltban előkerült párhuzamokhoz kapcsolódó vizsgálódá-

30 Fogas 2009, 156–157.

31 Többek között lásd a Fogas Ottó által felgyűjtött csatokat (Fogas 2009, 169–172., 1–4. kép), valamint a BERK-CF6AEB, WREX-56A1AB, HAMP-D47643, CAM-2E1627, NMS-C985FA, NLM-B0D659, HESH-3899D2 azonosítójú tárgyakat a British Museum és az Amgueddfa Cymru – National Museum Wales által üzemeltett gyűjteményes weboldalon – <https://finds.org.uk/>; a letöltés időpontja: 2019. 12. 02.

32 Ilyen volt pl. a perkáti feliratos csat (Hatházi 2004, 102.).

33 Selmeczi 2011, 234.

34 Selmeczi 2013, 18., 8. kép.

35 A kunokhoz kötött rovásfeliratos tárgyak kutatástörténetéhez l. Katona-Kiss-Bíró 2020, 265–269. Itt kell megjegyeznünk, hogy Karcag-Orgondaszentmiklósról további két olyan tárgy is napvilágot látott, amelyekkel kapcsolatban felmerült, hogy felületén esetleg rovás-

saink viszont arra mutatnak, hogy a rovásfeliratos csatoknak sincs közük a kunok archaikus műveltségéhez, annál inkább azok 14. századi történetéhez.

Az orgondaszentmiklósi csat feliratával összefüggésben eddig egy megfejési javaslat született, melyet Hakan Aydemir jegyez. Bár a kiváló turkológus példás mértéktartással előre jelezte, hogy „a tárgy szókszavú közlése és a felirat jó minőségű faksimiléjének hiánya miatt messzemenő következtetések levonását, valamint a gráfiai kérdések tárgyalását jelen pillanatban nem tartom megalapozottnak”, ettől függetlenül kísérletet tett egy lehetséges olvasat megadására. „Első látásra megállapítható, hogy rovásjelei megegyeznek a székely rovásírás jeleivel” – írta; a feliratot ennek megfelelően jobbról balra olvasta, az addig csak Selmeczi László által közölt, gyakorlatilag egyetlen kép alapján,³⁶ a csattüske (helyének) alsó részétől kezdve az óra járásával megegyező irányban haladva. Ez alapján a felirat valószínű átbetűzése és értelmezése a következőképpen képzelhető el:

jelek lennének. Mivel ennek megerősítése még várat magára, egyelőre csak a tárgyakhoz kapcsolódó adatokat adjuk közre. A Gyulai Katalógusok nevű sorozat második tagjaként megjelent „Zúduló sasok” c. kötet katalógusában szerepel egy XIII. század végére keltezett fejesgyűrű ugyancsak Karcag–Orgondaszentmiklósról, melyen „rovásírásra emlékeztető vésett jelek” voltak megfigyelhetők (Havassy 1996, 103., Kat. 105.). Sajnos a gyűrűről az adott publikációban nincs kép közölve és az sem derül ki, hogy melyik sírból került elő, azonban Fehér Bence a Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteményében ismertette a tárgyat. Leírása szerint: „Bronz pántgyűrű, feje felé szélesedik, 2,4 cm (átm.). A karikán ék alakú vésések és rovátkolás, a fejen jeleket alkotó vésések”. Ez utóbbiak kapcsán úgy értékelt, hogy „a jelek közül a fejrészen láthatóakról esetleg feltehető, hogy írást alkotnak. Kora és a fejnél szélesedő volta alapján valószínűleg nem tartozik a rovásírásos gyűrűk csoportjába” (Fehér 2020, 217.). Ugyancsak ezen a lelőhelyen, az 1. sírban került elő „a koponya alatt jobb oldalt a mellkason” egy préselt „rossz ezüst korong” (Selmeczi 1971–1972, 1.). Ugyan Selmeczi nem említette, de a Havassy-féle katalógusban az olvasható, hogy a – szerintük bronzlemezből préselt – korong peremén „keleti írásjelek (?)” futnak körbe, közepén „nyolc szirmú virág (nap?) motívum” (Havassy 1996, 103., Kat. 110.). Fehér Bence gyűjtésében is csak ez a leírás olvasható – azonban míg a katalógusban a korongot a XIII. század második felére keltezték, addig Fehér „a temető alapján” a XIV. századra helyezte a tárgyat (Fehér 2020, 220.). A lelőhely ásatója az 1. sírt a kun szállásteremtő korai periódusához sorolta, s azt a XIII. század második felére datálta (Selmeczi 2009, 20.).

36 Vö. Selmeczi 1992, 51., 23. kép. Ugyan a „Zúduló sasok” c. kiadvány már idézett katalógusában is bemutatják a tárgyat, de annak felirata a fénykép alapján tanulmányozásra alkalmatlan – vö. Havassy 1996, 96–97. oldalak közötti számozatlan oldalak közötti képek között [Kat. 125.].

Jobbról balra: *sz(e)d(e)sz ögt(ü)r ötr(ü) / ögt(ü)r ötr(ü) / ögt(ü)r ötr(ü) / ögt(ü)r*
 Értelmezése: 'Szedesz dicséret[é]-re / dicséret[é]-re / dicséret[é]-re / dicséret'

Hakan Aydemir jelezte: a rovásfelirat első ligatúrájának értelmezése ebben a betűösszevonásban nem egyértelmű – az olvasható *rir*-nek, *szisz*-nek és *szdsz*-nek vagy *rsz*-nek [(*e*)*r*(*e*)*sz* / (*e*)*rsz*?³⁷] és *sZR* [*sz*(*a*)*r*(*i*)?]-nek egyaránt. A *szedesz* olvasat tehát nem biztos, csak munkahipotézis – de az kimutatható a törökségből mint férfinév. Az *ögt(ü)r*-nek értelmezett szó megtalálható az ótörökben *ögdir* alakban és 'dicséret' stb. jelentésben. Aydemir jelezte, hogy az ótörök *d*-vel szemben ugyan problémának mutatkozik a *t* megjelenése az *ögt(ü)r*-ben, de ennek lehetséges volta mellett szól az ótörök *ögdir* szó másik párja, az *ögti* 'dicséret'. Az *ötrü* szó szintén igazolható az ótörökből *ötrü/ötürü* formában. Ez utóbbi kimutatható még a XV. századi kipcakból is 'miatt, -ért' jelentésben.³⁸

Mielőtt a megfejtéshez fűződő megjegyzéseinket ismertetnénk, érdemes rámutatni: Aydemir idézett munkáiban alapvetően nem az orgondaszentmiklósi csat feliratával foglalkozott, hanem a magyar nyelv moldvai csángó nyelvjárásában kimutatható kun-kipcak eredetű elemeket vizsgálta. További más szavak mellett itt tárgyalta a 'metsz, ró' jelentésű *ír* szót is,³⁹ amellyel kapcsolatban a nyelvészeti érvek mellett azt is vizsgálta, hogy ha az *ír* szó „esetleg kun-kipcak eredetű, akkor van-e ennek művelődéstörténeti háttere”.⁴⁰ Mivel kutatásai szerint a szó „valószínűleg kun-kipcak jövevény a moldvai csángó nyelvjárásban”,⁴¹ a művelődéstörténeti hátteret – az írott források azon tanúsága mellett, hogy a kunok ismerték az ujjur írást, illetve ismerhettek valamilyen írásrendszert⁴² – éppen az orgondaszentmiklósi kun szállástemetőben talált csat szolgáltatta a nyelvészeti eredményekhez. Magunk azonban úgy véljük, hogy tárgyunkat mindezekről függetlenül kell értékelnünk.

37 Ez az olvasat csak Aydemir egyik dolgozatában szerepel (Aydemir 2002a, 160.), a másik tanulmányban már nem – vö. Aydemir 2002b, 207.

38 Aydemir 2002a, 159–160.; Aydemir 2002b, 207–208.

39 Aydemir 2002a, 159–163.; Aydemir 2002b, 205–210.

40 Aydemir 2002a, 159.; Aydemir 2002b, 206.

41 Aydemir 2002a, 163.; Aydemir 2002b, 210.

42 Lásd az Aydemir által idézett kútfők adatait (Aydemir 2002a, 161.; Aydemir 2002b, 208.).

Mint fentebb rámutattunk, a feliratos kerek csatok – amelyek csoportjába az öt rovásjeles darab is tartozik – jellemzően vallási tartalmú szövegei igen gyakran kezdődnek egy kereszttel. Úgy véljük, hogy a feltételesen „szedesz” olvasatot képviselő „ligatúra” a felirat elején ugyancsak a kereszt jele, tehát azok nem összerótt jelek és így az nem is tulajdonnév. Így gyakorlatilag a kereszt által megjelenített kereszténység vagy a keresztfa, és így a Megváltó dicséretét hirdetheti a felirat.⁴³ Ettől eltekintve úgy véljük, hogy az olvasat további része helytálló. A szolnoki Damjanich János Múzeumból kikért orgondaszentmiklósi csatkarika alapos vizsgálata arra a felismerésre vezetett, hogy a rovásjelek között éppen ott figyelhetők meg nagyon apró és igen sűrű zeg-zug minta bekarcolások, ahol Aydemir is tagolta a feliratot – erről azonban nem lehetett tudomása, mert az általa használt rajzon ezek a bekarcolások nincsenek feltüntetve. Ugyanilyen központozás található a békési és a radványi csattöredékeken is, ennek alapján úgy gondoljuk, hogy a sraffozásnak egyfajta szóelválasztó funkciója lehet. Az így nyert értelmezés tökéletesen illeszkedik a tárgytipuson megtalálható szövegek tartalmához, de ettől függetlenül adódik a kérdés: kik és miért jegyezték le székely betűkkel ugyanazt a valószínűleg kun nyelvű szöveget öt ugyanolyan típusú csatra is? Véleményünk szerint a szokatlan jelenség a magyarországi kunok között a XIV. század közepén újabb lendületet vett ferences térítéssel állhat összefüggésben.

A tatárjárás után már biztosan szerepelt a ferencesek programjában nemcsak a magyarországi kunok, de a steppei nomádok közötti térítés is. A XIII. század második felében a ferencesek gyakorlatilag átvették a domonkosok helyét a Kárpátoktól keletre eső területeken – jól érzékelteti ezt az az 1278-ban írt levél, amelyben a ferencesek magyarországi provinciálisai azt kérte III. Miklós pápától (1277–1280), hogy a Szentatya állítsa vissza a korábban domonkos irányítás alatt álló, de a tatárok által elpusztított milkói (kun) püspökséget, mert számos rendtársa van a tatárok között, de ott nincs püspök, aki őket papokká szentelné.⁴⁴ Az Arany Horda területén való térítésben nagy előnye volt

43 A kereszt a kereszténység szent jele, de Szent Pál kijelentése – „nem akarok mással dicsekedni, mint Urunk, Jézus Krisztus keresztyével” (Gal 6,14) – óta a kereszt örök időkre azonosult a Golgota szent megváltó fájával is (Dávid 2003, 3–4., 19.).

44 Kovács 2015, 153. Válaszul III. Miklós pápa 1278. október 7-én bullát állított ki, melyben a Szentatya említést tett a kunok között már eddig is működő ferencesekről, és felszólította az

a hazai ferenceseknek, hogy a magyarországi rendtartomány esett legközelebb a tatár főiséget elfogadó kunok területeihez, de legalább ilyen fontos volt az is, hogy könnyebben és tökéletesebben megtanulták a korabeli délorosz-steppe lingua francáját, azaz a kunok nyelvét (*lingua Cumanica*). Ez több alkalommal is visszaköszön a steppén térítő ferencesek leveleiben – XIII–XIV. századi forrásaink többször is említést tesznek arról, hogy a magyar ferencesek gyorsan és könnyen elsajátítják a térítéshez szükséges nyelvet. A magyarok e téren való előnye Kovács Szilvia szerint két tényezővel is magyarázható: egyrészt a magyar és török nyelvek tipológiai hasonlóságával, másrészt pedig a Magyar Királyságba beköltöző kunoknak köszönhetően a közöttük tevékenykedő fráterek már jártasságot szerezhettek a nyelvben.⁴⁵ Egyébként is: a ferences nézetekben nagy jelentőséggel bírt az anyanyelviség kultúrája és – ezzel összefüggésben – az etnikai tudat. Pasztorálásuk fontos elve volt az egyszerűség és az érthetőség, hogy minél több emberhez juttassák el a hit személyes megélésének lehetőségét. Ebből következően az anyanyelviség kezdettől fogva nagy szerepet kapott Ferenc követőinek mozgalmában.⁴⁶ A rend kunok közötti térítő buzgalma a XIV. század közepére néhány misszionáriust a mongol nagykan udvaráig is eljuttatott,⁴⁷ de ugyanebben az időszakban, 1330–1340 körül állították össze a moldvai kunok között térítő ferencesek a *Codex Cumanicus* néven ismertté vált kéziratgyűjtést, amely kun-olasz-latin-perzsa szójegyzéket, kun nyelvtani leírást, valamint vallásos szövegeket, nyelvészeti és néprajzi megjegyzéseket tartalmaz.⁴⁸

akkori tartományfőnököt, Adorjánt, hogy küldjön a kunok közé újabb hittérítőket (Szántó 1974, 11.). (Az adatot egyébként Szántó nem a steppén maradt kunokkal kapcsolta össze, hanem azt az alföldi kunokra vonatkoztatta.) Közvetett adatok szerint a ferencesek már ezt megelőzően is térítettek a kunok között – forrásaink (Rubruk útijelentése és IV. Béla király Ottó páduai püspökhöz írt levele) 1254-ben és 1261-ben említik a rend tagjait (Szántó 1974, 10–11.).

45 Kovács 2015, 152.; Kovács 2017, 56.

46 Sándor 2017, 262.

47 Sándor 2017, 258.

48 Sándor 2017, 262. Györffy György vizsgálatai szerint a *Codex Cumanicus* tartalmát 1294–1295-ben jegyezték fel, ma ismert datált és bevezetéssel ellátott alakjában 1303-ban írták le, és erről a század harmincas éveiben készítették a kódexből ismert másolatot. A jelenlegi szöveg tehát az eredeti szöveg másodszori átírata (Györffy 1990, 227.).

Ekkor indult meg az alföldi kunok közötti újabb térítési hullám is: 1348-ban Nagy Lajos király leiratot eszközölt ki VI. Kelemen pápától, aki utasította a magyarországi ferencesek elöljáróját, Márton tartományfőnököt, hogy „a kun-sági részekre a hitetleneknek katolikus hitre térítése végett” küldjön ki szerzeteseket.⁴⁹ „Úgy látszik azonban, hogy nem lett kellő sikere ennek az intézkedésnek, mert Lajos király még 1354 körül is sürgetve kérte VI. Ince pápát, hogy a kunok megtérítéséről gondoskodjék. A pápa a feladat elvégzésére újfent a minoritákat küldte ki.”⁵⁰ A ferencesek munkájáról Küküllei János, I. (Nagy) Lajos király életrajzírója is említést tett krónikájának XLVI. fejezetében. Eszerint Lajos király „gondoskodott a kunok tatár szertartás iránt elkötelezett népének katolikus hitre térítéséről, eljárva az Apostoli Szentszéknél Szent István király példájával, akit az isteni gondviselés választott ki arra, hogy Magyarországon az új hit alapját megvesse, és aki a hívők szívét az apostolok után égi esővel lelkiekben öntözte Isten nevének dicsőségére, hogy terjedjen a keresztény vallás. E keresztény hitre már kioktatott nép számára – az Apostoli Szentszéktől nyert felhatalmazás alapján – minorita rendi testvérek végezték a lelki ápolást, látták el a plébánosi jogokat, és szolgáltatták ki az egyházi szentségeket, és azok a hitben napról napra erősödnek.”⁵¹ Ezzel kapcsolatban fontos jelezni, hogy az általunk vizsgált csattípus Kárpát-medencei divatja (a XIV. század közepső és utolsó harmada⁵²) tökéletesen illeszkedik a ferences térítés időszakához.

A térítő testvérek nemcsak a kun nyelvet bírták – ismerhették a székely rovásírást is. A székely írás „létezéséről a XIII. századból, betűiről, írásmódjáról, helyesírásáról a XV. századból vannak első ismereteink” – írta Róna-Tas András idézve Hakan Aydemir, hozzátéve, hogy „a székely rovásírás történeti fejlődése főbb állomásainak rekonstruálása szempontjából is fontos adalékok-

49 Szántó 1974, 12.; Gyárfás 1883, 485.

50 Györffy 1925, 768.

51 Kristó 2000a, 36. Bár Kristó Gyula szerint a fejezetben említett kunok közötti térítés a kumániai kunokra vonatkozik (Kristó 2000b, 78., 358. j.), magunk ahhoz a régészeti kutatás értékeléséhez csatlakozunk, amely szerint éppen a ferencesek XIV. század közepén indult „térítómunkájuk tárgyi bizonyítékai a nyolcszög öt oldalával záródó szentélyű, egyhajós, gótikus stílusú falusi templomok felépítése a kun és jász szállásokon, általában a szállásterületén” (Selmeczi 1992, 179.). Vö. Szántó 1974, 17–18.

52 Hatházi 2004, 97.

kal szolgálhat ezen kun rovás emléké” – „így magától értetődik a tárgy jelentősége”.⁵³ Erdélyben gyakorlatilag a rend magyarországi történetének kezdetétől jelen voltak a konventuális ferencesek,⁵⁴ 1260-ban már külön erdélyi őrségük (custodia) volt.⁵⁵ A ferencesek között egy idő után biztosan voltak, akik ismerték a székely ábécét – még naptárt is készítettek vele: ez a híres Bolognai Rovás emléké leghosszabb egysége.⁵⁶ Ennek korát a legújabb kutatások ugyan a XV. század második felére teszik, de a székely naptárnak nemcsak latinból fordított latin betűs magyar előképe volt, hanem székely írással készült is.⁵⁷ Ezzel kapcsolatban talán van jelentősége annak a ténynek, hogy a székely naptár nem tartalmazza más, a XIII. század után szentté avatott szent emlékünnepeit, csak az 1444-ben elhunyt Bernátét, aki az obszerváns ferencesek első szentje lett (1450).⁵⁸ Magunk nem kívánunk állást foglalni az emléké székely írásos előzményének korát illetően, csupán arra akartunk rámutatni, hogy nehézség nélkül elképzelhetőnek tartjuk olyan ferences testvér vagy testvérek jelenlétét a XIV. század közepén az alföldi kunok közötti misszióban, aki vagy akik nemcsak a pogányok nyelvét ismerte, ismerték, hanem a székely betűket is. Így lehet magyarázatot adni arra a különös jelenségre, hogy a kunok között a XIV. század közepén, illetve annak második felében felbukkannak a székely ábécé egyes je-

53 Aydemir 2002a, 160.; Aydemir 2002b, 207.

54 A rend még Assisi Szent Ferenc életében kettészakadt a kötelességükre tett szegénység gyakorlásának módjára nézve. Az „enyhébb nézetű” konventuálisok állandó évi jövedelmeket és ingatlanokat (földeket, réteket stb.) fogadtak el „az apostoli szentszék nevében” – mert mindezekre nézve a tulajdonjog a római egyházé volt. Ezzel szemben a „szigorúbb nézetű” obszervánsok nem bírtak sem jövedelmekkel, sem birtokokkal, hanem csak alamizsnából, azaz mindennapi fáradságos munkájuk díjából éltek (Szabó 1921, 49–51.). Bár a magyarországi rendtartomány kezdetétől fogva az enyhébb irányzatnak az életmódját követte, de a XIV. század középső harmadában Erdélyben is megjelentek az obszervánsok (Szabó 1921, 63–64., 104.).

55 Szabó 1921, 63.; Boros 1927, 29.; Sándor 2017, 259. Boros Fortunát szerint a ferencesek eleve azért ültek meg igen hamar Erdélyben, mert a Magyar Királyság ezen része volt a legközelebb a kunokhoz, akik térítésére elindultak (Boros 1927, 28.).

56 Sándor 2017, 161–164., 279. Magára a Bolognai Emlék egészére lásd: Sándor 2017, 139–140., 177–186. A rovás emléké ferences kötődésére lásd: Sándor 2017, 201–206.

57 Sándor 2017, 213–215.

58 Sándor 2017, 202., 211.

lei.⁵⁹ Bár a ferences lelkigondozás anyanyelv-központúsága önmagában is indokolja a székeley jelek iránti érdeklődést,⁶⁰ mégis kérdés marad: mi célból vésték a térítő testvérek ezekkel a jelekkel az olcsó másolatokra az „Ave Maria-csatokon” feltűnő vallásos szövegekkel rokonítható feliratot?

Nem a székeley rovásjeles orgondaszentmiklósi, hanem általában a kun temetkezésekkel szorosabban vagy lazábban kapcsolatba hozható gótikus feliratos csatokkal összefüggésben már Fogas Ottó is utalt a ferencesek lehetséges közvetítő szerepére. Megfigyelése szerint ezek a viseleti elemek nők vagy kisleányok sírjaiból, és jellemzően a medence tájékáról kerültek elő – habár a középkori Európában alapvetően felsőruházat (köpeny) összefogására szolgáltak, tehát övcsatként való használatuk a tárgy anyaga és mérete miatt nehezen elképzelhető. A jelenség értelmezéséhez Fogas bevonta a vizsgálatba a kun női öszszobrokat, amelyek ábrázolásain az övre egymás mellé függesztett használati tárgyak (fésű, kés, erszény vagy készségtartó zacskó stb.) mellett bajelhárító, vagy óvó-védő funkcióra utaló amulettek is megtalálhatók. Következtetése szerint „ez felveti annak lehetőségét, hogy a keresztény kultúrához kapcsolódó, általában vallási szöveget tartalmazó csatok – a pogány hitvilághoz alakítva – a korábban viselt, de a kereszténységgel már nem összeegyeztethető amuletteket helyettesíthetik.”⁶¹

Mivel a radványi rovásfeliratos csat nem a medence táján, hanem a mellkas jobb oldalán került elő, továbbá mivel nem vagyunk arról meggyőződve, hogy minden feliratos kerek csatot a kunokhoz kellene kötni, nem tudjuk maradék-

59 Az eddig magyarázat nélkül hagyott jelenségre legutóbb Fehér Bence mutatott rá, aki úgy értékelt, hogy „Aydemir a jeleket TMK szerint olvassa, ami eleve valószínűtlen feltevés, hiszen kun eredetű tárgyról van szó [...] Valószínűbb, hogy nem írásról van szó, hanem szimmetrikus-geometrikus díszítésről” (Fehér 2020, 219.). A TMK a „Telegdi–Marsigli-kánon” terminus rövidítése (Fehér 2020, 11.). Fontos azonban rögzíteni, hogy az orgondaszentmiklósi csat nem „kun eredetű tárgy”, hanem egy gótikus stílusú tárgytípus helyi utánpótlása, így a rajta lévő székeley rovásjelekkel vésett felirat és annak kun sírban való jelenléte között nincs feloldhatatlan ellentmondás.

60 Sándor 2017, 278.

61 Fogas 2009, 156., 160–161., 174., 6. kép. A szerző „a pogány-keresztény átmeneti szinkretikus vallási képzetek szép kun példajaként” utalt a Perkáta–Kőhalmi-dűlő kun szállástemetőjének 140. sírjából napvilágot látott jelenségre, ahol a tarsolyt díszítő gyöngyök, róka- és halcsont amulettek között jelen van egy XIII. századra keltezhető kijeji típusú ereklyetartó mellkereszt másodlagos felhasználású függesztőtagja is (Fogas 2009, 161., 113. j.). Vö. Hatvázi 2004, 122–124.

talán elfogadni Fogas Ottó érvelését, azonban magunk is úgy véljük, hogy az öt ugyanolyan székeley rovásjelekkel, de kun nyelven „megírt” csat a pogány-keresztény átmeneti vallási állapotban lévő kunokhoz tudatosan került, és szándékolta az ő részükre vésték az egyszerű lemezből kivágott csatkarikákra a rajtuk lévő rövid szöveget. A keresztény bajelhárító eredetű tárgyak világiasabb formái közé tartoztak a feliratos ékszerek és ruhatartozékok – így pl. a préselt díszlemezek, gyűrűk, övveretek és a köriratos csatok. Hatházi Gábor megfogalmazása szerint: „Esetükben a járulékos bajelhárító, óvó-védő szerep Krisztus, Mária és a védőszentek nevei vagy monogramjai, esetleg imarészletek általi megidézése révén érvényesült, de alkalmanként előfordulnak egyéb bibliai vagy antik citátumok, sőt: kifejezetten varázsformulák is”.⁶²

A csatkarikák feliratának rovásjelekkel való kivitelezése mögötti gondolati háttér talán a korábbi rovásfeliratos pántgyűrűk analógiájára lehet elképzelni: a jellemzően a XI. századra keltezhető „rovásgyűrűk”-kel kapcsolatban Szőke Béla Miklós és Vándor László arra a megállapításra jutott, hogy azokat talán az ún. Thebal-gyűrűkkel lehet párhuzamba állítani, amelyek a XII. század elején jelentek meg Nyugat-Európában. Ezek „gutaütés, szélhúdás, hóguta, köszvény, csúsz és egyéb reumatikus megbetegedésekkel szemben védték viselőiket” és nem lehetetlen, hogy a „rovásgyűrűk” is hasonló funkciót töltöttek be. Azonban míg előbbieket megfejthető szövegűek, addig utóbbiaknál „még akkor sem hámozható ki a feliratból értelmes szöveg, ha azt latin, görög vagy héber betűkkel írták. Úgy tűnik tehát, hogy e gyűrűk varázsereje magukban a betűkben rejlett, a betegségekkel, rontással szemben a betűk varázsereje védett. A varázsereőt fokozhatta, hogy különböző írásrendszerekből vették át a betűjeleket, sőt maguk a készítőik találtak ki új, az írásjelekre emlékeztető jeleket, esetleg már csak ezekből állították össze a »feliratot« – hogy az ártó szellemeket még nagyobb feladat elé állítsák, s amíg a betűjelek és a jelsor megfejtésével foglalkoznak, nem jut idejük és erejük a gyűrű viselőjére. Valószínűleg az ártó pogány szellemek elrettentésére vésték majd minden gyűrűre a kereszt jelét is. Úgy tűnik, nem véletlen, hogy e gyűrűk éppen az utolsó pogányházadások leverése után

62 Hatházi 2004, 122. Lásd még Hatházi 2004, 97., 102.

(1061) tűntek fel nagy számban az egész ország területén. Olyan eszközre lehettek bennük, mellyel újabb tevékenységi területüktől foszthatták meg a pogány sámánokat, orvosokat. Terjesztőiknek a térítő papokat tartjuk, akik, mint láthattuk, gyakran már a templom köré temetkező híveik között árulták ezeket a varázsgyűrűket.”⁶³

Bár a székely rovasjelekkel vésett csatok körének bővülése a régészet tudománya és a székely rovásírás kutatása szempontjából is örömteli fejlemény, de amennyiben érvelésünk elfogadható, úgy az előkerült példányoknak legelsősorban a magyarországi kunok története szempontjából lehet kiemelt jelentősége. Az újabban előkerült négy rovasfeliratos csat mindegyike a Maros–Körös köze vidékén látott napvilágot: a békési, a radványi és a mezőberényi a Körösök bal partjától délre húzódó egykori rétségi részekben, míg a komlósi a belső, mezőségi területen. IV. László király 1279. augusztus 10-én kelt, és a rendelkezései miatt „kun törvénynek” nevezett oklevelének [5.] pontja rögzítette a Magyar Királyságba bebocsátást kérő kunok szállásterületeit. Ez – egyebek mellett – „a Körös folyó mellett vagy a Maros és a Körös folyók között vagy ugyanannak a folyónak mindkét partján” jelölte ki egy máig ismeretlen nevű kun nemzetség szállásterületét.⁶⁴ A kutatás – legalábbis Györffy György 1953-ban közzétett véleménye óta – eddig arra az álláspontra helyezkedett, hogy a területet az itt megült nemzetség (hasonlóan a Temes vidéki Borcsól nemzetséghez) az 1282-ben zajlott hódi csata után nagyrészt elhagyta, kiürítette⁶⁵ – ez adja magyarázatát annak a ténynek, hogy a Maros–Körös közén nem jött létre kun szék a XV. században.⁶⁶ Azonban az események kortársa, IV. (Kun) László „hű papja”, az első ismert nevű magyar krónikáíró, Kézai Simon is arról számolt be *Gesta Hungarorum*ában, hogy a kunok „[...] a csatában kemény vereséget szenvedtek, igen sokan elpusztultak közülük, mások pedig, feleségüket, gyermekeiket és minden ingóságukat hátrahagyva a barbár népekhez menekültek. *Néhányan*

63 Szőke–Vándor 1987, 73.

64 Kristó 1994, 135.

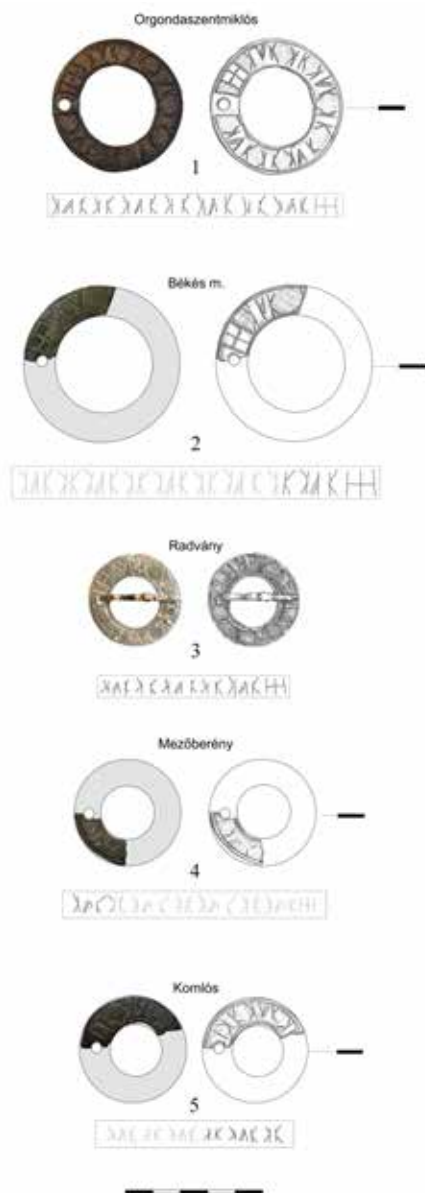
65 Györffy 1990, 285. Györffy tanulmányának eredeti megjelenési ideje 1953 (Györffy 1990, 304.).

66 Vö. Hatházi 2006. Utalt erre a Borcsól nemzetség kapcsán Pálóczi Horváth András is (Pálóczi Horváth 1974, 250.).

viszont, akik visszamaradtak [kiemelés a szerzőktől], a király parancsai előtt úgy meghunyászkodtak, hogy szívük félelmében alig mertek a király szemébe nézni”.⁶⁷ Bár Kézai megjegyzése nem általában a magyarországi vagy a Maros–Körös közén élő kunokra, hanem a csatában részt vevő harcosokra vonatkozik, de befolyásolhatta Györffy véleményét annak megítélésében, hogy az amúgy egyik fő kun szállásterület kun népessége erősen megfogyatkozott, és a térség alapvetően valóban elveszett a magyarországi kunok számára. Valamennyien azonban jó eséllyel maradhattak – az ismertetett rovásfeliratos csatok arra mutatnak, hogy a területen még I. (Nagy) Lajos regnálása alatt (1342–1382) is éltek pogány kunok, akik létszáma nem is lehetett elhanyagolható, ha ferences testvérek érkeztek térítésükre, lelki gondozásukra. Kun maradványnépesség tovább élése esetén magyarázatot nyer az is, hogyan maradhattak fenn a térségben olyan kun eredetű földrajzi nevek,⁶⁸ amelyek kun nyelvi közeg nélkül aligha érték volna meg a következő századokat.

67 Kézai [75.] (Bollók 1999, 119.). L. még SRH I. 187.

68 A Maros–Körös közén, jellemzően a települések külterületein számos kun eredetű, illetve „kungyanús” helynév maradt fenn. Készülő nagyobb lélegzetű munkánkban ezeket részletesen tárgyaljuk, itt most csak felsorolásukra szorítkozunk: Kunágota, Kun-halom, Atalag, Kevermes, Bese, Döbörcsök, Karabuka, Köttön, Orgovány, Tege, Turgony, Csaj, Horga, Odormán, Özény, Barc, Csomorkány, Csarmaz, Kétegyház, Korhány, Kődegyház, Tomorcsok, Lajosszállás.

1. tábla: Középkori rovásfeliratos csatok a Kárpát-medencében 1–2, 4–5. fotó, rajz: a szerzők munkája. 3. fotó, rajz: Ioan Crișan. Közölve: Considerații cu privire la colonizarea cumanilor în Bihorul medieval. Arheologie, onomastică, toponimie. Crisia, XLVI. (2016) 13–24. 24., Pl.III.

BIBLIOGRÁFIA

- Aydemir 2002a.** Aydemir, Hakan: Új kutatási irány a kun-magyar nyelvi kapcsolatok terén. In: Bánkiné Molnár Erzsébet – Hortiné Bathó Edit – Kiss Erika (szerk.): *Jászkunság kutatása 2000. Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban (2000. szeptember 21–22)*. Jász Múzeumért Alapítvány, Jászberény–Kiskunfélegyháza, 2002. 155–166. (Jászsági könyvtár 5.)
- Aydemir 2002b.** Aydemir, Hakan: Kun-kipcsak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban. *Magyar Nyelv*, XCVIII. (2002) 2. sz. 198–211.
- Bollók 1999.** Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Fordította Bollók János. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. (Millenniumi Magyar Történelem – Források. Sorozatszerkesztő: Benda Gyula, Bertényi Iván, Póto János)
- Boros 1927.** Boros Fortunát: *Az erdélyi ferencrendiek*. Szent Bonaventura Könyvnyomda, Kolozsvár, 1927.
- Crişan 2016.** Crişan, Ioan: Consideraţii cu privire la colonizarea cumanilor în Bihorul medieval. *Arheologie, onomastică, toponimie. Crisia*, XLVI. (2016) 13–24.
- Dávid 2003.** Dávid Katalin: *A kereszt mint jel és erekllye az Árpád-kori Magyarországon*. Szent István Társulat, Budapest, 2003. (Haza a magasban – Előadások a Szent István Társulatnál 8.)
- Fehér 2020.** Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye. I. kötet. Korai emlékek (1599 előtt) és kései feliratos emlékek*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 2020. (A Magyarországtudató Intézet Kiadványai 12.)
- Fogas 2009.** Fogas Ottó: A gótikus feliratos csatok európai elterjedése. In: Rosta Szabolcs (szerk.): „Kun-kép” *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma, Kiskunfélegyháza, 2009. 147–174.
- Gyárfás 1883.** Gyárfás István: *A jász-kúnok története. Harmadik kötet. 1301–1542-ig*. Nyomatott Bakos Istvánnál, Szolnok, 1883. Hasonmás kiadás: „A Jászságért” Alapítvány, Budapest, 1992.
- Györffy 1990.** Györffy György: *A magyarság keleti elemei*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990.

- Győrffy 1925.** Győrffy István: A kunok megtérése. *Protestáns Szemle*, XXXIV. (1925) 10. sz. 669–681.
- Hatházi 2004.** Hatházi Gábor: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2004. (Opuscula Hungarica V.)
- Hatházi 2005.** Hatházi Gábor: *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén*. Thorma János Múzeum – Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2005.
- Hatházi 2006.** Hatházi Gábor: A kun és jász székközpontok kérdéséhez. *Studia Caroliensia*, (2006) 3–4. sz. 111–146.
- Havassy 1996.** Havassy Péter: Katalógus. In: Havassy Péter (szerk.): *Zúduló sások. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Erkel Ferenc Múzeum, Gyula, 1996. 89–116. (Gyulai Katalógusok 2.)
- Katona-Kiss–Bíró 2020.** Katona-Kiss Attila – Bíró Gyöngyvér: Újabb adatok a karcag-orgondaszentmiklósi csat kérdésköréhez. In: Barna Gábor (szerk.): *Jászkunsági és kunszentmártoni tanulmányok. A XI. Jászkunság kutatása című konferencia előadásai*. Kunszentmárton Város Önkormányzata, Kunszentmárton, 2020. 261–278. (Várostörténeti és néprajzi tanulmányok 19. Szerkeszti: Barna Gábor, Hegedűs Krisztián, Pusztai Gabriella)
- Kovács 2015.** Kovács Szilvia: A ferencesek és Jajlak katun. In: Tóber Márta – Maléth Ágnes (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievalistikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19) előadásai*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2015. 151–162.
- Kovács 2017.** Kovács Szilvia: Egy elfeledett magyar ferences passiójáról. Vallási problémák az Arany Hordában. *Acta Historica*, 139. (2017) 55–65.
- Kristó 1994.** *Kun László emlékezete*. A bevezetőt írta, a forrásszövegeket válogatta és a jegyzeteket összeállította Kristó Gyula. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5. Sorozatszerkesztő: Kristó Gyula)
- Kristó 2000a.** Küküllei János: *Lajos király krónikája*. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. (Millenniumi Magyar Történelem – Források. Sorozatszerkesztő: Benda Gyula, Bertényi Iván, Póto János)

- Kristó 2000b.** Kristó Gyula: *Jegyzetek*. In: Küküllei János: *Lajos király krónikája*. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 65–87. (Millenniumi Magyar Történelem – Források. Sorozatszerkesztő: Benda Gyula, Bertényi Iván, Póto János)
- Pálóczi Horváth 1974.** Pálóczi Horváth András: A kunok megtelepedése Magyarországon. *Archaeologiai Értesítő*, 101. (1974) 1. sz. 244–259.
- Pálóczi Horváth 1989.** Pálóczi Horváth András: A Balota pusztai középkori sírlelet. *Cumania*, 11. (1989) 95–148.
- Sándor 2017.** Sándor Klára: *A székely írás reneszánsza*. Typotex, Budapest, 2017.
- Selmecei 1971–1972.** Selmecei László: *Karcag – Orgondaszentmiklós /Szentmiklósi halom/ kun szállásmető ásatása, XIV–XVI. század. 1971–1972. évi ásatás, Selmecei László feltárása. Ásatási dokumentáció*. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára XIII. 196/1973. Ltr. sz. 10109.
- Selmecei 1992.** Selmecei László: *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1992. (Folklor és etnográfia 64.)
- Selmecei 1996.** Selmecei László: Régészeti ásatások a Nagykunszágon. In: Havassy Péter (szerk.): *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Erkel Ferenc Múzeum, Gyula, 1996. 57–66. (Gyulai katalógusok 2.)
- Selmecei 2009.** Selmecei László: A karcag-orgondaszentmiklósi kun szállásmető régészeti kutatásának néhány tanulsága. In: Rosta Szabolcs (szerk.): *„Kun-kép” A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma, Kiskunfélegyháza, 2009. 17–32.
- Selmecei 2011.** Selmecei László: *Kötöny népe Magyarországon*. Karcag Város Önkormányzata, Karcag, 2011.
- Selmecei 2013.** Selmecei László: *Őseink nyomában. A magyarországi kunok Olas nemzetsége és Kolbaz-széke (1243/46–1686)*. Nagykun Hagyományörző Társulás, Kisújszállás, 2013.
- SRH I.** Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I*. Nap Kiadó, Budapest, 1999.

Szabó 1921. Szabó György Piusz: *Ferencrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez.* A szerző saját kiadása, Budapest, 1921.

Szabó 1938. Szabó Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.* Országos Magyar Történeti Múzeum, Budapest, 1938.

Szántó 1974. Szántó Konrád: *A jászberényi ferences templom története (1472–1972).* Ecclesia, Budapest, 1974.

Szőke–Vándor 1987. Szőke Béla Miklós – Vándor László: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. (Fontes Archaeologici Hungariae)

INTERNETES FORRÁSOK

<https://finds.org.uk/>; a letöltés időpontja: 2019. december 2.

ÍRÁSOS EMLÉKEK A TOLNA-MÖZS-FEHÉRVIZE- DŰLŐI AVAR TEMETŐBEN

NOVOTNIK ÁDÁM – FEHÉR BENCE

ABSZTRAKT: Tolna-Mözs-Fehérvize-dűlőn 258 sírból álló avar temetőt tártak fel 2008-ban. A temető igen gazdag volt kerámiában; még szokatlanabb az, hogy legalább három edényen és egy kisméretű ólomlapocskán (rovás)felirat volt azonosítható. Az összehajtván mindössze 1,6×1,2 cm-es, bizonytalan funkciójú ólomlapocska egyik oldalán egy tamga, másik oldalán 4 betűs felirat van, amely inkább jánoshidai, mint nagyszentmiklósi típusú jelekkel olvasható; a világos jelek dacára egyértelműen nem fejthető meg a szöveg, talán egy mágikus védőige. A legnagyobb, égetés előtt készült edényfelirat egy apróra tört fekete bögrén olvasható. A jelek alakja hanyag, „kurzív” jellegű, a nyers agyagba íráshoz idomult, ezért nehéz olvasni, de minden bizonnyal 4–6 betű (a végén talán csonka), amelyek nagyszentmiklósi és jánoshidai típusú jelek is lehetnek. Ugyanez a megállapítás tehető egy világosszürke palackon található három jelre. Ezek a tárgyak a VIII. század első felére – közepére keltezhetőek, valamivel korábbi egy fekete bögre, amelyen egyetlen betűjel olvasható. Egyelőre az írás nyelvére és tartalmára csupán feltevéseket fogalmazhatunk meg, de kapcsolata a korabeli jánoshidai típusú írásbeliséggel vitathatatlan (egy tűtartó hasonló gondolati tartalmú bekarcolt emberalakja is ezt erősíti), és az írás viszonylagos elterjedtsége is feltűnő e korban.

KULCSSZAVAK: avar temető, későavarkor, rovásírás, Jánoshida, edényfelirat, ólomlemez, tűtartó

ABSTRACT: Written sources in the Avar cemetery of the Tolna-Mözs-Fehérvize-dűlő. An Avar cemetery containing 258 graves was excavated in Tolna-Mözs-Fehérvize-dűlő in 2008. The cemetery was abundant in ceramics, and it was even more unusual that (runiform) scripts could be identified at least on three pots and a small lead plate. There is a tamga on one side and a four-letter inscription on the other side of the lead plate of uncertain function that was only 1.6 x 1.2 cm when folded. The inscription can be read rather with the signs of Jánoshida than those of Nagyszentmiklós. Despite the clear sign, the text cannot be deciphered, it might be a protective ward. The largest, pre-firing inscription is on a black mug broken into little pieces. As the signs are perfunctory and of “cursive”-type inscribed in raw clay, the inscription is difficult to read, but it certainly consists of (at the end perhaps incomplete) 4-6 letters that might be signs of Jánoshida- and Nagyszentmiklós-type. The same can be concluded in the case of the three signs found on a light grey flask. These objects can be dated to the first half of the 8th century. A black mug with only one character can probably be dated to somewhat earlier. For the time being, we can make only assumptions about the language and content of the inscription, but its link with the contemporary Jánoshida-type literacy is undisputable (the carved human figure of similar thought content on a needle holder also confirms it) and the relative prevalence of the inscriptions is also prominent in the age.

KEYWORDS: Avar cemetery, late Avar age, runiform script, Jánoshida, inscription on pot, lead plate, needle holder

Jelen tanulmányban a Tolna-Mözs-Fehérvize-dűlői avar kori temető egyes tárgyain megfigyelhető írásjeleket kívánjuk közreadni kontextusuk és a lehetséges értelmezési lehetőségek bemutatásával. Mindenekelőtt szükségesnek tartjuk bevezetésként a temető és leletanyagának rövid ismertetését.¹

1 A megelőző feltárást a 23186. azonosító számú „Tolna-Mözs – Fehérvize-dűlő (TO-03)” nevű nyilvántartott régészeti lelőhelyen a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intéze-

A 258 avar kori sír² 2008 tavaszán látott napvilágot megelőző feltárás keretében az M6 jelzésű autópálya nyomvonalának Dunaújváros és Szekszárd közé eső szakaszán, a Dunától mintegy 10 km távolságra fekvő Tolna-Möztől délre található Fehérvize-dűlőn. A feltárt közel 260 temetkezés egy számottevően nem túl nagy soros jellegű temető részét képezi, amelynek használata a VII. század közepe táján kezdődött a temető délnyugati részén és a VIII. században északnyugati irányban folytatódott (1. kép). A temető szélét csak nyugati, északi és déli irányban sikerült teljes terjedelmében megtalálni. A téglalap alakú aknasírok többsége kisebb eltérésekkel DNy-ÉK-i irányítású, az elhunytakat nagyrészt deszkakoporsóba temették, igen sok temetkezésnél pedig megfigyelhető volt, hogy a sírgödör mindkét végében a koporsó alja alá mélyedt, 19 sír (a temető több mint 7 %-a) pedig bolygatatlan üres sírgödör volt.³ Nyolc lósír is előkerült három csoportban, mindegyik a gazdája sírjának lábfelőli végénél helyezkedett el szorosan.

A temetőnek nagyjából a 60%-a volt rablott; fegyveres sírok tekintetében is viszonylag szegényesnek mondható, ezek csak a korábbra datálható, délnyugati felében fordultak elő. A temető közepén, nagyjából a 72. sír és a 155–156. ló- és lovastemetkezés vonalában a leletanyagban változás figyelhető meg: megjelennek a jellegzetes, VII. század utolsó harmadára, végére keltezhető leletek (oldalpántos bronz szíjvégek, dinnyemag alakú gyöngyök). A VIII. századra jellemző

te végezte dr. Horváth Tünde régész vezetésével, akinek ezúton szeretnék köszönetet mondani, hogy a leletanyagot szakdolgozat keretében történő feldolgozás céljából átengedte, és külön köszönet illeti dr. Mende Balázs Gusztávot és munkatársait (korábbi Archeosztráda Kft.), akik annak idején segítették a feldolgozási munkát. A szakdolgozat még közöletlen, a kézirat kapcsán lásd: Novotnik 2012. A 9. kép rajzait Boldog Zoltán, a 12. kép rajzait Tortoriello Fiorella és részben Novotnik Ádám készítette. A bemutatott fotókat Fehér Bence és Novotnik Ádám készítette. A leletanyag őrzési helye: Magyar Nemzeti Múzeum. Itt szeretnénk megköszönni a Magyar Nemzeti Múzeum, dr. Pusztai Tamás főigazgató-helyettes és dr. P. Barna Judit gyűjteményvezető szíves segítségét és engedélyét a jelen tanulmányban szereplő tárgyak közzétételéhez. Jelen tanulmányban az írásjelek lehetséges nyelvészeti szempontú értelmezése Fehér Bence munkáját képezi.

- 2 Az avar kori temető sírjai mellett 149 őskori, főként középső rézkori Balaton-Lasinja-kultúrához tartozó objektum, továbbá 23 római kori kelta és két középkori objektum is napvilágra került.
- 3 Az üres sírgödörök értelmezése és esetleges jelképeisége kapcsán lásd még: Novotnik 2011, 99–113.

leletek – mint az öntött, indákkal díszített veretek és a sárga kerámia – szinte kizárólag az északkeleti részen található meg, azonban egy-két VIII. századi sírt a temető korai felének szélénél is megáshattak később, ezt támasztja alá az ott igen szórványosan előkerülő késői leletanyag. Kiemelendő az igen gazdag kerámiaanyag is: összesen 88 darab, közel ép edény került elő. A sötét kerámia a temető teljes területén elterjedt volt, ám leginkább a délnyugati részen fordult elő. A fekete kerámiatípus is gyakorlatilag mindenütt megtalálható.

Az alábbiakban a 12., 191., 226. és 245. sírokban előkerült tárgyakról lesz szó. Mielőtt azonban rátérnénk ezek tárgyalására, szükséges néhány szót ejteni az egyik 23–27 évesen elhunyt nő sírjában (66. sír) feltárt,⁴ feltehetően a hosszú használat miatt kopott és töredékes, szürkésbarna színű kulacsról,⁵ amelynek felületén látható bekarcolások kapcsán felmerülhetne, hogy rovásjeleket tartalmaz (2–3. kép). Újbóli tanulmányozása megerősítette a korábbi feltételezést, miszerint az elő- és hátlapon inkább rosszul sikerült, szabálytalanul bekarcolt hálómintát láthatunk, amely néhol egyfajta kuszaságba megy át: itt írásjelekről semmiképpen sem beszélhetünk, inkább egy sajátosan kialakított, részben rontott díszítésről.

Elsőként a 12. sírból előkerült kisméretű (1,6×1,2 cm, vastagsága: 0,1 cm), hajlított ólomlemezket tárgyaljuk, amelynek felületén rovátkolt karcolások láthatók (ltsz. 1.23186.050.007; 4–5. kép). A téglalap alakú aknasírban egy 35–45 év körüli nő feküdt nyújtott pozícióban, hanyatt, DNy–ÉK-i tájolásban. A sírgödör mindkét végében volt egy-egy téglalap alakú lemélyülés, a váz körül koporsóra utaló elszíneződés látszott. Bolygatás érte főként a felsőtesten, a koponya hiányzott is, a helyén került elő maga a szóban forgó tárgy. A 12. sír a legsekélyebb sírok között a tárgyakban gazdagabbak közé tartozott. A temetkezésből előkerült még a fejnél (az északnyugati sarokban) egy világossárga színű, gyorskorongolt palack, a fej helye mellett és a jobb könyöknél egy-egy bronzdrótból hajlított, nyitott végű nagykarikás, alsó felében négy náduszos fülbevaló,

4 Az embertani vizsgálatokat dr. Köhler Kitti és Kirinó Katalin, az archaeozoológiai vizsgálatokat pedig Tugya Beáta végezte el, amiért ezúton is köszönet illeti őket.

5 Keltezése: VII. század középső harmada; magasság: 19,8 cm; szélesség: 10 cm; átmérő: 16,1 cm). Ltsz.: 1.23186.125.001. Novotnik 2012, 83. és 142.

a medencénél vas övcsat, a bal combcsont mellett egyenes hátú, egyélű, vaskés, továbbá egy sárgásbarna színű, kúpszerű vagy kalapformájú, kézzel formált agyag orsógomb. A sír betöltésében találtak még egy sötétvörös alapon ötszörös szürkésfehér színű hurokfolyatott rátétdíszes, nyomott gömb alakú opak pasztagyöngyöt. A világossárga palack alapján a sír és leletei a későbbi, VIII. századi sírok közé sorolhatók.

A jelen állapotában enyhén töredékes tárgy funkciója nehezen meghatározható. Korábban felmerült, hogy esetleg kisebb, vékony faedény – csésze vagy tálka – peremének kevésbé a díszítésére, mint inkább javítására szolgálhatott, amit megerősít, hogy a fej mellett került elő, ahová a temetőben gyakran helyeztek edényeket.⁶ Hasonlóan egyszerű, díszítetlen és csaknem formátlan darabok kerültek elő a zamárdi temetőben is, amelyek elsősorban nem díszítő funkciót láttak el, hanem a behasadt faedény peremét erősítették meg vele.⁷ Ez ellen szól viszont, hogy a tárgyalt darabon nem találhatók lyukak és az azokhoz tartozó szegecsek, amelyekkel ráerősíthették az edény peremére. Mivel a fejnél került elő, esetleg képezhette valamilyen fejfedő részét is, de pártadisz aligha volt. Amulettként lehetett az elhunyt nyakában, de mivel nincsen átfúrva, ez is kétséges.⁸ Annyi biztos, hogy két oldalról rá volt hajtva valamilyen tárgyra, annak peremét vagy (szalagszerű tárgy esetében) teljes átfogását biztosította, azonban az összehajítás csak nagyon vékony tárgyra illik, éppen ezért a faedény kevésbé valószínű.⁹ Az, hogy a felirat keresztirányú, arra utal, hogy a tárgy használatkor a lapocska állásának megfelelő volt. A fémlemez egyébként előlapja felé homorúan, ívesen hajlik.

A lapocskának jelenleg, összehajtott állapotában mindkét oldalán jelek találhatóak (kiterítve a lap teljes mérete 2,15×1,55 cm lenne). Az egyik oldalon a ráhajtott rész rövidebb a másik oldalnál; ezen egy bekarcolt rajzos szimbólum van, felfelé balra álló ék, amelynek bal szárát egy félkör metszi. Feltétlenül

6 Novotnik 2012, 25–26. és 82.

7 Garam 2009, 83.

8 Felmerült, hogy esetleg római átoktábla-töredék lenne, ám ahhoz túlságosan kisméretű.

9 A tárgy méreteihez képest a vastagabb falú kobaktök peremének javítására sem használhatták, bár utóbbi edénytípus használata más környékbeli avar temetőben (Gyöngy-Vásártér) tett megfigyelések alapján nem zárható ki. Rosner 1975, 166.

jobbról balra haladó sorrendben karcolták be, de nem bizonyítható, hogy az ék és a félkör egykorúak. A félkör bal szára szándékosan vagy a vésőeszköz megcsúsúzása folytán túlnyúlik, a jel vége az összehajtás alatti felületen is látszik, vagyis legalábbis ezen a lapon bizonyos, hogy a jel már összehajtás után, tehát végleges alkalmazása közben került a tárgyra. Az összehajtás pontatlansága és az áthúzódo jel egyaránt azt sejteti, hogy használat közben nemigen látszott ki. Feltehetőleg tulajdonjelzés (tamga) lehetett; gyaníthatólag egyszerre készült, az összes karc együtt teszi ki a jelet. (6. kép.)

Eszerint a másik oldalt lehet „előlapnak” nevezni; az ezen levő jelek szöveg-szerűnek látszanak, négy világosan kivehető bekarcolt jel (betű), 0,8–1,1 cm. Utólag három párhuzamos vonalat véstek fölébe keresztben, a felső a 2–4. betűt metszi, a középső mindegyiket, a 3. jel alakját kétséssé teszik. A betűalakok a rovásírásokra alkalmazott numerikus kód szerint leírva nagyjából a következők:¹⁰

← 41 87 13? 01

A betűk hastái lefele sekélyednek és vékonyodnak, tehát fentről le, megszakadó kézmozdulatokkal karcolták őket; dőlésük és az enyhe méretcsökkenés alapján szinte biztosan jobbról balra haladnak. Ez megfejtési lehetőségeiket leszűkíti: latin, görög betű, germán rúna eleve valószínűtlen (és valóban, egyik írásrendszer szerint sem ad ki világos betűket¹¹), valamelyik rovásírásos rendszert lehet feltételezni. Az avar korból eddig ismert két rovásrendszer közül a nagyszentmiklósinak a 2. jel nyilvánvalóan nem felel meg, hacsak nem egy nagyon erősen rontott 98 jelet látunk bele (természetesen eddig ismeretlen betű felbukkanását sem lehet 100%-ig kizárni). A nagyszentmiklósi írás használata tehát valószínűtlen, de nem lehetetlen. Ez esetben a szöveget jelenleg nem tudjuk kiolvasni.¹²

10 Az első jel keresztvonala lenn nagyon felszínes, ezért első ránézésre 06 01 jelcsoportnak néz ki, de valójában a 41 jel biztosra vehető; a 2. és 3. jel felső részén is egy-egy nagyon rövid ferde véset vehető ki, amelyet a felső keresztvonalás eléggé tönkretett; véleményem szerint ezek is inkább utólagos és felszínes sérülések, de ha mégsem, akkor a két betűalak 86 és 22.

11 Ha tükrözve, jobbról balra írt latin betűket próbálunk olvasni, akkor a szöveg esetleg betűkre tagolható, kb. *nafi* (*nbfí? naki?*) jön ki, ami nyilvánvalóan nem értelmes. Normális irányba csak *i*a/d**, akár latin, akár görög nyelven próbálkozunk.

12 Mind Vékony Gábor, mind Róna-Tas András megfejtése bizonyos fokig problémás; a Vékony-féle ábécé szerint a szöveg *ytas/ytäs*, a Róna-Tas-féle szerint *qr¹gs* lenne. Saját kombi-

A másik avar kori írásrendszer, a jánoshidai még sajnos csak részleteiben ismert,¹³ de a székely rovásírás távoli őst jelent, ezért hipotetikusan a székely rovásírás jeleit be lehet helyettesíteni még ismeretlen betűi helyére; ezzel a feltételezéssel élve (ha a 3. betű tényleg 13 és nem 22) valamennyi jel beillik az ábécébe; a klasszikus székely értékekkel az olvasat így ROTS lenne, de az I. évezredbe visszavetítve minden bizonnyal inkább RO/UTS.¹⁴

Értelmezhető-e a szöveg valamilyen nyelven? A jánoshidai analógia¹⁵ és a X. századi, majd középkori kontinuitás alapján a leglogikusabb lenne magyar nyelvet feltételezni, de mint látni fogjuk, ez a megoldás egyelőre legalábbis kérdéses. Nyilvánvalóan elképzelhető valamilyen török vagy mongol nyelv használata is – ez esetben a megfejtésben nem vagyok kompetens, megfelelő turkológus, ill. mongolista szakember tud csak előrelépni. Ósláv nyelven világos, hogy nem jön ki eredmény; germán nyelven esetleg lehetséges, bár a tárgy feltételezett funkciójához nehezen kapcsolható, talán tulajdonosnévként.¹⁶ Mivel a VIII. században maradék germán (gepida) népeiséget az avar birodalomban nem lehet kizárni, ez csak azt a problémát vetné fel, miért nem a saját rúnairásukat használták,¹⁷ miért a (többségi) társadalom írását alkalmazták *ad hoc*, hangértéki pontatlansággal a nyelvükre.

Viszont a funkcióból kiindulva, mivel a hátoldalon tételezünk fel egy tulajdonosjelzést, a pusztá személynév éppen nem valószínű; észszerűbb gondolat egy ígét várni: vagy jókívánságot, vagy mágikus ígét. (Esetleg, ha a tárgy mégis edényhez tartozott, lehet ételnév vagy étkezésre buzdítás.) Egy esetleges magyar értelmezés ennek elvileg megfelelő lehetne, mert a szó vége alapján lehetne

nációs kísérleteim tapasztalata szerint (ld. Fehér 2021, in print) a szóvégi 01 karakter sajnos az egyetlen gyakori karakter, amely bizonyosan több nyelvtani funkcióban lehet, így még a szó szófajtságának meghatározására sem alkalmas.

13 Fehér 2020, 126–130.

14 A X. századi alsóbüi feliraton a 86 jel értéke Vékony Gábor (1999) szerint /u/, ezt az olvasatot követi Hosszú–Zelliger (2014, 421.) is, bár a felirat további betűit másképp értelmezik; szerintem a későbbi magyar /o/ előzménye, amely természetesen a VIII–X. századokban mindenképp az /u/-hoz közeli hang lehetett.

15 Fehér 2020, 127–128., 133–134., vö. KMRE 075.

16 Például lehetne gót (az adott situációban: gepida) *rauþs*, *rauþis*.

17 Vannak nyomok arra, hogy a rúnairás az avar birodalomban is továbbélt, ld. KMRE 087, vagy (a publikálók szerint szláv környezetben) Macháček et al. 2021.

E/2. személyű ige. A gond az, hogy a betűknek egyetlen ismert ősi igénk sem felel meg teljesen. (Várható mágikus kontextusú igék lehetnének pl. *rejt*, *ront*, *ró*: ezeknek azonban a feltehető kortárs alakjukban **rχt*-, **rmt*-, **roy*- tőalakokat várnánk, amelyeket a tényleges betűkből nehezen lehet kiolvasni.)¹⁸ Az egyetlen igei tő, amely ideillik, egy feltételezett **rot*- tő lenne, amely a *rothad* ige szócsaládjának történetileg nem dokumentált alapigéje,¹⁹ viszont nem világos, miért lenne ez alkalmas mágikus igének (jókívánságnak biztosan semmiképp). (Esetleg abból a bizonytalan feltételezésből kiindulva, hogy a pántocska javítás céljából került az ismeretlen tárgyra, annak a hibáját jelezné?) Persze ha a szó mégis személynév, a lehetőségek köre kibővül, de főleg számunkra úgysem azonosítható szavakkal.²⁰

A négybetűs felirat értelme tehát továbbra is messzemenően bizonytalan, sőt nyelve is, magyar és germán megoldást sem lehet kizárni, az viszont igen valószínű, hogy a jánoshidai típusú írást alkalmazza, annak főbb ismert példáival²¹ szinte egykorúan.

A következő tárgy a 226. sír északkeleti sarkában (talán fej felőli végén) talált gyorskorongolt, fekete színű, vékonyfalú, oldalán körbefutó vonalköteggel díszített bögre, amelynek pereme letörött (ltsz. 01.23186.435.001; 7. kép). A téglalap alakú aknasírban, ahol deszkakoporsó nyomai is megfigyelhetők voltak, egy 4–10 év körüli gyermek rossz megtartású hosszúcsont-töredékei feküdtek. A sírban még egy egyenes hátú, egyélű vaskés két töredéke került elő a sír közepén lévő hosszúcsonton keresztben. Az edénytípus technológiai és morfológiai jellegzetességei alapján a Vida Tivadar-féle *IC*₂ alcsoportba sorolható, amely a

18 Hacsak nem indulunk ki abból, hogy egyik-másik betű túlnyúlik és a véséskor az alja a fémlapocskáról „lecsúszott”. Ez esetben a 2. betű éppen lehetne egy elég torz *χ*, ami megenyegné a **rχts* ‘rejtész’ olvasatot.

19 Új magyar etimológiai szótár II. 535, http://uesz.nytud.hu/uesz_2.pdf (feltöltés 2016. 04. 26.); a TESz szerint elképzelhető kapcsolata a *rút* szóval (ősi jelentése talán ‘törekeny, korhadt’: TESz III. 450., III. 465.). Függetlenül ennek a kapcsolatnak a valóságtartalmától, a *rút*- tő is kiolvasható lenne, ha ehhez egy ősi igét tudnánk rendelni.

20 Az egyetlen ténylegesen ismert közelítőleg ideillő név tudtommal *Ravasz*, de ennek kortárs realizálása vsz. **ruβosu* (írva **ro/uβs* v. **ro/uβso/u*) lehetne, vagyis a 3. betű semmiképp nem stimmelne.

21 KMRE 073, 075, 109.

koraavarkor második felétől jelenik meg és a VIII. század közepéig fordul elő szinte kizárólag a Kelet-Dunántúl területén.²² Edényünk a sír temetőn belüli elhelyezkedése és a szomszédos jellegzetes sárga kerámiát tartalmazó temetkezések (214. és 218. sír) alapján, a legkésőbbi használatához köthető.

A fémlapocskánál is nagyobb újdonságot jelent a bögre felirata, amely (értelmezéstől függően) 4–6 jelet tartalmaz egy sorban, de a sor vége csonkának tűnik: ez az első ismertté vált avar kori agyagedény, amelyen folyamatos szöveget alkotó, betűkre tagolódó, égetés előtt készült jelsor található (8. kép). Ugyanakkor sajnos a felvetett problémák is jóval nagyobbak a fent tárgyalt fémlapocskáénál. Ennek oka részben a bögre töredékes volta: a jelenleg (9,0) × 4,9–5,1 cm (aljátm.) méretű tárgy hiányos, és a meglevő rész is sok darabból van összeillesztve, a törési vonalak pedig betűkön húzódnak keresztül, megnehezítve azok azonosítását. A másik ok az írástechnikából adódik: az égetés előtt behúzott jelek lendületes vonással készültek, így szinte bizonyosan nem „szabványos” alakúak, hanem megdőlnek, talán egyfajta „kurzív” írásstílust mutatnak, azonban ennek egyelőre a korszakból nem ismerjük párját. Értelemszerűen így a betűk azonosítása jóval nehezebb, esetenként egyelőre megoldhatatlan. Az egyes vonalak egymást nem metszik, de a „kurzív” jelleg miatt ettől még nincs kizárva, hogy több vonal alkot egy betűt. A dőlésszög, a jelalakok alapján úgy tűnik, a felirat jobbról balra halad; a betűk 0,8–1,1 cm magasak, a felirat hossza 4,7 cm, balra tőle 3,2–4,4 cm folytonossági hiány, amelyen elvileg még folytatódhatott. Jobb oldalt nem látunk további jeleket, de mivel kb. egy betűnyi távolságra nagy térségben eltörött a felszín, elvileg nem lehetetlen egy legelső megsemmisült jel feltételezése sem.

A jelek ismételen nem tartoznak könnyen azonosítható írástípushoz, latin, görög és rúnairás is gyakorlatilag kizárható. Első ránézésre azonban a két avar kori rovástípustól is távol állónak tűnnek. Értelmezésükhöz a duktus jellegzetességeit figyelembe kell vennünk. A jeleket viszonylag vastag hegyű, éles szerszámmal húzták be az anyagba, s különös sajátossága a fentről lefelé behúzott száraznak, hogy eleinte felszínesebben nyomódtak be, csak a betű al-

22 Vida 1999, 68–71.

ján érték el végleges mélységüket. Emiatt az alsó végpontok jól láthatók, de a betűk tetején felszínes érintések nyomai láthatók, s általában feltehető, hogy a tervezett írás néhány milliméterrel magasabban kezdődött volna, mint a ténylegesen megvalósult. Ez különösen fontos azért, mert így a különálló széttartó szárazak egy részéről elképzelhető, hogy egyetlen betű részei.

Az első fennmaradt jel függőleges vonás, ami mindkét rovásrendszernek lehet jele, ám különös módon rövidebb a többinél, magasabban ér véget (és mivel az alsó végpont szokott stabil lenni, ez tervezett rövidség). Szótagolójelnek azonban túl nagy (a szöveg elején különben sem volna értelme), így mégis kénytelenek vagyunk a 01 (székely rovásírásos értékben Sz) jelnek tekinteni. Tőle jobbra akár egy teljes jel is elférne, de nincs látható jeltöredék: legalább három rézsútos karmolódás ugyan van, de ezeknek az iránya ellentmondana az összes többi jel haladási irányának, s felszínesebbek is azoknál, ezért véleményem szerint ezek az edény összetörését előidéző (vagy esetleg még azelőtti) sérülés következményei.

A következő jel már normális hosszú függőleges vonás, amelytől balra nagyon halványan kivehető egy ferde, rövidebb hasta: a felső meghosszabbíthatóság figyelembevételével ez lehetne 06 jel; a függőleges hasta közepén, sajnos éppen a fő törésvonalban azonban egy másik jelenség nyomai is láthatók. A törés miatt nem bizonyítható, de elképzelhető, hogy egy rövid ferde vonal keresztezte a főszárat, ez esetben a jel inkább 07; azonban jelenleg a jelenség oly kicsi, hogy hihető az is, hogy ez az íróeszközzel tett véletlen mozdulatból eredt. Mindenesetre 07 jel a székely rovásírásban nem ismert, a nagyszentmiklósiban viszont igen; 06 jel mindkettőben van, de tudomásunk szerint e korszakban görbült szárral.

A következő ferde vonások látszatra három független jelet adnak (a két szélső hosszabb), azonban mindháromnál jól észlelhető, hogy fölfele fokozatosan vesznek el. Emiatt indokoltnak tartom mindhárom jelet felfelé meghosszabbítani, s így valószínűleg egyetlen betűt (vagy ligatúrát) alkotnak, amelynek alakja kb. a 37 jelnek felel meg.²³ A nagyszentmiklói írásban ilyen jel nincsen. A székely rovásírásból jól ismert (értéke /g/), s bár a legkorábbi fázisból eddig nem

23 Kevésbé pontosan lehetne 19, ezt eddig egyetlen esetben ismerjük nagyszentmiklói jelsorból (KMRE 080), és természetesen jól ismert székely jel, azonban az utóbbi esetben a VIII.

ismertük, semmi ok kései fejleménynek vagy átvételnek tartanunk, így alkalmazása hihető lehet. Esetleg elképzelhető, hogy \check{S}^R ligatúrának értékeljük,²⁴ azonban az előző feliratunkon R^1 alak látható. Különös lenne, hogy ugyanabban a közösségben, ugyanakkor az R^2 jelet is használják, amely egyébként is hihetőleg az R^1 -ből fejlődött ki oly módon, hogy a függőleges hasták ligatúra részei lettek. Csupán akkor lenne realitása egy \check{S}^R olvasatnak, ha feltennők, hogy a betűnek egy bal függőleges szára (amely nem érintkezett közvetlenül a középső vonallal) éppen a törésvonalba esett és megsemmisült: nem lehetetlen, de igen csekély valószínűségű feltételezés, hiszen akkor az utána következő betűhöz jóval közelebb esnék, mint általában a felirat betűközei.

Végül közvetlen a végső törés előtt egy különös módon görbülő ferde jel van, amely ha magában áll, mindkét írásrendszertől idegennek tűnik. Sajnos a felső végpontja ennek is egy nagy törésbe érkezik (a törés felett a felső vége még éppen kilátszik), s akár jobbra le, akár balra vízszintesen lehetséges, hogy egy másik hasta folytatta. Alsó végpontja azonban bizonyos. Valószínűnek tartom, hogy a jel görbülése csak az írás „kurzív” voltának következménye; jobbra folytatva nem jutunk eredményre; balra az egész felirat végét jelentő nagy törés kezdete áll, amelynek felső peremén még látható egy nagyon halvány jeltörédék (felső végponton ez ugye megszokott), s ha a kettőt hipotetikusán egy jellel kombináljuk össze, akár a nagyszentmiklósi **30**, akár a székely 44 = \ddot{U} jel variánsa lehet. Ha pedig a két jel csak összetartott, de nem érte el egymást, elvileg egy „kurzív” 13 jel is elképzelhető, amely mindkét írásban ismert (Jánoshidán /t/ hangértékben.)

Talán egyetlen szóról van szó, de a 2. és 3. jel közt a távolság egy picit nagyobb, s éppen úgy helyezkedik el a törés, hogy ott akár egy szótagolójel is elveszhetett.

századig visszavezetni abszurdum, hiszen hangértéke /c/, amely hang az I. évezredben még nem létezett a magyarban, így e betű későbbi fejlemény.

24 Az \check{S} betűnek a KMRE 200 feliraton látható alakváltozatával. – Nyilván csábitó lenne egy edényfeliraton a *ser* szó tövét olvasni (az utána következő jel /ü/ olvasattal lehetne akár sorvadás végmagánhangzó, akár egy -ü[l] rag része), de a betűalak ekkora fokú bizonytalansága mellett, míg a mondatot feltehetőleg kezdő igét nem tudjuk azonosítani, semmiképp nem merünk ilyen javaslatot tenni.

A végleges olvasat tehát a következő változatokat kínálja:

← 01 07 (°?) 37 30 [- - -?] vagy	← 01 06 (°?) 37 30 [- - -?] vagy
← 01 07 (°?) 37 44 [- - -?] vagy	← 01 06 (°?) 37 44 [- - -?] vagy esetleg
← 01 07 (°?) 37 13 [- - -?] vagy	← 01 06 (°?) 37 13 [- - -?]
- (mindegyik esetben esetleg az elején még egy jellel).

A 3. jel alakja mindenképp ellentmond annak, hogy nagyszentmiklósi típusú írásnak tekintjük; a 2. jel 07 alakját viszont (eddigi ismereteinkkel) a jánoshidai típusban nem tudjuk értelmezni. (De a 06 alak is különös mindkét írás számára, mert nem görbül.) Ez azonban nem kizáró érv, mert a jánoshidai írásban lehetett ismeretlen számú olyan jel, amelyek a későbbi székely rovásírásból kikoptak. Ezért s a fémlapocskra írásának jellege miatt is valószínűbb, hogy a jánoshidai írástípussal kell értelmeznünk a szót (vagy két szót), de nem minden betűjére tudunk javaslatot tenni: S * (°) G Ü/T? [- - -]. Természetesen kicsi az esély a megfejtésre, pontosabban szinte bármely nyelven lehet hipotézist felállítani rá.²⁵ Az azonban elmondható, hogy magyar nyelvű megfejtés itt sem zárható ki: az első két jel több olyan igének lehet része, amellyel egy edényfeliratot kezdeni teljesen logikus (*eszik, iszik, szív, sőt akár szop* is²⁶).

A harmadik vizsgált tárgy a 245. sír palackja (ltsz. 01.23186.462.001). A sírban nyugvó 35–50 év körüli férfi lehetett a gazdája a sír láb felőli végénél található 246. sírban, vele azonos tájolásban fekvő maturus korú kancának, amely

25 Egyebek mellett kézenfekvően lehetne akár latinul (!) is feloldani: S*(=U)GT[-] *sugt[o]*. Ennek egyetlen akadálya van, és az történeti természetű: teljesen illogikus lenne e nyelv használatát itt, ekkor és éppen rovásírással feltételezni.

26 Az első kettő persze csak kijelentő módban képzelhető el, ami talán kevésbé valószínű. A *szív* igénél e korban akár *sif-*, akár *sip-* tő elképzelhető, a /p/ értéket azonban kizárja az, hogy az Aquincum–Szőlő utcai edényen (KMRE 073) annak alakja 11. Viszont a nagyszentmiklósi jeleknél Vékony megfejtése szerint a 07 értéke éppen /β/. Hosszú–Zelliger (2014, 421., 424–6.) értelmezésében az alsóbúji felirat 3. jelét alkotó ligatúra egyik eleme is 07, szintén /β/ olvasattal; sőt ezt a jelet még a XV. századi székelydályai feliratokon is így olvassák (Hosszú–Zelliger 2014, 427.), az utóbbi helyen azonban ez a jel bizonyosan nem áll (lásd Fehér B. tanulmányát a jelen kötetben). Alsóbúji jelenlétét teljesen kizárni nem lehet, bár én az adott szót másképpen olvasom (KMRE 117). Kalandos és megbízhatatlan dolog lenne ennyire bizonytalan adatokból hipotézist alkotni, és mindenképpen akadály az értelmezésben az, hogy ha erről az igéről volna szó, a végén nem tudnánk ragot azonosítani. Egyelőre annál kell maradnunk, hogy rögzítsük: elvileg több magyar ige is szóba jöhet az olvasathoz – feltéve persze, hogy az első jel előtt nem volt még egy, mára megsemmisült mássalhangzó!

a temető keleti felében található harmadik, késői lósírok csoportjához tartozik. Az egyébként bolygatatlan lósírból a lószerszámzat hiányzott, mindössze néhány bronzveret töredéke került elő. Az elhunyt teljesnek mondható övgarnitúrája, amely egy bronzból öntött, áttört laposindás, hegyes végű és ívelt oldalú tokos nagyszíjvégből és négy darab, szintén bronzból öntött, áttört, háromszöges-rácsos díszítéssel dekorált övveretből,²⁷ valamint egy övbújtató elülső oldalán griffes ábrázolású, keskeny, téglalap alakú öntött bronz előlapjából állt (9. kép), a későavarkor első felére keltezhető.²⁸ Három vas övcsatja volt, továbbá a medencén vaskarika is előkerült. Esetében megfigyelhető a kettős kés viselete is. A VIII. század közepi keltezését megerősítik a bronzból öntött, hatszögletű, félhasáb alakú (trapéz átmetszetű varkocsszorítók is,²⁹ míg a szóban forgó világosszürke színű, finoman iszapolt, oldalán háromszoros körbefutó vonalköteggel díszített palack (15,0 × 3,7 [szájátm.] / 6,8–7,1 [aljátm.] cm; 10. kép) megerősíti e kerámiatípus kései használatát.³⁰

Ezen a tárgyon szintén világosan írásos, betűkre elkülönülő jelek láthatók a legalsó vonalköteg alatt életlen eszközzel, elmosódottan. A betűk a numerikus kóddal leírva:

← 13 01^{01/06?}

Egyértelműen szándékos írásról van szó (11. kép), amelynek az első két jele mindkét avar kori rovásrendszerbe beillik, tehát lehet nagyszentmiklósi is (olvasat ez esetben nem adható), és jánoshidai is, ez esetben a valószínű olvasat TS. (A 12. sír ólomlemezének jelsora alapján valószínűbbnek tarthatjuk a jánoshidai típusú megfejtést, hiszen közelítőleg azonos korszakban egy közösségben kevésbé valószínű, hogy együtt élt volna a két különböző írás.) Az első jel alul sérült, szerintem véletlenül. A harmadik jel lényegesen kisebb, a sorigyen felső részébe esik: elképzelhető, hogy ez azonos a második jellel kis

27 Hasonló áttört négyszögletes veretek voltak a tiszafüredi temető 368. és 845. sírjában, amelyek a későavarkor első felére jellemzők (IV. fázis). Garam 1995, 408.

28 A motívum és keltezése kapcsán bővebben: Szenthe 2019, 50–52., 113–114. és 193–198. – vö. V.1.1.2. szakasz 1.1. típus (naturális laposindák) 2. változata.

29 A viseleti tárgy formája és díszítése alapján András J. típusába sorolható. Vö. további példákkal: András J. 1996, 112. és 19. kép, valamint lásd még: Kat. 93. és 86.

30 Vö. Vida 1999, 57. és Rosner 1999, 138.

méretben, vagy egy hanyagul kivitelezett oldalszár többletje van,³¹ de az is, hogy egyfajta tagolópont (rövidítés jele?), vagy egy megkezdett, de véghez nem vitt betű. Valamennyi jelen jóval vékonyabb eszközzel, érezhetően utólag metszett keresztvonal van a közepén, ami alighanem annak a jele, hogy valaki a felirat érvénytelenségét jelezte. Utána pedig egy viszonylag nagy sérülés látható az anyagon, amely elképzelhető, hogy egy ugyanilyen kisebb méretű jelet eltüntett (de persze az is, hogy itt a felület sima volt).

A szöveg olvasata valószínűleg nem lesz megbízhatóan megadható, amíg az előző feliratok nincsenek megfejtve: két mássalhangzó, tetszés szerint egy vagy két magánhangzóval kiegészítve (VCVC és CVC szerkezetben), eleve anynyi kombinációt megenged, hogy szinte mindegyik szóba jöhető nyelvből lehet megfejtési javaslatot találni, ráadásul nem lehetetlen, hogy nem folyamatos szövegről, hanem monogramjelzsről van szó. Funkcionálisan ugyanis egyformán valószínűsíthető jókívánság, ételnév, tulajdonosjelzés vagy mágikus ige is. (Viszont edénytípus megnevezése, amit esetleg egy török nyelvű megfejtés sugallna, biztosan nem, hiszen semmi értelme egy átlagos, népi használati tárgyon pusztán a tárgy nevét felírni.)

A negyedik, írásjelet tartalmazó tárgy egy fekete bögre (7,7 × 9,2–9,4 [száj-átm.] / 5,2–5,7 [alj-átm.] cm), amely a 191. sír északkeleti, láb felőli végében látott napvilágot (Iksz. 01.23186.370.001). Az antropológiai meghatározás szerint az elhunyt egy 10 éves fiú volt, bolygatás – talán rókaljuk – következtében a koponya hiányzott, lábai rombusz alakot adva, térdből be voltak hajlítva.³² A temető egyik, mondhatni teljes övgarnitúrája innen került elő (12. kép). A bronzlemezről kivágott, elhegyesedő végű, díszítetlen oldalpántos nagyszíjvég és a kisszíjvég,³³ a bronzlemezről kivágott, hatszögletű veretből álló karikacsüngős övdíszek,³⁴ valamint utóbbiak gyakori kísérőjeként megjelenő enyhén

31 Ha betűnek értelmezzük: TSS vagy TSJ, esetleg TSŠ?

32 A két láb eredetileg fel lehetett húzva, a térd be volt hajlítva, és feltehetőleg a föld súlya vagy a test elbomlása miatt két oldalra dőltek, békaterpeszbe nyílvá.

33 E középvár kori nagyszíjvég-típus a VII. század végén jött divatba. Vö. Somogyi 1984, 85. és Garam 1995, 202.

34 Egy hármás karikacsüngős övdísz és további 10 darab szimpla karikacsüngős övdísz. Az ilyen karikacsüngős lemezveretek „tipikus darabjai a közép avar kori – a kora avar kor-

trapéz alakú, lekerekített téglalap alakú bronz szíjszorító testtel és vaspecsekkel ellátott lemezes bronzcsat³⁵ a középvaskor végére, illetve a későavarkor elejére, azaz VII. század végére, VIII. század első harmadára keltezhető. Ezt megerősítik a gyöngycsüngős fülbevalók és maga a fekete kerámia jelenléte is. A sírban még egy vaskés és egy keskeny, téglalap alakú vas páncéllemez volt, amely talán az elhunyt magasabb társadalmi állására utalhat.³⁶ Az edény (13. kép), ahogy a 226. sír bögréje, szintén a Vida-féle tipológia IC₂ alcsoportjába sorolható.³⁷

Ennek az edénynek az oldalán egyetlen jól észlelhető, égetés előtt behúzott jel található (1,7 cm). A jel olvasata meglehetősen biztos: ,87=06. Ez szintén megegyezik egy nagyszentmiklósi jellel,³⁸ és egy jól ismert jánoshidai típusú jellel is, amelynek olvasata valószínűleg /j/. Önmagában ez legvalószínűbben monogram-jelzés. Figyelemre méltó azonban az is, hogy eléggé hasonlít az eddigi egyetlen agyagedényen publikált avar tamgajelzés (Tihany tér 1. sír)³⁹ harmadik eleméhez. Bár annál ez az edény kevésbé korábbi, minőségét és anyagát tekintve hasonló (méretét tekintve kisebb), ezért a jelhasználat analóg volta sem zárható ki, vagyis elképzelhető, hogy itt tamgafunkciójú jelről/rövidítésről van szó.

A temető 88 edényéből tehát négyen biztosan írott jelzés van. Ez önmagában is figyelemreméltó arány, közel 5%-ot tesz ki; az eddigi avar temetőközlésekből ilyen magas írásbeliségi arány nem volt igazolható. Ráadásul bár ezek a temető VIII. századi részében sűrűsödnek, a negyedik edény alapján úgy tűnik, az írás

tól élesen elváló – fémművességnek”. Szalontai 2003, 381. Hasonló, enyhén íveltebb oldalú darabok ismertek a terehegyi temető 1., illetve ötszögletű példányok a Nagypall I. – Határi-dűlő 94. sírjában, amelyeket Kiss Attila már a későavarkor korai és középső fázisára keltez. Kiss 1977, 80. és 149. Garam Éva a gyűrűcsüngős veretek legidősebb típusainak tartja ezeket, ugyanis a tiszafüredi temetőben ezek a préselt és lemezes szíjvégekkel együtt fordultak elő. Garam 1995, 214. A Kr. u. 700–720 körüli keltezéssel kapcsolatban vö. még: Zábójnik 1991, 248.

35 A csattípus közel áll az áttört, kettős háromszög-díszítésű lemezveretekhez, ugyanakkor már az öntött bronzveretekkel is előfordul. Kovrig 1963, 157–158. és vö. még: Garam 1995, 228.

36 Csallány 1960, 17. és Pásztor 1995, 60.

37 Ld. fentebb!

38 Róna-Tas szerint R², Vékony szerint I olvasatú; véleményem szerint imperativusi vagy birtok/birtokosi szerepköre tehető fel (Fehér 2021, in print) – természetesen szó végén; magányos jelként alkalmazva ez szóba sem jöhet.

39 László 1941, 108.; KMRE 071.

a temető egész fennállása során használatban volt. Arról nem is beszélve, hogy közlésünkben egy szándékosan minimalista értelmezéshez tartottuk magunkat: még kilenc edényen lehetett valamiféle jelzéseket azonosítani, ezek egy része minden bizonnyal nem írásjel, hanem csak grafikus szimbólum,⁴⁰ esetleg számjel,⁴¹ de néhány esetben felvetődhet az írásutánzás vagy tamga lehetősége is.⁴²

És tekintettel a jánoshidai írástípus használatának valószínűségére, meg kell említeni még egy grafikus jelzést nem edényen, hanem egy tűtartón, amely jó analógiája az ezt az írást többször megőrző tűtartóknak (Jánoshida, Udvard):⁴³ a 01.23186.126.005. ltsz. kis hengeres tűtartón (6,0×1,6×1,2 cm, V: 0,2–0,4 cm, lyukátm.: 0,8×1,2 cm) ugyanolyan kis méretű, finoman bekarcolt, nagyon stilizált emberalak látható, mint amelyhez e darabok mágikus igéi szólnak, csak-hogy esetünkben minden írás nélkül (ld. 14. és 15. kép). Az elhunyt 40–45 év körüli férfi egyébként földült sírjában viseleti elemként egy vascsat, továbbá egy vaskés és a jobb lábszár mellett vas fokosbalta⁴⁴ került elő; a temetkezést a teme-

40 41. sír: gyorskorongolt, fekete bögre (ltsz.: 01.23186.092.001.); 100. sír: gyorskorongolt, vöröses-barnás foltosra égett, fekete bögre (X-szerű karcolat; ltsz.: 01.23186.235.001.); 139. sír: gyorskorongolt, barnás-vöröses foltosra égett, fekete bögre (ltsz.: 01.23186.293.001.); 248. sír: gyorskorongolt, gyűrűfüles, sárga bögre (ltsz.: 01.23186.465.001.)

41 Talán a 184. sír szürke színű, foltosra égett, gyorskorongolt palackja (ltsz.: 01.23186.359.001.) és a 262. sír gyorskorongolt, sötétsárga pohara (ltsz.: 01.23186.480.001.).

42 22. sír: gyorskorongolt, világosszürke kislefű (ltsz.: 01.23186.059.001.); 35. sír: gyorskorongolt, világosszürke füleskancsó (ltsz.: 01.23186.086.001.); 89. sír: gyorskorongolt, szürke fű (ltsz.: 01.23186.210.001.)

43 KMRE 075, °109. Az alakot ismerjük még a 075¹ és talán 085 (ld. Fehér 2021, in print) tűtartóról is.

44 A tolna-mőzsi domborúan ívelt élű, négyzetes átmetszetű és enyhén lehajló fokban végződő, alsó felén hegyes (félrombusz) végződésű köpűjű példányhoz formailag a Zamárdi-Rétiföldek temetőjének 701. és 1392. sírjaiban talált példányok állnak közel (Bárdos–Garam 2009, 100., 182. és 184. valamint Taf. 89, 160). A Szücsi Frigyes által kialakított tipológiában az elsősorban fegyverként, de munkaeszközként is használt fokosbalták kalapácsfokú altípusába sorolható. A zamárdi 701. síréhez hasonló kialakítás a későrómai- és koránépvándorláskori germánoknál (IV–VI. sz.), de a X–XI. századi bolgár leletanyagban is megtalálható. Az éremmel keltezett sírok (köztük az említett zamárdi 1392. sír Heraclius- és Heraclius Constantinus-*solidusa*) alapján a legnagyobb számban a Dunántúlról ismert fokosbalták a koraavarkor végén, a VII. század második negyedében már jelen vannak az avar kori leletanyagban. Szücsi 2014, 122., 129. és 134. Garam Éva szerint – az igari második leletre hivatkozva – a harci balták általában a Kárpát-medencei régészeti leletanyagban a VII. század utolsó harmadában jelennek meg nagyobb számban; a tiszafüredi temetőben is a legtöbb példány az ún. griffes-indás csoport időszakára jellemző. Garam 1995, 349.

tő korábbra datálható részén tárták fel.

Összefoglalólag tehát a Tolna-Mözs-Fehérvize-dűlői avar temető meglepően gazdag írásos anyaga hasonló kulturális közeget mutat, mint a VIII. századi avar írásbeliség jánoshidai csoportja, de abszolút újdonság, hogy az íráshordozók ezúttal agyagedények; az írott szövegeket egyelőre nem tudjuk biztonsággal értelmezni, részben talán éppen az anyagbeli különbségek miatt, de az írástípus azonosnak látszik.

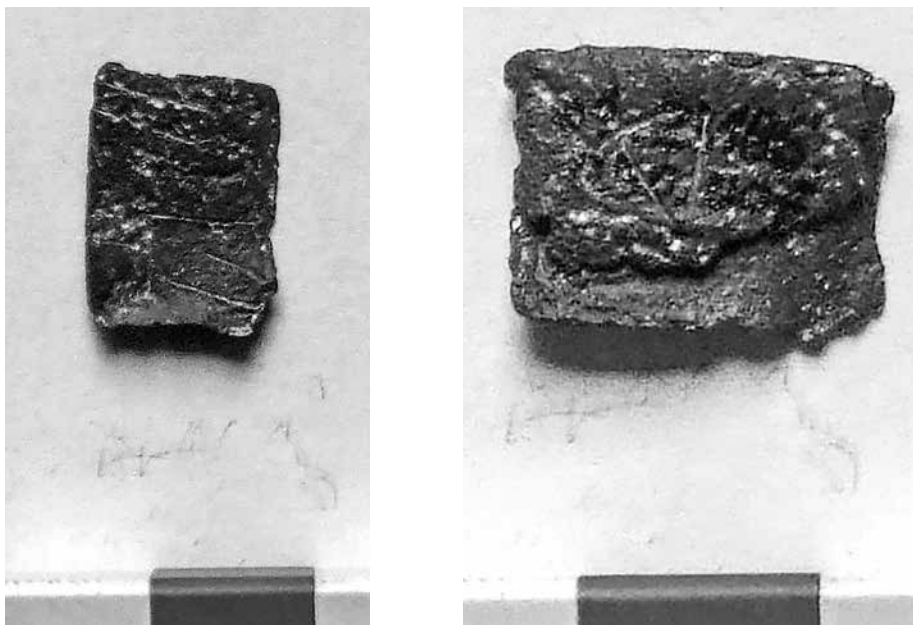
KÉPEK JEGYZÉKE

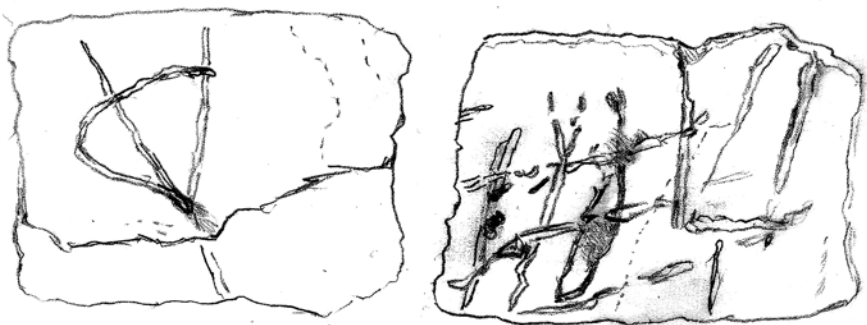
1. kép: Tolna-Mözs-Fehérvize-dűlő, temetőterkép (Novotnik Ádám rajza)

2–3. kép: Kulacs a 66. sírból (Magyar Nemzeti Múzeum)

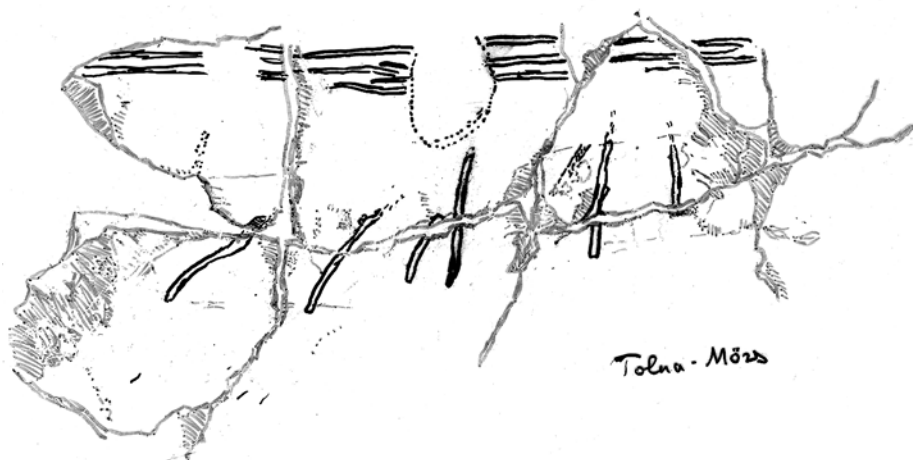
4–5. kép: Fémlapocska a 12. sírból (Magyar Nemzeti Múzeum, Fehér Bence felvétele)

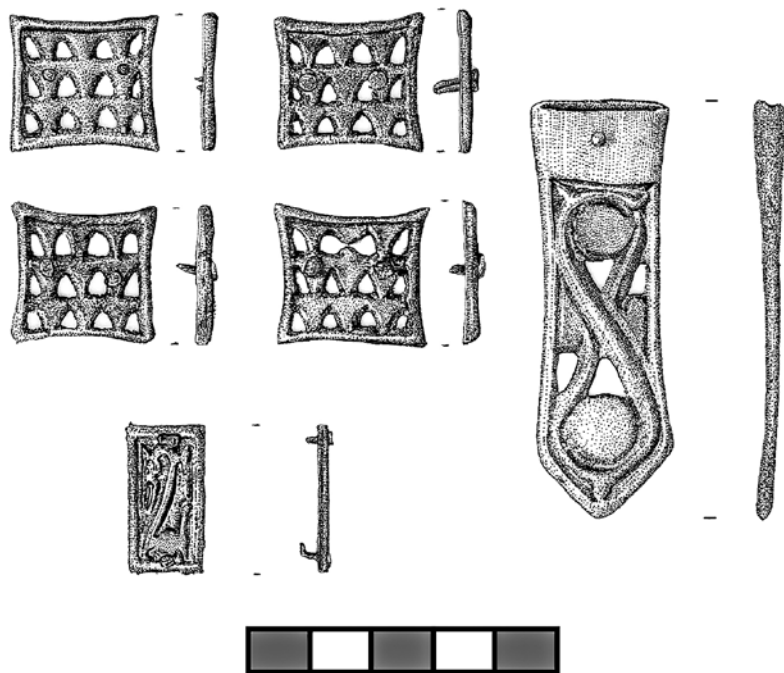
6. kép: Fémlapocska a 12. sírból, felirat (Fehér Bence rajza)

7. kép: Edény a 226. sírból (Magyar Nemzeti Múzeum, Fehér Bence felvétele)

8. kép: Edény a 226. sírból, felirat (Fehér Bence rajza)

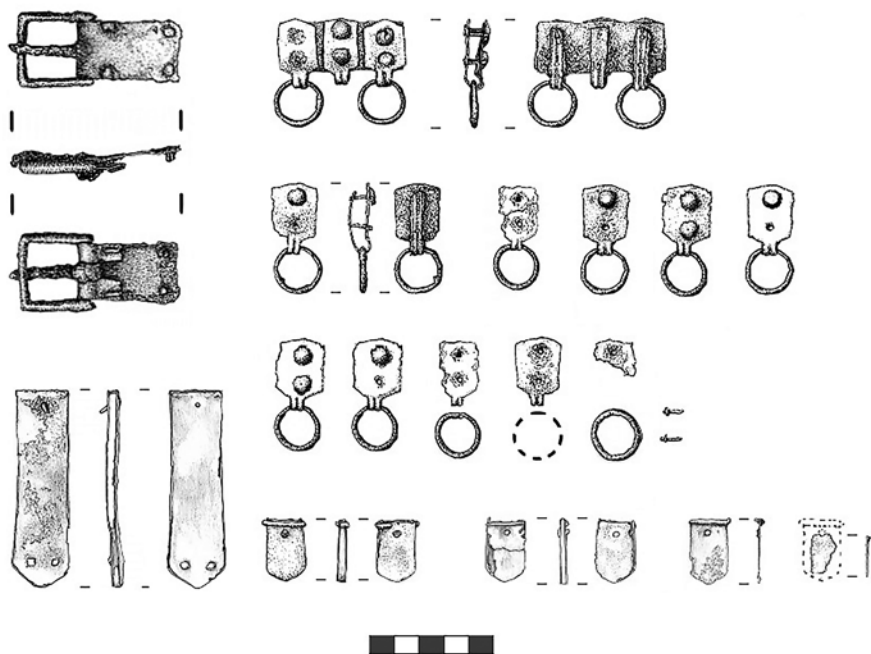
9. kép: A 245. sír leletei (Novotnik Ádám rajza)

10. kép: Edény a 245. sírból (Magyar Nemzeti Múzeum, Fehér Bence felvétele)

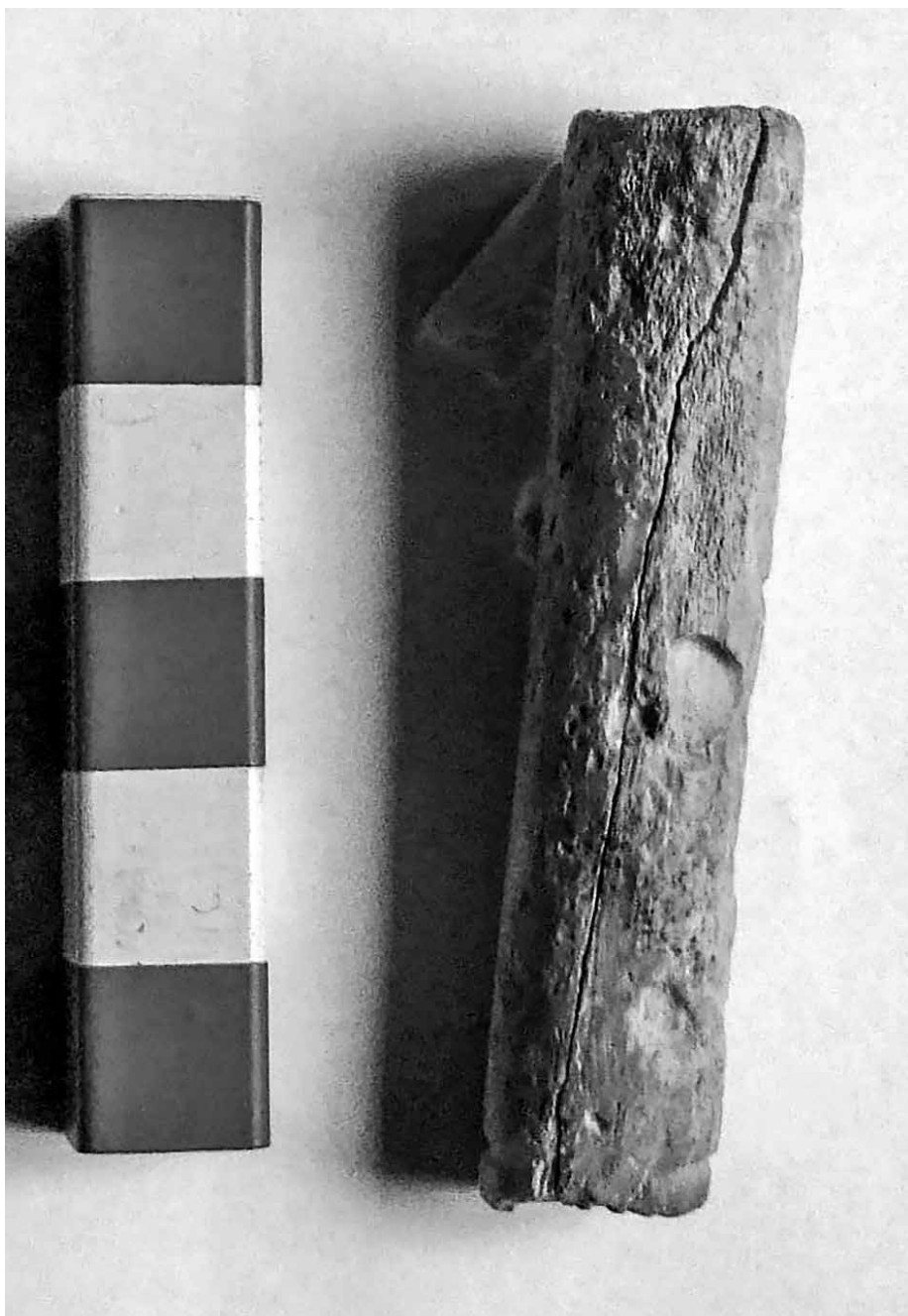
11. kép: Edény a 226. sírból, felirat (Fehér Bence rajza)

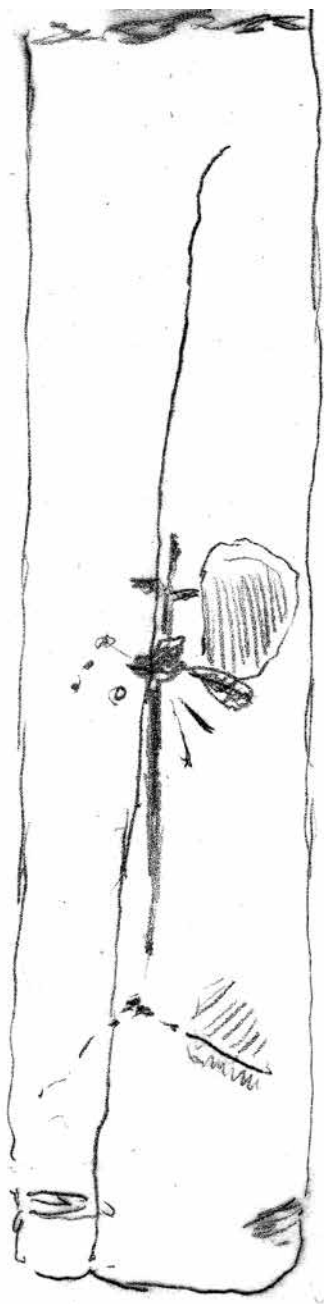
12. kép: A 191. sír leletei (Novotnik Ádám rajza)

13. kép: Edény a 191. sírból (Magyar Nemzeti Múzeum, Fehér Bence felvétele)

14. kép: Hengeres tűtartó (Magyar Nemzeti Múzeum, Fehér Bence felvétele)

15. kép: Hengeres tűtartó (Fehér Bence rajza)

IRODALOM

- Andrási 1996.** Andrási Júlia: Avar kori varkocsszorítók. *Archaeologiai Értesítő*, 123–124. (1996) 85–123.
- Bárdos – Garam 2009.** Bárdos Edith – Garam Éva: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek. Teil I.* Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Régészeti Intézete, Budapest, 2009. (Monumenta Avarorum archaeologica 9.)
- Csallány 1960.** Csallány Dezső: A hajdúdorogi avar mellpáncél. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1958–1959.* (1960) 17–23.
- Fehér 2020.** Fehér Bence: Legősibb nyelvelmékeink? Bajelhárító alakok és rovásfeliratok avarkori tútartókon. In: Berta Péter – Vizi László (szerk.): *A Magyarorsággutató Intézet évkönyve 2019.* Magyarorsággutató Intézet, Budapest, 2020. 111–142.
- Fehér 2021.** Fehér Bence: Gondolatok a nagyszentmiklósi írások megfejthetőségének korlátairól. In: Vizi László – Kovács Attila (szerk.): *A Magyarorsággutató Intézet évkönyve 2020.* Magyarorsággutató Intézet, Budapest, 2021. in print.
- Garam 1995.** Garam Éva: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. [Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary 3.]
- Garam 2009.** Garam Éva: Avar kori faedények. In: Somogyvári Ágnes – V. Székely György (szerk.): „*In terra quondam Avarorum...*” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeuma, Kecskemét, 2009. 79–100. (Archaeologia Cumanica 2.)
- Hosszú–Zelliger 2014.** Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet: A Bodrog-alsóbüi rovásemlék számítógépes írástörténeti kapcsolatai és egy olvasati kísérlete. *Magyar Nyelv*, 110. (2014) 417–431.
- Kiss 1977.** Kiss Attila: *Avar Cemeteries in County Baranya.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. [Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 2.]
- KMRE.** Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovásrészes emlékek gyűjteménye I.* Magyarorsággutató Intézet, Budapest, 2020.
- Kovrig 1963.** Kovrig Ilona: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. (Archaeologia Hungarica XL)

- László 1941.** László Gyula: A tihanyi-téri avarkori temető. In: *Laureae Aquincenses memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae II.* K. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, Budapest, 1941. 106–112. (DissPann II/11.)
- Novotnik 2011.** Novotnik Ádám: Ein besonderer Bestattungsbrauch: „leere” Gräber in der Awarenzeit. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 51. (2011) 99–113.
- Novotnik 2012.** Novotnik Ádám: *A tolna-mözs-fehérvize-dűlői avar temető. Szakdolgozat.* Kézirat, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2012.
- Macháček et al. 2021.** Jiří Macháček – Robert Nedomá – Petr Dresler – Ilektra Schulz – Elias Lagonik – Stephen M. Johnson – Ludmila Kaňáková – Alena Slámová – Bastien Llamas – Daniel Wegmann – Zuzana Hofmanová: Runes from Lány (Czech Republic) – The oldest inscription among Slavs. A new standard for multidisciplinary analysis of runic bones. *Journal of Archaeological Science*, 127. (2021) 105333.
- Pásztor 1995.** Pásztor Adrienn: Újabb adatok az avar kori páncélviselet kérdéséhez. *Altum Castrum*, 4. (1995) 58–78.
- Rosner 1975.** Rosner Gyula: Előzetes jelentés a Gyöngk-Vásártér úti avar temető feltárásáról. III. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, 4–5. (1975) 117–166.
- Rosner 1999.** Rosner Gyula: *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd Bogyzislói-Strasse.* Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999. (Monumenta Avarorum archaeologica 3)
- Somogyi 1984.** Somogyi Péter: A cikói temető. In: Kiss Gábor – Somogyi Péter: *Tolna megyei avar temetők.* Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1984. 37–102. (Dissertationes Pannonicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Budapestinensis provenientes. Series III./2.)
- Szalontai 2003.** Szalontai Csaba: A székkutas-kápolnadűlői avar kori temető öveinek elemzése. In: B. Nagy Katalin: *A székkutas-kápolnadűlői avar temető.* Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 2003. 371–411. (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica I.)

- Szenthe 2019.** Szenthe Gergely: *Növényi ornamentika a késő avar kori díszítőművészetben (Kr. u. 8. század – 9. század eleje)*. Kultúrtörténeti tanulmányok. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 3. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020.
- Szücsi 2014:** Szücsi Frigyes: Avar kori balták, bárdok, szekercék és fokosok. Baltafélék a 6–8. századi Kárpát-medencében. *Alba Regia* 42. (2014) 113–186.
- Vékony 1999.** Vékony Gábor: Székely írás legrégebb emléke Bodrog-Alsóbü vaskohászati műhelyéből. In: Gömöri János (ed.): *Traditions and Innovations in the Early Medieval Iron Production*. Dunaferr-Somogyország Archeometallurgiai Alapítvány – MTA VEAB, Dunaujváros–Veszprém, (1997) 1999. 226–229.
- Vida 1999.** Vida Tivadar: *Die awarenzeitliche Keramik I. (6.-7. Jh.)*. Balassi Kiadó, Budapest, 1999. (Varia Archaeologica Hungarica 8.)
- Zábojník 1991.** Zábojník, Jozef: Seriation von Gürtelbeschläggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des awarischen Kaganats). In: Čilinská, Zlata (red.): *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*. Archeologický Ústav SAV, Nitra, 1991. 219–321.

AZ ÍRÁSEVOLÚCIÓ KLADISZTIKAI MEGKÖZELÍTÉSE

PUSKÁS TIMEA – HOSSZÚ GÁBOR

ABSZTRAKT: A tanulmány olyan írások evolúciójának kladisztikai elemzésével foglalkozik, amelyben a vizsgált írások nem csak egy elődtől származnak. A kidolgozott eljárás a fenetikai leírást evolúciós információkkal kibővítő, ún. kiterjesztett fenetikai modellből indul ki, amelynek segítségével a vizsgált írások elődírásai meghatározhatók. A jelen kladisztikai vizsgálat célja, hogy felderítse a tanulmányozott írásoknak egymáshoz és a korábbi kutatásokból meghatározott elődírásaikhoz való evolúciós leszármazási kapcsolatait. A kladisztikai elemzésben a Wagner-módszer segítségével hoztuk létre a kladogramokat, és az eljárást a steppei népek írásainak vizsgálatára használtuk fel. Az elemzések megvalósítása Python programozási nyelven történt.

KULCSSZAVAK: fenetika, írásinformatika, kladisztika, konzisztenciaindex, összetartási index, rovás írások, Wagner-módszer

ABSTRACT: **A cladistic approach to script evolution.** The study deals with the cladistic analysis of the evolution of scripts that originate from more than one predecessor script. The starting point of the elaborated procedure is the 'extended' phenetic model that expands the phenetic description with evolutionary information with the help of which the predecessor scripts of the scripts under examination can be defined. The objective of the present cladistic analysis is to reveal the evolutionary lineage relations of the examined scripts

with one another and with predecessor scripts identified in previous researches. In the cladistic analysis, cladograms are created using the Wagner method and the described procedure is used to examine the scripts of the Steppe peoples. The analyses were implemented in Python programming language.

KEYWORDS: cladistics, consistency index, phenetics, retention index, Rorash scripts, scriptinformatics, Wagner method

Bevezetés

A világban számtalan megfejtetlen írásemlék van. Az írásinformatika hosszútávú célja, hogy ezeknek az értelmezésében, megfejtésében segítsen az írások evolúciós kapcsolatainak feltárásával (Hosszú 2010, 2014a, 2014b, 2015, 2019). Az írásinformatikai kutatások hátteréhez érdemes figyelembe venni, hogy az írások fejlődése gyakran több évszázadon keresztül zajló folyamat, azonban ebből sokszor csak egy-egy írásemlék maradt fenn, amely nem elég az írás teljes fejlődésének nyomon követéséhez. Tegyük fel például, hogy biztosan tudjuk, hogy egy írást egy évezreden keresztül használtak, de összesen csak két írásemlék maradt fenn róla, egy a hatodik századból, egy a nyolcadikból. Ez önmagában nem elég arra, hogy az írás fejlődését végig követhessük, és megmondhassuk, mikor, hogyan és milyen behatás alatt fejlődött az írás, és milyen formákban jelent meg.

További probléma, hogy nem minden megtalált írásemléken használt írást lehet azonosítani és a leírt szöveget megfejteni. Például tekintsük a Kr. e. 196-ban, Egyiptomban készült Rosette-i követ, amelyet 1799-ben találtak meg (Parkinson 1999). Esetében azért volt lehetőség a rajta található szövegek elolvasására, mert a három részből álló felirat elég hosszú ahhoz, hogy fel lehessen ismerni a felirat egyes részeihez használt írásokat. Ezek az egyiptomi hieroglif, a démotikus és a görög írás. Az előbbi két írással készült felirat óegyiptomi, az utóbbi ógörög nyelvű szöveget tartalmaz, azonban ezek lényegében azonos tartalmúak. Ezzel szemben például egy egyszerű egy-két szá-

vas, ismeretlen írással készült sírfelirat megfejtése sokkal nehezebb feladat. A régészek ezerszámra találnak olyan rövid írás emlékeket, amelyek esetén még a felirathoz használt írás meghatározása is bizonytalan, így a felirat megfejtése is gyakran lehetetlen. Ennek az egyik oka az, hogy a feliraton található jelalakok olyan írással vagy írásváltozattal készültek, amely addig ismeretlen volt. Ezen a gondon segítene, ha az írások fejlődését a mainál részletesebben ismernénk.

Az írásfejlődés modellezéséhez a biológiai evolúcióban alkalmazott módszerek csak módosítva alkalmazhatók, s ez a két tudományterület tárgya közötti eltérésekből adódik. Az ezzel kapcsolatos kutatások járulékos haszna lehet, hogy az eredetileg csak a biológiai evolúcióban alkalmazott módszerek átdolgozva további evolúciós folyamatok leírására is alkalmassá válhatnak, ilyen terület például a szoftverevolúció.

A filogenetikus rendszertan eredetileg az élőlények rendszerezésével foglalkozik; az élőlények törzsfjlődése során kialakult rokonsági kapcsolatok alapján rendszerez, és az ezen kapcsolatokat kifejező filogenetikus családfa segítségével osztályoz. A filogenetika feltételezése, hogy a hasonló dolgoknak közös ősök van. Két fő része van: a nevezéktan és az osztályozási rendszer. A neveket a leszármazás alapján adják, egy osztályba pedig a genetikailag hasonló dolgok tartoznak. A közös csoportba tartozás és a közös őssel rendelkezés ekvivalens. A *kladisztika* a filogenetika egy, leszármazási mintákat feltáró módszertana. Ezzel szemben a *fenetika* a morfológiai vagy más megfigyelhető jellegbeli hasonlóságokon alapuló elemzés, amely nem veszi figyelembe az élőlények közötti leszármazásbeli vagy evolúciós tulajdonságokat (Podani 2007, 114–115., 197–203.).

Az evolúciós folyamatok nem csak a biológiában találhatók, ezért az evolúció tanulmányozására kidolgozott módszereket más tudományterületeken is lehet alkalmazni. Ennek egyik példája a szoftverevolúció, amely a szoftverek fejlődésének vizsgálatával foglalkozik (Sampaio 2007). Szintén az evolúciós módszerek alkalmazásának területe az írásinformatika (Hosszú 2019, 120), amelyben az írás az osztályozási alapegység (taxon), a taxonokat leíró jellegek pedig a grafémák és az írásszabályok. A kutatás során vizsgált írások egy részéhez csak igen kevés írás emlék ismert, ráadásul azok nagy részének a kora

ismeretlen vagy csak durva közelítéssel határozható meg, így ezen írások teljeskörű kladisztikai vagy filogenetikai elemzése túlmutat a kutatás eddigi keretein. Ezért elsődlegesen a fenetikai elemzésre kellett korlátozni a vizsgálatokat, s jöllehet ez elvileg nem nyújt ismeretet evolúciós összefüggésekre, de az írások egymás közötti hasonlósági viszonyait leírja. A vizsgálatok során kapott fenetikai eredmények, vagyis az, hogy egyes írások hasonlóbbak egymáshoz, mint mások, utalnak az evolúciós hátterükre, de nem jelentenek közvetlen evolúciós ismereteket.

Az írások sajátossága, hogy a biológiai fajokhoz képest sokkal kevesebb jelleggel lehet azokat leírni, ezért nagy a véletlen egybeesések, ún. homopláziák (véletlen hasonlóság) esélye. Ennek következtében a fenetikai analízis könnyen téves összefüggéseket mutathat ki. Ennek elkerülésére evolúciós jellegű megfontolásokat is figyelembe vettünk a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Elektronikus Eszközök Tanszékének ezirányú kutatásait felhasználva (Hosszú 2017, 2019, 2021). Így egy kiterjesztett fenetikai analízist lehetett elvégezni, s ez azzal a járulékos előnnyel járt, hogy az ebből kapott eredmények alkalmassá váltak közelítő evolúciós következtetések levonására is. Ezen vizsgálatok alapján meghatároztuk a steppei népek által használt írások egy csoportjának, a rovás írásoknak a valószínű elődeit (Hosszú 2021a, 229–231.). Ezek szerint a rovás írások elsődleges elődje az arám-középiráni írások egy csoportja (hivatalos arám, párthus, középperzsa és szogd), s a másodlagos elődje a bráhmí írás.

Az írások egy részének nem csak egy elődje van, így a fejlődésüket nem lehet leírni egyetlen filogenetikai fával, vagyis egyszerű előd-utód kapcsolatként nem egyszerű törzsfamentén haladt, hanem az eltérő ágak esetenként összekapcsolódtak, s ezt *retikulációs evolúciónak* (*hálózatos evolúció, anasztomózis*) nevezünk (Podani 1997: 175). A retikuláris evolúció egyik mechanizmusa a *hibridizáció*. Ha több elődje van egy írásnak, akkor ezek hibridizációját nem fával, hanem hálózatos gráffal ábrázolhatjuk. A hibridizáció két fajtája az *írás-szintű hibridizáció* és a *grafémaszintű hibridizáció* (Hosszú 2021a, 21–22.). Az írásszintű hibridizáció írások keveredésével, azonban a grafémaszintű hibridizáció különböző írásokból származó grafémák összeolvadásával keletkezik. Mivel a kladisztikai elemzés előfeltétele az egyetlen elődtől való leszármazás,

ezért a hibridizáció esetét általában nem lehet kladisztikailag vizsgálni. Azonban a vizsgált utódírások jellegeit leíró, kiterjesztett fenetikai modell felbontható olyan részmodellekre, amelyekben már csak egy elődírás szerepel. Természetesen egy ilyen részmodell nem írja le pontosan a vizsgált utódírások teljes fejlődését, azonban közelítőleg megmutatja, hogy egy adott elődírás hogyan hatott a vizsgált utódírásokra. Különösen akkor lehet hatékony ez a módszer, ha a vizsgált utódírásokra nem egy időben hatottak az elődírások, hanem eltérő időszakokban. Ugyanis az elődírások hatásának elkülönítésével a vizsgált utódírások fejlődési korszakai leírhatókká lehetnek.

A jelen vizsgálat az egyes elődírások hatásainak elkülönítése céljából részekre bontott kiterjesztett fenetikai modellen alapuló kladisztikai vizsgálatokkal foglalkozik. A kladisztikai vizsgálat célja, hogy felderítse a tanulmányozott írásoknak egymáshoz és a korábbi kutatásokból meghatározott elődírásaihoz való evolúciós leszármazási kapcsolatait. A kladisztikai analízisben általában a legegyszerűbb és ezért a legvalószínűbbnek tartott, ún. legparszimónikusabb kladogramok létrehozatala a cél (Podani 1997, 177.). Megjegyzendő, hogy a *parsimónia*, vagyis a lehető legkevesebb jellegállapot-változás feltételezése, más szóval a *takarékossági elv* egy általános tudományos alapelv. Ennek a filozófiában *Occam* [Ockham] *borotvája* felel meg, amely szerint a legegyszerűbb magyarázat a helyes. A kladisztikában az optimális fa minimális számú jellegállapot-változással magyarázza a leszármazási viszonyokat.

Az írásinformatikai adatbázisra alkalmazott kladisztikai vizsgálatok elméleti hátterét Hosszú Gábor dolgozta ki, a szükséges szoftvert Pythonban Puskás Timea készítette el. A vizsgálatok eredményét a valamikori steppei népek által használt négy írás példáján mutatjuk be, nevezetesen a türk rovás (TR), székel-y-magyar rovás (SZMR), a Kárpát-medencei rovás (KMR) és a steppei rovás (SR) (Hosszú 2019, 138–140.); azonban a kidolgozott módszer az elődők hatásának elkülönítésével általánosan is felhasználható taxonok retikulációs evolúciójának kladisztikai elemzésére és előd-utód kapcsolatok meghatározására. A cikk először a módszer elméleti hátterével, majd a kidolgozott eljárás leírásával, a vizsgálati eredmények ismertetésével, végül a következtetések levonásával foglalkozik.

Elméleti háttér és irodalmi áttekintés

Evolúciós és írásinformatikai alapfogalmak

A *taxon* (taxonómiai egység) a vizsgált objektumok (egyedek, statisztikai egyedek, adatpontok, objektumok) azonos kategóriába sorolt csoportja, amelyet a rendszertanban egységként kezelnek. Általában a modellezés elvonatkoztatási szintjétől függ, mit tekintünk taxonnak. A taxon azon egyedek egy csoportja, amelyeknek a leszármazási viszonyait vizsgáljuk. A biológiai evolúció modellezésében a taxon lehet egy faj vagy egy fajta. Az írásinformatikában a taxon általában egy írás, de lehet egy írásváltozat is (Hosszú 2019, 125.). A biológiai egyedek írásinformatikai megfelelői az adott írással készült feliratok (Hosszú 2017, 183.). A *jelleg* az a tulajdonság, amelynek alapján vizsgáljuk a taxont, pl. egy írás jellegei közé tartoznak, milyen grafémákat (betűk, ligatúrák, számjegyek vagy írásjelek) tartalmaz. Az írásinformatikában a jelleg lehet graféma vagy írásszabály. A *jellegállapot* egy adott jellegnek egy taxonbeli megléte (1) vagy hiánya (0). A *homoplázia* olyan tulajdonság, amely több nem közös őstől származó taxon között megegyezik (Torres-Montúfar és mtsai. 2018, 543–551.). Ezzel szemben a *szünapomorfia* két vagy több taxon megfelelő jellegének közös leszármazott jellegállapota, amely a közös törzsvonalon evolúciós újdonságként jött létre, és a legközelebbi közös elődjüktől ered.

Bár a kladisztika alkalmazása manapság általánosan elterjedt, azonban egyes esetekben a fenetika használata kedvezőbb. Ennek egyik példája, ha nincs nyilvánvaló előd-utód kapcsolat a vizsgált taxonok között, mivel ekkor a kladisztikai módszerek nem elég hatásosak és helyettük fenetikai eljárásokat kell alkalmazni (Podani–Morrison 2017, 191.). A fenetika alkalmazásának másik példája, ha nem csak egyszerű elágazásos fejlődés van, hanem valószínűleg hálózatos, akkor a kladisztika alapfeltételei nem teljesülnek. Így annak ellenére, hogy a fenetika kevesebbet ígér, mint a kladisztika, mégis érdemes végrehajtani a fenetikai elemzést, mert a vizsgált taxonokat leíró elég sok jelleg ismerete esetén a fenetikai elemzés biztosan végrehajtható.

A kladisztika csak azokat a jellegeket (fenotípusokat) használja, amelyek evolúciós szempontból lényegesek. Ezzel szemben a fenetikai osztályozás minden észlelhető jelleget figyelembe vesz, így nemcsak azokat, amelyeknek evolúciós jelentőségük van. A kladisztikai eredményeket kladogramon, a fenetikai eredményeket fenogramon ábrázolják. Mind a kladogram, mind a fenogram olyan gráf, amelynek terminális csomópontjai az osztályozott taxonoknak felelnek meg. A dendrogram a taxonok egymáshoz tartozását szemlélteti.

Egyszerű fenetikai modell

A fenetikai modellezés során az írások mint taxonok és a jellegeik megléte vagy hiánya alapján egy kétdimenziós, bináris taxon–jelleg-adatmátrix hozható létre (Hosszú 2017, 200–201.). A jellegtervezés során dönteni kell minden vizsgált írás esetén az egyes jellegek meglétéről vagy hiányáról. Egy-egy jelleghez tartozó taxonok (esetünkben írások) kiválasztása egy szöveges adatbázisban történik, amelyben az egy jelleghez tartozó adatok együttes elnevezése a *hasonlósági jellegcsoport* (*Similarity Feature Group*, SFG). Az SFG-k meghatározása a gépi tanulást előkészítő jellegtervezésbe tartozik (Hosszú 2017, 182). A hivatkozott közleményben szereplő fenetikai modell egy részlete látható az 1. ábrán, ahol néhány SFG szerepel.

SFG-8: *NE-Iberian*, *Celtiberian* ▷ <a>; *SHR* ◄ <a>

SFG-9: *Carian* ⚡, *SE-Iberian* ⚡, *Elymian* ⚡, *Latin (epigraphic cursive)* ⚡, (*cursive majuscule*, *Pompeii*) ⚡, *Raetic* ⚡, ⚡, *Lepontic* ⚡, ⚡, *Gallo-Etruscan* ⚡, ⚡, *Camunic* ⚡, *Runic (older fuþark)* †; † <a>. (i) The Runic † could be an autapomorphy.

SFG-10: *Elymian* ⚡, *Raetic* ⚡, ⚡ <a>

SFG-11: *Parthian* ⚡ <'> /a, ā/; *Sogdian* ⚡, ⚡ <'> /a, ā, ə/; *Syriac* ⚡ <'>

1. ábra: A 2017-ben közölt 66 írás 186 jellegét tartalmazó fenetikai modell egy részlete (Hosszú 2017, 207)

Az 1. ábrán látható SFG-k közül az SFG-9, SFG-10 és az SFG-11 problémamentes, az ezekben szereplő betűalak SFG-nként ugyanahhoz a grafémához tartozik, így az azonos SFG-ben szereplő írások biztosan ugyanazt a jelleget

tartalmazzák. Az SFG-9 különlegessége, hogy kiegészítésképpen tartalmaz egy olyan jelleget is, amely valószínűleg a rúna (*Runic*) íráson belüli fejlődés eredménye, és más írásban nem jelenik meg, ezt autapomorfiának (*autapomorphy*) nevezik. Mivel az autapomorf jelleg csak egyetlen írásban (taxonban) jelenik meg, ezért a filogenetikai elemzésben általában nincs szerepe, továbbá nem képez összehasonlítási alapot, s az 1. ábrán látható SFG-9-ben csak a teljesség igénye miatt jelenik meg.

Az 1. ábra SFG-8 mélyebb vizsgálatot igényel. Az északkelet-ibér (*NE-Iberian*), a keltibér (*Celtiberian*) valamint a SZMR (*SHR*) egyaránt tartalmazza az SFG-8-beli szár nélküli, háromszög alakú betűalakot. Az előbbi kettő egymással kétségtelenül szoros rokonságban lévő óhiszán írás, ezzel szemben a SZMR-nak biztosan nincs közvetlen köze az óhiszán írásokhoz, legfeljebb azokkal közös elődei lehetnek, s az SFG-8-ban szereplő betűalak talán ilyen közös elődtől való leszármazásból adódik. De az is lehet, hogy a homoplázia (jellegállapotok nem evolúciós eredetű azonossága) egyik esetével, a párhuzamos evolúcióval állunk szembe, amikor egymástól függetlenül kifejlődött mind az óhiszán írásokban, mind a SZMR-ban az <a> betűnek az SFG-8-ban szereplő háromszögszerű alakja. A kifejlődés oka is hasonló lehetett: a szár nélküli betűalakot könnyebb vélni.

Kiterjesztett fenetikai modell

Amint azt az SFG-8 példáján láthatjuk, a rendelkezésre álló ismeretek alapján gyakran nem lehet meghatározni, hogy két graféma hasonlósága evolúciós eredetű-e, vagy csak a véletlen műve (homoplázia). Ilyenkor az egyértelmű döntés információvesztéssel járhat. Ezért célszerű egy jellegnek egy vizsgált írás szempontjából való elemzésébe evolúciós megfontolásokat is bevonni, bár ez általában nem a fenetika, hanem a kladisztika jellemzője (Hosszú 2020, 52.). A biológiai evolúcióval szemben az írásevolúcióban sokkal gyakoribb a homoplázia, s ez a taxont meghatározó jellegek kisebb változatosságából adódik. Ezért az egyszerű fenetikai modellezés tovább lett fejlesztve az ún. kiterjesztett fenetikai modellé (Hosszú 2019, 2021), amelyben egy SFG-ben a bizonytalan esetekben több, alternatív lehetőség is figyelembe vehető anél-

kül, hogy hiányos információ alapján dönteni kellene közöttük. Ezek az alternatív lehetőségek valamilyen (történelmi, földrajzi stb.) indokra épülnek, és a vizsgálat időpontjában a jellegtervezés során nincs elég ismeret annak eldöntésére, hogy az alternatív lehetőségek közül melyik szerint zajlott le egy adott jelleg fejlődése. Ezen alternatív lehetőségek elnevezése az *eredetmodell*. Egy adott SFG-beli eredetmodellek csak arra az egy SFG-re vonatkoznak, és nem feltétlenül terjednek ki a taxon – vagyis a vizsgált írás – többi jellegére. A korábbi kutatások során létrehozott kiterjesztett fenetikai modellben (Hosszú 2019, 2021) számos olyan jelleg van, amelyben csak egy eredetmodell jöhet szóba, de a jellegek többségénél egynél több alternatíva lehetséges, s közülük kizárólag csak az adott jelleg vizsgálata alapján nem lehet biztosan eldönteni, melyik a valóságban tényleg megtörtént evolúciós lépés leírása. Más szavakkal, a rendelkezésre álló adatok alapján gyakran nem dönthető el, hogy az adott jelleghez tartozó utódgraféma melyik számba vehető elődírásból származik (erre példa az 1. ábrán szereplő SFG-8). Egy jelleghez (utódírásbeli grafémához vagy írásszabályhoz) több alternatív elődírásbeli graféma vagy írásszabály is szóba jöhet, amelyek mind ugyanabba az SFG-be tartoznak (Hosszú 2020, 53.). Az SFG egy olyan adatstruktúra, amely tartalmazza egy adott jelleghez (graféma vagy írásszabály) az összes információt. Vagyis egy SFG magában foglalja egy jelleghez kapcsolódóan az összes taxont (írást), amelyben az adott jelleg előfordul, valamint a hozzájuk tartozó egyéb információkat is. Ha nem tudható biztosan, hogy két hasonló jelleg evolúciósan megegyezik-e, akkor inkább külön SFG-be kerülnek (Hosszú 2014a, 2014b, 2015, 2017).

Gyakran nem lehet megmondani, hogy ha egy tulajdonság több taxonban is jelen van, akkor az csak a véletlen műve (homoplázia), vagy az érintett taxonok evolúciós kapcsolatban állnak. Erre egy megoldás, ha különböző háttérinformációk felhasználásával eldöntjük, melyik igaz a két lehetőség közül. Ahhoz, hogy leírható legyen az összes számba vehető elődírásjelölt, a hagyományos fenetikai modell ki lett egészítve az adott jellegre vonatkozó, egyes származási alternatívák figyelembevételével. Az így létrejött kiterjesztett fenetikai modell (P_c) lehetővé teszi az abból adódó probléma elkerülését, hogy az egyszerű fenetikai modell (Hosszú 2017) nem veszi figyelembe a vizsgált

taxonok egyes tulajdonságainak evolúciósan távolabbi, elődként valószínűsíthető taxonokból származó eredetét, hanem csak a vizsgált taxonok egymáshoz viszonyított jellemzőit vizsgálja. A vizsgált utódírások (eredményírások, utódtaxonok) leírására, különböző evolúciós megfontolások (eredetmodellek) alapján elkészített kiterjesztett fenetikai modell (P_e) azonban nem egyértelmű, mivel a modellt alkotó hasonlósági jellegcsoportok (SFG-k) egy része több elődíráshoz tartozó elődgrafémát tartalmaz (Hosszú 2019, 182.). Ennek egyik oka az, hogy az SFG-kben több, alternatív eredetmodell szerepel, amelyek eltérő evolúciós hátteret (földrajzi, történelmi, nyelvészeti adatokat) írnak le, és az ugyanazon SFG-ben szereplő eredetmodellek általában eltérő elődíráshoz tartozó elődgrafémát tartalmaznak. Az SFG-k egy részében található elődírások többféleségének másik oka az, hogy még egyetlen eredetmodellből is gyakran egynél több lehetséges elődgraféma következik. Ugyanis a különböző írások egyes grafémái nagyon hasonlóak lehetnek, így az alakzati és hangértékbeli tulajdonságok alapján sokszor nem lehet eldönteni, hogy egy utódtaxón melyik – egymással rokon – elődírásból származik. A kiterjesztett fenetikai modellben szereplő alternatív lehetőségekről nem tudható, melyik írja le a ténylegesen végbement evolúciós folyamatot, s ez csökkenti a modell egyértelműségét.

A fenetikai analízis és az elődanalízis eredménye

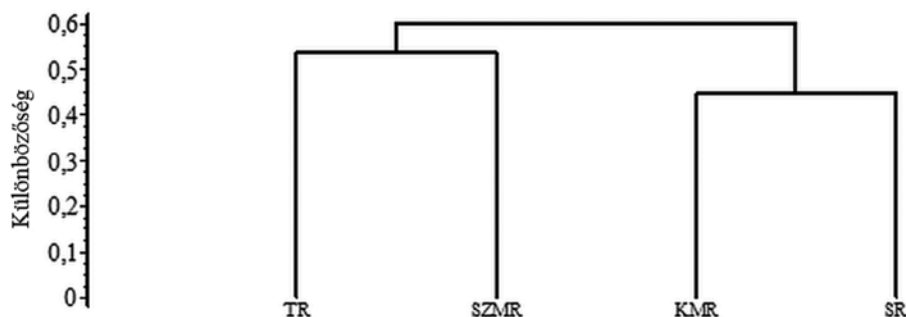
A P_e kiterjesztett fenetikai modellből azon hasonlósági jellegcsoportok (SFG-k) értékelhetők ki legegyszerűbben, amelyek valamilyen szempontból egyértelműek. Ha csak az egyetlen elődírás tartalmazó SFG-ket vesszük figyelembe a modell kiértékelésénél, akkor a P_e -beli SFG-knek csak a töredékét vehetjük figyelembe, ez pedig csökkenti a modell *felbontását*, vagyis a vizsgálat pontosságát. A kiértékeléskor felhasználható SFG-k számának növelése érdekében figyelembe vehető, hogy az SFG-k egy részénél szereplő elődírásjelöltek vagy közeli rokonai egymásnak, vagy egy korban, egy földrajzi térségben használt, összefüggő kulturális közegből származnak. Így a bennük található elődgrafémák nagyon hasonlóak lehetnek, és ezért bizonytalan, hogy ezen rokon elődírásjelöltek közül pontosan melyik a tényleges előd. Ráadásul,

figyelembe véve a retikulációs evolúció lehetőségét, számításba lehetne venni a grafémaszintű hibridizációt is (Hosszú 2017, 185.), vagyis egy graféma tényleges evolúciója során akár több elődje is lehetett. Azonban a jelen vizsgálatban a grafémaszintű hibridizáció lehetőségével nem számolunk. Ha nem elődírásokat, hanem hasonló jellegekkel rendelkező elődírások csoportjait keressük a modell kiértékelésekor, akkor az egyértelmű SFG-k száma növekedik azon SFG-kkel, amelyekben ugyan több elődírás van, de ezek rokonok. Ezért érdemes elődírás csoportokat alkotni (Hosszú 2020, 54–56.; Hosszú 2021a, 210–211.). A P_e kiterjesztett fenetikai modell kiértékelése szukcesszív eliminációs eljárással történik (Hosszú 2019, 383–388.; Hosszú 2020, 56–70.; Hosszú 2021a; Hosszú 2021b). Ennek során az elődírás csoportok átkonfigurálhatók, ha ezzel a szukcesszív eliminációs eljárással kapott fenetikai modellben az elődírás csoportokra nézve egyértelmű SFG-k száma, vagyis a modell felbontása növekszik (Hosszú 2021a, 222–223.).

A jelen vizsgálatokban a P_e -beli utódírások az eurázsiai steppe népeinek egy része által használt írások (TR, SZMR, KMR és SR); az elődírások pedig a P_e -beli valamelyik SFG-ben elődgrafémát adó írások (Hosszú 2019: 188–370). A hivatkozott közleményben (Hosszú 2019) szereplő modell – felépítési elveinek változatlansága mellett – az azóta végzett kutatások alapján tovább lett fejlesztve (Hosszú 2021a).

Az elődírás csoportok használatának járulékos előnye, hogy ezzel kezelhetővé válik az az eset is, amikor egy hajdani grafémaátadás nem pontosan azokból az írásokból történt, amelyeket ma önálló elődírásaként veszünk figyelembe, hanem ezek valamilyen jelenleg ismeretlen átmeneti formájából. Ilyenkor az elődírás csoportban lévő írások grafémái csak közelítik a feledésbe merült hajdani tényleges elődgrafémákat (Hosszú 2020, 54.).

A P_e kiterjesztett fenetikai modell szukcesszív eliminációs eljárással történt elemzése alapján létrejött fenetikai modell részhalmaza a négy vizsgált írásnak (TR, SZMR, KMR és SR) egymáshoz képesti hasonlósági viszonyait leíró egyszerű fenetikai modell. Az ebből származó fenogramot (Hosszú, 2021a, 228.), vagyis a fenetikai elemzés eredményeképpen kapott dendrogramot bemutatja a 2. ábra.

2. ábra: A négy vizsgált írás fenogramja

Az alternatív eredetmodellekkel kibővített kiterjesztett fenetikai modell (P) az elődírásnak jelölt írásokból számos közel-keleti, kis-ázsiai, indiai, belső-ázsiai és közép-európai írást tartalmazott. A kiterjesztett fenetikai modell szukcesszív eliminációs eljárással történt elemzése (Hosszú 2021b, 207–231) azt mutatta, hogy a vizsgált írások két nagy elődírás csoport hibridizációjából származnak. Ezek egyike az arám-középiráni írás csoport (hivatalos arám, párthus, középperzsa és szogd írás), a másik csoport egyetlen tagja az indiai eredetű, de egy időben Belső-Ázsiában is használt bráhmí írás (Hosszú 2021a, 222–223.). Megjegyzendő, hogy a bráhmí írásnak is voltak egymástól eltérő változatai Belső-Ázsiában (Hosszú 2021a, 257–258.).

Az adatbázisban megjelenő 119 SFG-ből 33 van, amelyről biztosan tudjuk, hogy az arám-középiráni írás csoportból származik, azaz 33 olyan tulajdonságról beszélhetünk, amely az arám-középiráni írás csoport behatása alapján fejlődött ki. Az 1. táblázatban olyan SFG-k egy-egy részlete látható, amelyben egy vagy több rovás grafémának (jellegnek) megfelel az arám-középiráni írás csoport valamelyik írásának megfelelő grafémája (jellege). Az 1. táblázatban és a később következő 2. táblázatban csak egy-két alakváltozat látható. A további alakváltozatok, átbetűzési és átírási értékek, irodalmi hivatkozások, valamint a közölt grafémaalakok forrása megtalálható a vizsgálatot részletező könyvben (Hosszú 2021a).

SFG	Elődjellel	Utódjellel
SFG-3	hivatalos arám 𐭠 'ālap' <'>; szogd 𐭡 <'>	SZMR (Konstantinápoly) 𐭠 <e>; TR 𐭠 <A> /ā/
SFG-4	szogd 𐭢 <'>	TR 𐭢 <A>
SFG-8	párthus 𐭣 <'>; szogd 𐭤 <'>	KMR 𐭣 <A>; SR 𐭣 <A>
SFG-17	hivatalos arám 𐭥 bēl ; párthus 𐭦 ; szogd 𐭧 	TR 𐭥 <b'>; SR 𐭥 <b'>
SFG-21	szogd 𐭨 gāmal <γ>	SZMR (Vargyas) 𐭨 <γ>; TR 𐭨 <g ¹ >; KMR 𐭨 <γ>; SR 𐭨 <g ¹ >
SFG-25	hivatalos arám 𐭩 , 𐭪 dālel <d>; párthus 𐭫 <d>; szogd 𐭬 <d>	KMR 𐭩 <d>; SR 𐭩 <d>
SFG-31	hivatalos arám 𐭭 , 𐭮 wāw <w>	TR 𐭭 , 𐭮 <W>; KMR 𐭭 <W>
SFG-32	párthus 𐭯 wāw <w>; szogd 𐭰 <w>	SZMR 𐭯 <o>
SFG-42	hivatalos arám 𐭱 , 𐭲 hē <h>; párthus 𐭳 <h>	SR 𐭱 , 𐭲 <χ>
SFG-50	hivatalos arám 𐭴 , 𐭵 yōd <y> /y, ī/; párthus 𐭶 <y>	SZMR 𐭴 , 𐭵 <i, j>; TR 𐭴 , 𐭵 <I>; KMR 𐭴 <I>; SR 𐭴 , 𐭵 <I>
SFG-51	középerzsa 𐭷 <y>	KMR 𐭷 <I>; SR 𐭷 <I>
SFG-92	hivatalos arám 𐭸 rēš <r>; párthus 𐭹 <r>; szogd 𐭺 <r>	SZMR 𐭸 <r>; TR 𐭸 , 𐭹 <r ¹ >; SR 𐭸 <r>
SFG-97	hiatalos arám 𐭻 , 𐭼 šin/šin <š>; párthus 𐭽 <š> /š, ž/	SZMR 𐭻 <ž> /š, ž/; TR 𐭻 , 𐭼 <š>; SR 𐭻 <š>
SFG-103	hivatalos arám 𐭿 , 𐮀 tāw <t>; párthus 𐮁 <t>; szogd 𐮂 <t>	TR 𐭿 <t ² >

1. táblázat: Az arám-középiráni íráscsoport néhány grafémájának megfeleltetése a kiterjesztett fenetikai modellben (Hosszú 2021, 53–206.)

Az adatbázisban megjelenő 119 SFG-ből 29 van, amelyről biztosan tudjuk, hogy a bráhmí írásból származik, azaz 29 olyan tulajdonságról beszélhetünk, amely a bráhmí íráscsoport hatása alapján fejlődött ki. A 2. táblázatban olyan SFG-k egy-egy részlete látható, amelyben egy vagy több rovás grafémának megfelel a bráhmí íráscsoport valamelyik írásának megfelelő grafémája.

SFG	Elődjellel	Utódjellel
SFG-48	bráhmí 𑀀 <tā>	TR 𑀀 <t ¹ >
SFG-61	bráhmí 𑀁 <kha>; bráhmí 𑀂 <khi>	SZMR 𑀁 , 𑀂 <k>; TR 𑀁 <q ¹ >
SFG-62	bráhmí 𑀃 , 𑀄 <ka>	TR 𑀃 , 𑀄 <w ^q >
SFG-68	bráhmí 𑀅 <ma>; 𑀆 <ma>	SZMR 𑀅 <m>
SFG-74	bráhmí 𑀇 <ña>	TR 𑀇 <n ¹ >
SFG-75	bráhmí 𑀈 <ne>	TR 𑀈 , 𑀉 <n ² >; SR 𑀈 <n ² >
SFG-82	bráhmí 𑀊 <tša>	SZMR 𑀊 <č>; SR 𑀊 , 𑀋 /s/; 𑀌 /tʃ/ <č>
SFG-88	bráhmí 𑀍 , 𑀎 <ka>	KMR 𑀍 <q>; SR 𑀍 <q>; SR 𑀎 <w ^q >
SFG-98	bráhmí 𑀏 <ša>	SZMR 𑀏 <š>; TR 𑀏 , 𑀐 <š>; SR 𑀏 <š>
SFG-99	bráhmí 𑀑 , 𑀒 <ša>; bráhmí 𑀓 <ša>	SZMR 𑀑 <i>us</i> <š>; KMR 𑀑 , 𑀒 <š>
SFG-100	bráhmí 𑀔 <ša>	TR 𑀔 , 𑀕 <š>
SFG-102	bráhmí 𑀖 <ša>	SZMR 𑀖 , 𑀗 <z>
SFG-108	bráhmí 𑀘 , 𑀙 <tu>	KMR 𑀘 <t>

2. táblázat: A bráhmí írás néhány grafémájának megfeleltetése a kiterjesztett fenetikai modellben (Hosszú 2021, 53–206.)

A vizsgált utódírásoknak a szukcesszív eliminációból kapott két fő elődje közül nagyon valószínű, hogy az arám-középiráni írás csoport hatása megelőzte a bráhmét (Hosszú 2021a, 229.). Ez azt jelenti, hogy a vizsgált taxonok fejlődése az arám-középiráni írás csoportból indult, és ezzel alakult ki egy feltételezett írás, a *protorovás (Hosszú 2019, 390–392.). Ezek után a *protorovás írásba horizontális átadás történt a bráhmé írásból, ez pedig a hálózatos evolúció egyik mechanizmusa. Így viszont az utódírás csoport fejlődése nem vizsgálható klasztrikai módszerekkel, mert az rendszerint csak elágazásos fejlődést vesz figyelembe, hálózatos fejlődést általában nem.

A szukcesszív eliminációval kapott fenetikai modellben szereplő olyan SFG-k különválaszthatók, amelyek egyértelműen vagy az arám-középiráni, vagy a bráhmé elődírás csoportból származnak. Így az eredetileg egy fenetikai modell három partícióra bontható, abból az egyik tartalmazza az egyértelműen arám-középiráni eredetű jellegeket (SFG-eket), a másik az egyértelműen bráhmé eredetűeket, a harmadik partíció pedig az összes többi SFG-t. Az arám-középiráni eredetű jellegeket tartalmazó partíciónak a csak a vizsgált utódírásokra vonatkozó része az (1) képletben látható $P_{arám-középiráni}$, azonban a bráhmé eredetű jellegeket tartalmazó partíciónak a csak a vizsgált utódírásokra vonatkozó része a (2) képletben látható $P_{bráhmé}$. Összesen 33 db SFG volt a szukcesszív elimináció eredményeképpen kapott fenetikai modellben, tehát egyértelműen az arám-középiráni írás csoportból származnak a jellegek, ennek megfelelően a $P_{arám-középiráni}$ oszlopainak száma 33. Hasonlóan a $P_{bráhmé}$ oszlopainak száma 29. Mindkét mátrixban a sorok rendre azt jelzik, hogy az oszlopoknak megfelelő jellegek szerepelnek-e a vizsgált taxonokban (TR, SZMR, KMR és SR).

$$P_{arám-középiráni} = \begin{pmatrix} 110101001101000100111110111011100 \\ 10001001011000100100100111010000 \\ 001011100100101110100111110000001 \\ 00110111000011111110101111110110 \end{pmatrix} \quad (1)$$

$$P_{bráhmé} = \begin{pmatrix} 10110010110111010011010001010 \\ 01001000101000100101101101100 \\ 11000100000000001000100110100 \\ 11000001000010101101000100101 \end{pmatrix} \quad (2)$$

A kladisztikai analízis előkészítése

Mivel mind a négy vizsgált írás (TR, SZMR, KMR és SR) jellegei között szerepel mind az arám-középiráni, mind a bráhmí írás csoport hatása, ezért kézenfekvő feltételezés, hogy a négy írás teljes szétválása előtt hatott rájuk mind a két írás csoport. Így lehetőség nyílik arra, hogy az arám-középiráni és a bráhmí hatást egyesítsük, s egy kladisztikai elemzést úgy végezzünk el, hogy az arám-középiráni és bráhmí hatásokat megtestesítő jellegek összességét hordozó *protorovást mint kulcscsoportot tekintjük, és ehhez képest nézzük az egyes vizsgált taxonok fejlődését, s ez az arám-középiráni és bráhmí jellegek részbeni, fokozatos elvesztését jelenti.

A közös arám-középiráni és bráhmí írás csoport bevezetésének járulékos haszna, hogy bizonyos SFG-eket, amelyeknél nem volt egyértelmű, hogy a bennük szereplő jellegek az arám-középiráni írás csoportból vagy a bráhmí írásból származnak, és ezért ki kellett volna zárni az elemzésből, az arám-középiráni és bráhmí hatás egyesítésével egyértelműnek tekinthetünk. Az olyan SFG-k száma 72, amelyek egyértelműen az arám-középiráni-bráhmí írás csoportból származnak. Ez jelentősen több, mint az (1)-ből és (2)-ből adódó $33 + 29 = 62$; így a felhasználható SFG-k száma, vagyis az elemzés felbontása nőtt.

Az arám-középiráni és bráhmí jellegeket hordozó *protorovás segítségével vizsgált taxonokra (TR, SZMR, KMR és SR) lehetőség nyílt egy kladisztikai elemzés elvégzésére. A kladisztikai analízis célja a tanulmányozott írások törzsfejlődésének evolúciós elágazási sorozatára vonatkozó következtetések levonása. A kladisztikai analízist egy Python nyelven készült szoftver végzi el és eredményét kladogram alakjában jeleníti meg. A szoftver bemenete egy olyan adatmátrix, amelyben a sorok a taxonoknak (esetünkben írások), az oszlopok pedig az SFG-k által meghatározott jellegeknek felelnek meg. Az adatmátrix bináris, vagyis az elemeinek értéke 0 vagy 1, mivel a jellegek egy-egy taxonbeli megléte vagy hiánya (jellegállapot) tartalmazza az információt. Így egy taxon jellegállapotainak sorozata egy bitsorozatot jelent.

Módszer

Az eredeti Wagner-módszer

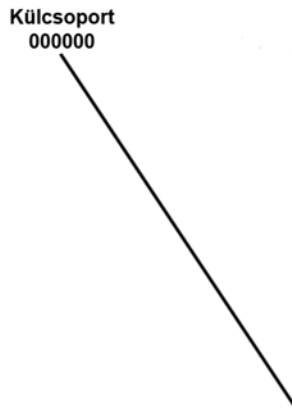
A kladogram, vagyis az a dendrogram, amelyet egy kladisztikai elemzés eredményeként kapunk, többféleképpen létrehozható. Az egyik megoldást Hennig dolgozta ki (Hennig 1966). Eljárásának lényege, hogy ismertek a jellegek ősi állapotai, és a jellegállapotok változásai visszafordíthatatlanok. Ezért egy kladogramon belül a jellegek csak egyszer változhatnak. Ha ezek a feltételek együtt nem teljesülnek, akkor enyhíteni kell Hennig feltételezésein, és valamilyen stratégia, pl. a parszimónia alapján lehet meghatározni egy elfogadható kladogramot (Podani 1997, 177.). A parszimónia alkalmazásának egyik eszköze lehet a Wagner-módszer, amelyet Kluge és Farris alkotott meg 1969-ben (Farris 1969; Farris 1970). Ekkor a kladogramot a taxonok fokozatos hozzácsatolásával hozzuk létre úgy, hogy mindig a lehető legkevesebb jellegállapot-változást próbáljuk elérni, amikor kiválasztjuk, melyik taxont hova kapcsoljuk. Ennél a módszernél nem kell az ősi jellegállapotokat meghatározni. A Wagner-módszer azt feltételezi, hogy az evolúció minimális számú állapotváltozással halad (parszimónia elve). A kidolgozott szoftver a Wagner-módszer egy, az igények szerint módosított változatát alkalmazza. Ugyanis az eredeti módszer szerint a Wagner-fa készítésének első lépése megkeresni a kül csoportot (*outgroup*): ez azon taxon (írás), amelynek minden jellegállapota nulla (Farris 1982). Esetünkben azonban a kül csoport a *protorovás (Hosszú 2019, 390–392.), amelynek minden arám-középiráni-bráhmii eredetű jellegállapota 1, és a taxonok fejlődése ezen jellegállapotok egy részének fokozatos 0-vá alakulása.

A Wagner-fa szerkesztésekor egy új belső csomópont egyik jellegállapota akkor lesz 1, ha azon a helyen minden levelén 1 van, és akkor lesz 0, ha minden levelének megfelelő jellegállapota 0. Ha a leveleinek érintett jellegállapotai nem egyeznek meg (1 és 0 vagy 0 és 1), akkor a fában előtte található csomópont fog dönteni, vagyis ha az előtte álló csomóponton 1 van, akkor 1 lesz a fához most hozzáadandó belső csomópont megfelelő jellegállapota, ha pedig az előtte lévő csomópont megfelelő jellegállapota 0, akkor az új belső csomópont megfelelő

jellegállapota is 0 lesz. Az eredeti Wagner-fa szerkesztésének bemutatásához tekintsük a 3. táblázattal megadott példát, amelyben az A, B, C és D vizsgált taxonokat jelöl. Az eredeti Wagner-módszer 1. lépésének eredményét a 3. ábra szemlélteti.

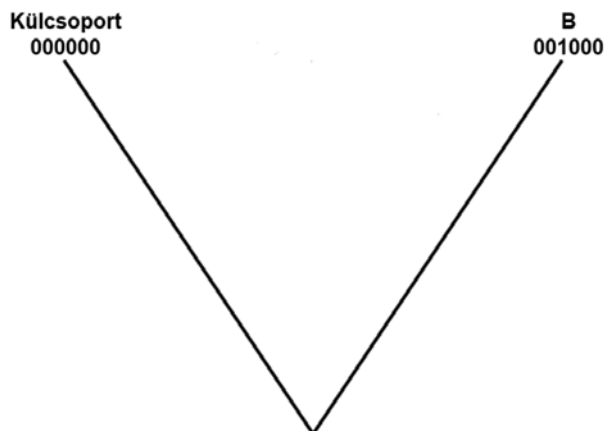
Taxon	Jelleg1	Jelleg2	Jelleg3	Jelleg4	Jelleg5	Jelleg6
Külcsoport	0	0	0	0	0	0
A	1	1	1	0	0	1
B	0	0	1	0	0	0
C	1	0	1	0	0	0
D	1	0	1	0	0	1

3. táblázat: Példamátrix

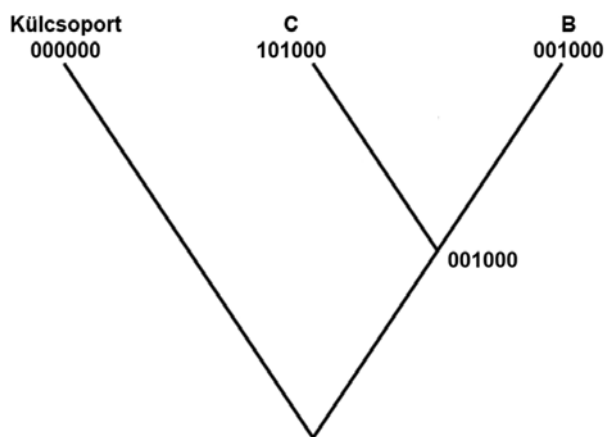
3. ábra: Az eredeti Wagner-módszer 1. lépése

Az ezt követő lépés annak a kikeresése, melyik taxonban van a legkevesebb származtatott állapot, azaz olyan tulajdonság, amely a külcsoporthoz képest megkülönbözteti a taxont. Ebben az esetben ez azt jelenti, hogy a mátrixban a tulajdonság alatt '1' található, azaz a tulajdonság megjelenik a taxonban, lásd 4. ábra.

4. ábra: A Wagner-módszer 2. lépése

A Wagner-módszer következő lépése megnézi a megmaradt, mátrixbeli taxonok közül a legkevesebb leszármazott állapotot tartalmazó taxont, és hozzárajzolja a kladogramhoz, majd a kettő találkozási pontjánál megjelöli, hogy melyek a közös leszármazott állapotaik. Tehát például, ha van egy C taxonunk, amelynek a jellegállapotai: (101000), és egy B taxonunk (001000) jellegállapottal, akkor a találkozási pontjukra a (001000) írható, lásd 5. ábra.

5. ábra: A Wagner-módszer 3. lépése

A Wagner-módszer ezután ismét kikeresi a maradék taxonok közül a legkevesebb leszármazott állapottal rendelkező taxont, viszont most már kérdéses, hova tudja hozzáilleszteni a fához. Ehhez használatos a fa egyes ágaihoz rendelt hosszúság mérésére szolgáló Wagner-képlet, lásd (3).

$$d(A, B) = \sum_i |X(A_i) - X(B_i)| \quad (3)$$

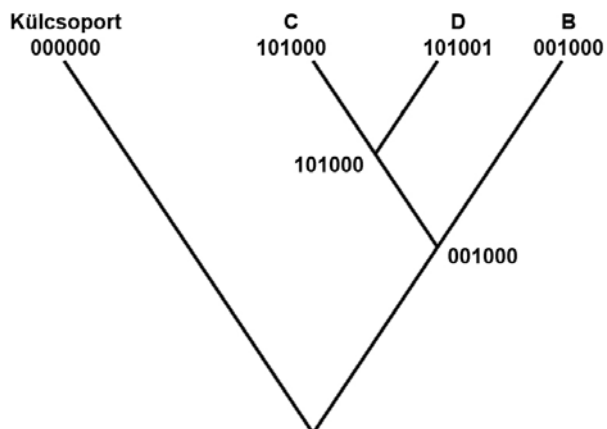
ahol $d(A, B)$ az A és B közötti jellegállapotok változásainak száma, $X(A_i)$ az A taxonhoz tartozó i -edik jelleg állapota és $X(B_i)$ az B taxonhoz tartozó i -edik jelleg állapota.

Ennek alapján összehasonlítjuk a soron következő vizsgált taxont az összes lehetséges fához való csatlakozási lehetőséggel. Vegyünk példaként két, B és C nevű taxont egy fában. A $B(001000)$ és a $C(101000)$ taxonok neve utáni zárójelben az egyes jellegek állapota látható. Ennek a két taxonnak a közös csatlakozási pontja $BC(001000)$; a közös csatlakozási pont is leírható a jellegállapotok sorozatával. A Wagner-módszer következő lépésében az előző lépésben kapott fához megpróbálja hozzácsatlakoztatni a $D(101001)$ taxont. A D taxon a B -től két jellegállapotban, a C taxontól egy jellegállapotban, míg a BC -től szintén két jellegállapotban tér el (4. táblázat).

Taxon	Jellegállapotok	Különbség
D	101001	-
B	001000	2 db
C	101000	1 db
BC	001000	2 db

4. táblázat: A Wagner-módszer 3. lépésében kapott gráf tulajdonságai

A 4. táblázat alapján a D -t közvetlenül a C taxonhoz kell csatlakoztatni. Vagyis ebben a lépésben is a legkevesebb leszármazott állapottal rendelkező taxont kell kikeresni, és a Wagner-képlet alapján eldönteni, hogy hova kerüljön beillesztésre a gráfon belül. Ekkor létrejön a $DC(101000)$ csatlakozási pont (6. ábra).

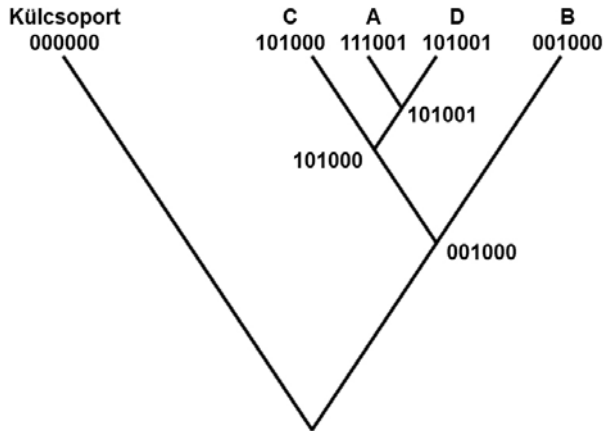
6. ábra: A Wagner-módszer 4. lépése

A Wagner-módszer 4. lépésében kapott gráfot (dendrogramot) az 5. táblázat írja le.

Taxon	Jellegállapotok	Különbség
A	111001	–
D	101001	1 db
B	001000	3 db
C	101000	2 db
CD	101000	2 db
BCD	001000	3 db

5. táblázat: A Wagner-módszer 4. lépésében kapott gráf tulajdonságai

Az 5. táblázat alapján a fentiekben leírtak szerint kerül csatlakoztatásra a következő (A) taxon (7. ábra).

7. ábra: Az algoritmus 5. lépése

A *B* taxon, amely először leválik, a harmadik elemében különbözik a külcsoporttól, ez egy változásnak minősül (4. ábra). Ezután a *C* taxon válik le, amely az első elemében különbözik az előzötől, ez plusz egy jellegállapot-változás (5. ábra). A *D* taxon a hatodik, az *A* taxon pedig a második elemében különbözik az előtte lévő jellegállapottól (6. és 7. ábra). A következő felsorolásban vastagítottan jelöljük azokat a jellegeket, amelyek az adott taxonban leszármazott jellegállapotok a kladogram előző szintjéhez képest: *A*(1**11**001), *B*(00**1**000), *C*(**1**01000), *D*(10**1**001). Ez összesen négy jellegállapot-változás, így a korábban meghatározott Wagner-fa hossza $L=4$. A külcsoport esetén minden jellegállapot (bit) zérus: (000000).

Megjegyzendő, hogy változásnak számít a 0-ról 1-re, és az 1-ről 0-ra váltás is. Ha lenne olyan jellegállapot-változás a példában, ahol a leszármazott jellegállapot 0, pedig az elődjénél ugyanennek a jellegnek az állapota 1 (pl.: *A*(1**1**0001), *D*(10**1**001)) akkor az szintén jellegállapot-változásnak számítana, az L hosszhoz ugyanúgy hozzáadódna.

A Wagner-módszer lépései addig folytatódnak, amíg van olyan taxon a kiindulási adatmátrixban, amely még nem lett elhelyezve a fába. Előfordulhat, hogy a különbség két opciónál megegyezik, ebben az esetben az elsőt választjuk.

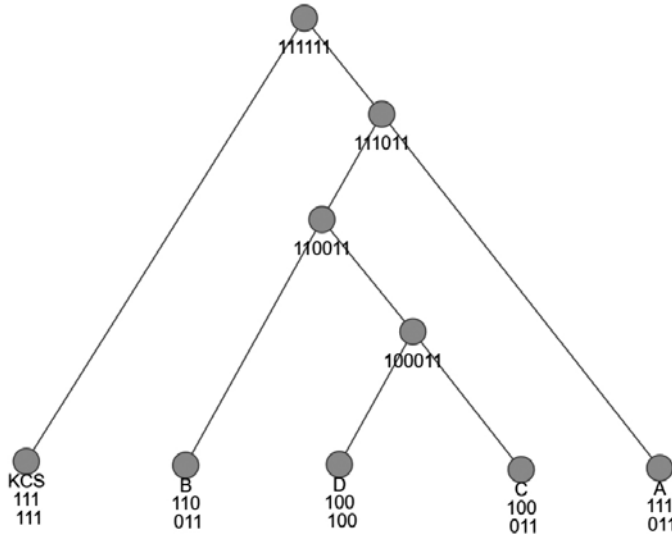
Ezt azért tehetjük meg, mert a Wagner-módszerrel kapott gráf egy kezdetinek tekinthető kladogram, amelyet csupán arra használunk, hogy élhosszúságainak összegével felső határt szabjunk arra, hogy milyen összes élhosszúság várható a majd meghatározandó optimális, ún. legparszimónikusabb kladogramtól. Ez csak felső határ, mivel a kladogramot készítő Wagner-módszer mohó algoritmus, vagyis mindig helyileg optimalizál (Hosszú 2005, 84–85). Ezért az általa kialakított gráf nem feltétlenül legparszimónikusabb megoldás, vagyis nem biztos, hogy a lehető legkevesebb jellegállapot-változást tartalmazó kladogram. Így szükség van egy további másik algoritmusra, amely a Wagner-módszerrel kapott kezdeti kladogramot optimalizálja a legparszimónikusabb kladogram megtalálása érdekében.

A módosított Wagner-módszer

A kifejlesztett szoftver ugyan a Wagner-fa alkotásának elvét veszi alapul, de ettől eltér annyiban, hogy a kulcsoport csupa 0 helyett csupa 1-ből áll, ezért megfordul a hozzáadás sorrendje: minden lépésben a legkevesebb leszármazási állapot helyett a legtöbb leszármazási állapotot tartalmazó taxon kerül bele a kladogramba. A 3. táblázatbeli példamátrix esetén a sorrend úgy nézne ki, hogy: A, D, C, B; továbbá a belső csomópontok is megváltoznak. Egy egyszerű példa: *KCS(111111)*, *A(111011)*, *B(110011)*, *C(100011)*, *D(100100)*, lásd 8. ábra.

1. Felrajzoljuk a kulcsoportot: *KCS(111111)*.
2. Hozzákapcsoljuk az A-t (5 db 1-es).
3. Az A-hoz hozzákapcsoljuk a B-t (4 db 1-es). A harmadik jellegállapotuk eltér, ezért a fában előző csomópont (amely maga a kulcsoport) megfelelő jellegének állapota dönt (amely adott, hogy csupa 1), így ide is 1 kerül. A negyedik bitjük azonosan 0, ezért ide is 0 kerül. Közös pontjuk: (111011).
4. A következő taxon a C (3 db 1-es) ez a B-hez áll legközelebb, ezért oda kötjük be. Közös pontjuk: (110011), eltérés a második bitnél, egyel korábban (A és B közös belső csomópontja) 1 van, ezért ide is 1 kerül, harmadik bitnél minkettő 0, ezért ide is 0 kerül.

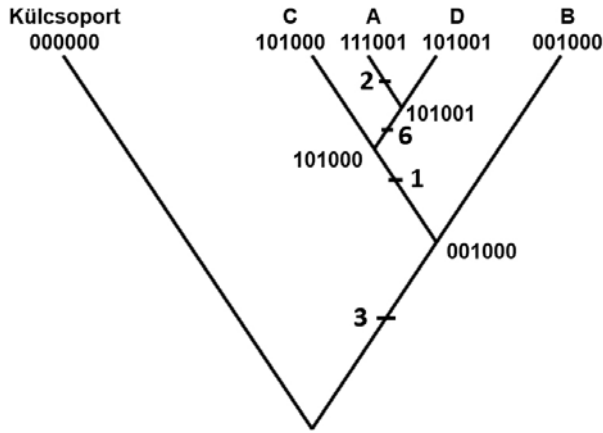
5. Már csak a D (2 db 1-es) van hátra, ez C-hez áll a legközelebb. Közös pontjuk: (100011). Eltérések: negyedik bit: előzőnél (C-B) itt 0 van, ezért ide is 0 kerül, ötödik bit: előzőben itt 1 van ezért ide is 1 kerül, hatodik bit: előzőben itt 1 van, ezért ide is 1 kerül.

8. ábra: Egyszerű példa a módosított Wagner-módszerre

A kladogram optimalizálása

Ahhoz, hogy eldönthessük, melyik fa a legparszimónikusabb, az eredeti vagy módosított Wagner-módszerrel kapott fa (Wagner-fa) L hosszát kell megnéznünk. A Wagner-fa L hossza az a skaláris mennyiség, amellyel azt jellemezzük, hány jellegállapot-változás ment végbe a fán. Ez azon jellegállapot-változások összegzéséeként kapható, amelyek ahhoz szükségesek, hogy eljussunk az összes csomóponttól a gyökérig. Minél kisebb az L hossz, azaz minél kevesebb jellegállapot-változásra van szükség, annál parszimónikusabb a fa. A fentiekben kiszámított Wagner-fában a 9. ábrán látható jellegek változnak.

9. ábra: A Wagner-fa hosszának számítása

Az ág és kötés (*branch and bound*) módszeren (Hendy–Penny 1982) alapuló kladogram-optimalizáló algoritmus úgy működik, hogy kiszámít minden olyan lehetséges faelrendezést, amelynek hossza kisebb a korábban megkapott Wagner-fa hosszánál. Vagyis egy-egy faelrendezés kialakítása közben a kladogram-optimalizáló algoritmus folyamatosan számítja a még csak részben kialakított faelrendezés hosszát. Ha ez a hossz meghaladja a kezdeti Wagner-fa hosszát, akkor tudható, hogy az adott – félkész – faelrendezés biztosan nem optimális, így újabb taxonok figyelembevételével nem kell tovább folytatni a fa kiszámítását. Ezzel jelentősen gyorsul a kladogram-optimalizáló algoritmus működése.

Miután a kladogram-optimalizáló algoritmus létrehozta az összes, a kezdeti Wagner-fa hosszánál nem nagyobb hosszúságú faelrendezést, közülük kiválasztja a legkisebb hosszúságút, mert ez lesz a parszimónikusabb kladogram. Előfordulhat, hogy nem egyetlen legrövidebb fa létezik, ha két, különböző fa hossza megegyezik, ebben az esetben a szoftver az összes ilyet eltárolja és ki rajzolja.

A kladogram ellenőrzése

A kladogramok minőségét nemcsak a korábban bevezetett hosszúságukkal lehet mérni, hanem azzal is, hogy a jellegállapotok között mekkora a homopláziák aránya. A konzisztenciaindex azt adja meg, hogy a jellegváltozások száma hogyan aránylik az elméletileg elképzelhető minimumhoz. Mértéke az állapotváltozások minimális száma (figyelembe véve az adatokban szereplő jellegek számát), osztva az állapotváltozások aktuális számával (Kluge–Farris 1969; Podani 1997, 197–198). Egyetlen jellegre is értelmezhető, de kiszámítható egy τ kladogram összes jellegére is. Az utóbbi esetben a neve: *átlagos konzisztencia-index* (4).

$$CI(\tau) = \frac{\sum_{j=1}^n m_j}{\sum_{j=1}^n s_j}, \quad (4)$$

ahol a τ kladogram j -edik jellegállapotával ($j=1,2,\dots,n$) a fában s_j változás történik, pedig az adatokra felírható egy olyan fa is, amelyben a j -edik jelleg állapotában csak minimális számú, m_j változás áll be.

A τ kladogramban lévő szünapomorfiák mennyiségét méri az *összetartási index*, amelynek mértéke: a bármely fán mérhető állapotváltozások maximális száma (jellegenként az 1-as állapotú vagy a 0-s állapotú taxonok számának összege attól függően, melyik a kisebb, összegezve az összes jellegre) mínusz az állapotváltozások száma az aktuális fán, osztva a bármely fán mérhető lépések maximális száma és az állapotváltozások minimális számának különbségével (Farris 1989: 417), lásd (5).

$$RI(\tau) = \frac{\sum_{j=1}^n (M_j - s_j)}{\sum_{j=1}^n (M_j - m_j)}, \quad (5)$$

ahol M_j a j -edik jelleg lehetséges megváltozásainak maximális száma. Ennek értéke annál nagyobb, minél kisebb a homoplázia részesedése a szünapomorfiák kialakulásában. Ha nincs homoplázia, akkor $RI(\tau)=1$; ha pedig az összes szünapomorfiát homoplázia okozza, akkor $RI(\tau)=0$ (Podani 1997, 198.).

szerint a KMR és SZMR állnak egymáshoz a legközelebb, és evolúciósan az SR közelebb áll hozzájuk, mint a TR. A kidolgozott kladsztikai eljárás azt mutatja, hogy az eredetmodellekkel kibővített, kiterjesztett fenetikai modellre épülve kladsztikai eszközökkel is lehet vizsgálni a tanulmányozott taxonok törzsfelődése evolúciós elágazási sorozatát. A kapott eredmények alkalmasak lehetnek arra, hogy más tudományágak felhasználják pl. ismeretlen feliratokon használt írások meghatározása során.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ashlock 1974.** Peter D. Ashlock: The Uses of Cladistics. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 5. (1974) 81–99.
- Farris 1969.** James S. Farris: A successive approximations approach to character weighting. *Systematic Zoology*, 18. (1969) 4. sz. 374–385.
- Farris 1970.** James S. Farris: Methods for Computing Wagner trees. *Systematic Zoology*, 19. (1970) 1. sz. 83–92.
- Farris 1982.** James S. Farris: Outgroups and parsimony. *Systematic Zoology*, 31. (1982) 3. sz. 328–334.
- Farris 1989.** James S. Farris: The retention index and the rescaled consistency index. *Cladistics*, 5. (1989) 4. sz. 417–419.
- Hendy–Penny 1982.** M. D. Hendy – David Penny: Branch and Bound Algorithms to Determine Minimal Evolutionary Trees. *Mathematical Biosciences* 59. (1982) 2. sz. 277–290.
- Hennig 1966.** Willi Hennig: *Phylogenetic systematics*. University of Illinois, Urbana (IL), 1966.
- Hosszú 2005.** Hosszú Gábor: *Az internetes kommunikáció informatikai alapjai*. Novella Kiadó, Budapest, 2005.
- Hosszú 2010.** Hosszú Gábor: Az informatika írástörténeti alkalmazásai. (Meghívott plenáris előadás) In: Cserny László (szerk.): *Informatika Korszerű Technikai Konferencia*. (2010. március 5–6.). Dunaújvárosi Főiskola Informatikai Intézet, Dunaújváros, 2010. 5–21.
- Hosszú 2014a.** Hosszú Gábor: Topológiai eltérések minimalizálására visszavezetett graféma leszármazási vizsgálatok. In: Cserny László – Hadaricsné Dudás Nóra – Nagy Bálint (szerk.): *Informatika Korszerű Technikai Konferencia* (2012. november 16–17.). Dunaújvárosi Főiskola – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2014. 60–71.
- Hosszú 2014b.** Gábor Hosszú: Mathematical Statistical Examinations on Script Relics. In: V. Bhatnagar (ed.): *Data Mining and Analysis in the Engineering Field*. Chapter 8. Information Science Reference, Hershey–New York, 2014. 142–158.
- Hosszú 2015.** Gábor Hosszú: A Novel Computerized Paleographical Method

- for Determining the Evolution of Graphemes. In: Mehdi Khosrow-Pour (ed.): *Encyclopedia of Information Science and Technology*. Third edition. Chapter 194. Information Science Reference, Hershey–New York, 2015. 2017–2031.
- Hosszú 2017.** Gábor Hosszú: Phenetic Approach to Script Evolution. In: Hannah Busch – Franz Fischer – Patrick Sahle (eds.): *Kodikologie und Paläographie im Digitalen Zeitalter 4*. Codicology and Palaeography in the Digital Age 4. Books on Demand, Norderstedt, 2017. 179–252.
- Hosszú 2019.** Hosszú Gábor: Írás emlékek grafémaalakjainak térstatisztikai és fenetikai elemzése. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 2019. 120–450.
- Hosszú 2020.** Hosszú Gábor: Evolúciós számítások írásinformatikai alkalmazása. In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Tanulmánykötet a Magyarországi Kutató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 2020. 51–76.
- Hosszú 2021a.** Gábor Hosszú: *Scriptinformatics*. Extended Phenetic Approach to Script Evolution. Nap Kiadó, Budapest, 2021. http://napkiado.hu/media/Hosszu_Gabor-Scriptinformatics.pdf
- Hosszú 2021b.** Gábor Hosszú: Data-Driven Phenetic Modeling of Scripts’ Evolution. In: Shifeng Liu – Gábor Bohács – Xianliang Shi – Xiaopu Shang – Anqiang Huang (eds.): *LISS 2020*. Proceedings of the 10th International Conference on Logistics, Informatics and Service Sciences. Chapter 28. Springer, Singapore, 2021. megjelenés alatt.
- Kluge–Farris 1969.** Arnold G. Kluge – James S. Farris: Quantitative Phyletics and the Evolution of the Anurans. *Systematic Zoology*, 18. (1969) 1. sz. 1–32.
- Parkinson 1999.** Richard Parkinson: *Cracking Codes*. The Rosetta Stone and Decipherment. University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 1999.
- Podani 1997.** Podani János: *Bevezetés a többváltozós biológiai adatfeltárás rejtelmeibe*. Scientia Kiadó, Budapest, 1997.
- Podani 2007.** Podani János: *A szárazföldi növények evolúciója és rendszertana*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2007.

- Podani–Morrison 2017.** János Podani – David A. Morrison: Categorizing ideas about systematics: alternative trees of trees and related representations. *Rendiconti Lincei. Scienze Fisiche e Naturali*, 28. (2017) 1. sz. 191–202.
- Sampaio, 2007.** Alberto Sampaio: Software Phenetics, Phylogeny and Evolution. In: *Third International IEEE Workshop on Software Evolvability 2007*, Paris, France, 2007. 60–66.
- Torres-Montúfar és mtsai. 2018.** Alejandro Torres-Montúfar – Thomas Borsch – Helga Ochoterena: When Homoplasy Is Not Homoplasy: Dissecting Trait Evolution by Contrasting Composite and Reductive Coding. *Systematic Biology*, 67. (2018) 3. sz. 543–551.

JELENKORI ROVÁSEMLÉKEK – DIGITÁLIS TARTALOMFEJLESZTÉS

RUMI TAMÁS – SÍPOS LÁSZLÓ – SOMFAI TAMÁS

ABSZTRAKT: A cikk röviden áttekinti korunk rováshasználatának hétköznapi példáit, amelyek egyben a jövő rovásemlékei is. Majd részletesen bemutatja a digitális rovástartalmak környezetét és fajtáit, valamint azok létrehozatalához szükséges fejlesztések – mindenekelőtt a rovás szövegfeldolgozás, nyelvészeti informatikai megoldások – jelenlegi állását. Végül pedig kitekint a rovásműveltség lehetséges jövőjébe is.

KULCSSZAVAK: rovásinformatika, tartalomfejlesztés, rovásemlék, nyelvészeti informatika, rovásműveltség

ABSTRACT: Recent Rovas findings – Digital content development. The article presents a brief overview of the everyday examples of the use of runiform script at present that will soon become the Rovas findings of the future. The article also introduces in detail the environment and the types of the digital runiform contents and the present status of developments, in particular text processing and linguistic IT solutions required for their creation. Finally, the article gives an outlook for the possible future of the Rovas culture.

KEYWORDS: runiform informatics, content creation, Rovas findings, linguistic informatics, Rovas culture

Bevezetés

A történeti rovás emlékek számának, tudományos feldolgozottságának folyamatos növekedésével (Zelliger 2019) egyre bizonyosabbnak tűnik, hogy a székely-magyar rovás használata a Kárpát-medencében a kialakulásától (Zelliger 2020; Hosszú 2021) a mai napig folyamatosnak tekinthető. Ennek tükrében kevésbé meglepő az egyre több példával alátámasztott feltevés, hogy a rovás szinte párhuzamosan és kölcsönhatásban fejlődött a latin betűs nemzeti írással, vagyis a latin írás magyar változatával (Rumi 2012; Zelliger 2016). A székely-magyar rovás története folyamán ugyanis időről időre megjelentek olyan felhasználói csoportok, amelyek funkcionális írásként tekintettek a rovásra és törekedtek az adott kor íráshasználati szokásaihoz, technológiájához való igazodásra, valamint a latin betűs magyar ortográfiával való megfeleltethetőségre (Sípos 2012; Demeczky és mtsai. 2013b).

A mai kor rováshasználóinak egyre jelentősebb hányada tulajdonképpen ezt a hagyományt igyekszik folytatni – immár a XXI. századi igényeknek megfelelően (Teszler 2019). Napjainkban ez a törekvés a rovás technológiai fejlesztésében, mindennapi használatának elősegítésében nyilvánul meg, melynek egyik korszerű terepe a digitális tartalomfejlesztés és a rovás szövegfeldolgozás.

A 2008-ban létrejött közhasznú szervezet – a Rovás Alapítvány – főbb feladatai között a kutatás és az ismeretterjesztés mellett kiemelt szerepet tölt be a műszaki fejlesztések kidolgozása, a hétköznapi rováshasználat megkönnyítése, valamint a korszerű rovásos tartalmak előállítása (Rovás Info). E cikket a Rovás Alapítvány azon munkatársai állították össze, akik a rovással készült digitális tartalmak előállításához szükséges nyelvészeti-informatikai rendszert megtervezték és kifejlesztették.

A rovásműveltség

Korunk rovás emlékeinek jelentőségét nem kizárólag a dinamikusan növekvő számuk és arányuk adja. Miközben növekedik a felhasználói kör, szélesedik az

alkalmazási terület és egyre változatosabb a rováshasználat, addig a rovás jelkészlet és rovás tartalmak előállításának szabályrendszere az egységesítés felé halad. Ezt a folyamatot gyorsítja a technikai fejlődés és minőségi iránt támasztott igény is (Kliha 2012).

A jelenkori rovás emlékek vizsgálata előtt azonban meg kell határoznunk a „rovásműveltség” koncepcióját, amely a székely-magyar rovás emlékeit, a rováshasználat környezetét, módját és célját, valamint a felhasználói csoportokat tágabb összefüggésekben értelmezi. A rovás ugyanis nem csupán egy jelsor, vagy írásmód, hanem szerves egységet képez a magyar kultúra színterében minden fontosabb elemével a nyelvtől kezdve a valláson át a különböző művészeti ágakig. A rováskultúra értelmezési tartománya viszont túlmutat a magyar nyelven, kultúrán és hagyományőrzésen, a kutatáson és technológián át egészen a médiáig, vagy akár a gazdaságig. A közös pont mindenkor az élő, hétköznapi rováshasználat, valamint a folyamatos innovációra való törekvés.

Jelenkori rováshasználat

A rováshasználat környezete, célja minden korban rendkívül színes és összetett volt a szimbolikától és szakralitástól kezdve, az önazonosság kifejezésén, művészi ábrázolásokon át az adatközlésig. A rovás emlékek keletkezési környezetében az egyes elemek – funkcionalitás, művészet, közélet, identitás – jelentősége koronként, területenként és felhasználói csoportonként jelentősen eltérő volt. A közelmúltban azonban határozott eltolódás figyelhető meg a funkcionalitás irányába, ezt pedig a szaporodó olvasnivalók, hétköznapi feliratok (helynévtáblák, cégérek, termékfeliratok) és kommunikációs tartalmak is jelzik (1. kép).

A jelenlegi tendenciák alapján valószínűsíthető, hogy a közeljövő rovás emlékei között még nagyobb arányban jelennek meg a funkcionális rováshasználat példái (2. kép). Ezek közül is kiemelkednek – a technikai fejlesztések sebességétől függően – az informatika által támogatott eljárásokkal készülő, valamint az elsődlegesen már digitális rovástartalmak.

1. kép: Termékek latin és rovásbetűs feliratokkal - Székely Fesztivál (Budapest, 2019)

2. kép: Rovásfeliratos tájékoztatók - Előd sípálya (Csíkszentmárton, 2013)

Mindezzel párhuzamosan a hagyományos és digitális művészet számos ága időről-időre felfedezi a rovásműveltséget és a rovás egyaránt megjelenik mint művészi téma – például a rovás és a jelenkori rováshasználat negatív összefüggésben történő ábrázolása, karikatúrája (3. kép) (Mucsi 2013) – és mint eszköz (4. kép). Egyelőre mindkét tekintetben folyamatosnak tűnik a digitális rovásművészeti alkotások arányának növekedése (5. kép).

3. kép: Hibás (betűk és írásirány – eredeti szándék szerint: HAZA) rovásfeliratos öngyújtó – Néprajzi Múzeum kortárs kiállítása (Budapest, 2014)

4. kép: Rovás díszzászló – Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark kápolnája -
Csete Ildikó (1940-2010)

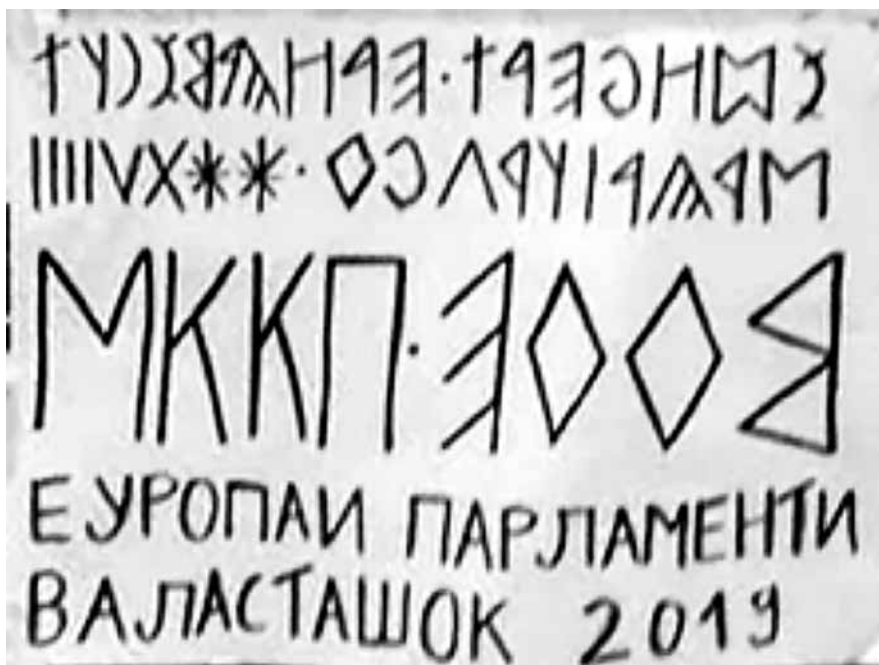
5. kép: Rovásfeliratos mém – Facebook (Átrovó iskola, 2020)

A rovásműveltségről szóló médiamegjelenések (6. kép) és a hozzá kötődő, vagy kötődni vélt viszonyulás, világnézet (7. kép) a jelenkori rovásemlékek egyik izgalmas keletkezési környezete. A 2010-es évek elején – részben az egyre láthatóbb hétköznapi és jelképszerű rováshasználat által – a rovásműveltség maga is a megosztó közéleti témák egyikévé vált, azonban dinamikáját tekintve ez a környezet a 2020-as években már kevésbé meghatározó a funkcionális és művészi eredetű rováshasználathoz képest.

6. kép: Rovástábla avatás – Körzeti híradók (Kereki, 2011)

Korunkban párhuzamosan figyelhető meg az identitás szerepének felértékelése, vagy éppen annak tagadása. Ahogyan mindezek hatása megjelenik a szimbolikában – többek közt a nyelvi jelképrendszerekben is –, úgy a rováshasználat sem maradt érintetlen. A fenti párhuzam példája a 2012-ben indult mozgalom: a személyi okmányokon történő alárovás (rovás aláírás) hivatalos használatának népszerűsítésére (8. kép), majd 2014-ben ennek a gyakorlatnak az ellehetetlenítése a Belügyminisztérium Okmányfelügyeleti Főosztálya által.

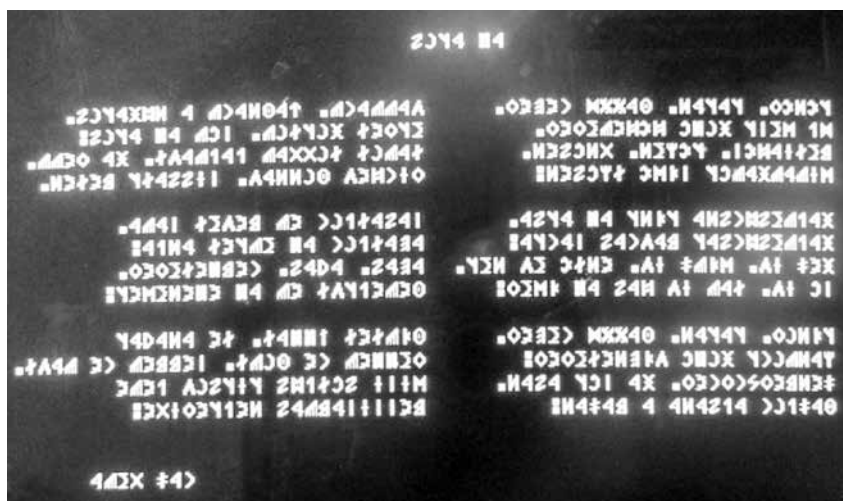
7. kép: Választási „plakát” – Magyar Kétfarkú Kutya Párt (Budapest, 2019)

8. kép: Ideiglenes személyi igazolvány alárovással – Kiss András (Budapest, 2017)

Digitális tartalmak

A rovás szövegfeldolgozás történeti kutatása előtt még sok feladat áll, de annyi már bizonyosnak tűnik, hogy szinte minden korban léteztek olyan innovatív felhasználói csoportok, amelyek próbáltak felzárkózni a latin betűs szövegfeldolgozás aktuális szintjére (9. kép). A rovással készítendő szövegek méretének és bonyolultságának növekedésével egyre több olyan feladatot is meg kellett tudni oldani, amelyek a gyakorlatban addig vagy nem merültek fel, vagy ideiglenes megoldásokkal orvosolhatók voltak. A jelenleg megoldandó feladatok nagy része ma is párhuzamba állítható és az eredmények (pl. helyesírás-ellenőrzés) jelentős hányada átültethető.

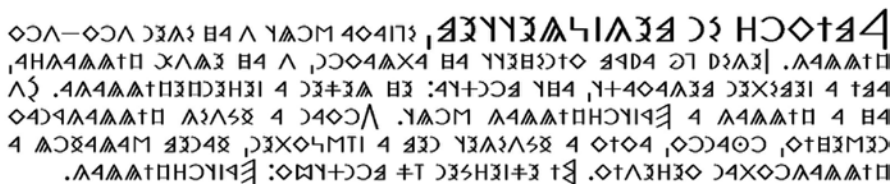

9. kép: Az első ismert rovás szövegszerkesztő (Nagy Béla, 1995)

A rovásos szövegfeldolgozás történetében a rovás írásrendszerek bizonyos tulajdonságaiból eredeztethető sajátos kísérletekre sok példa van, ugyanakkor mára nyilvánvalóvá vált, hogy a korszerű rováshasználat nemcsak hogy nem mehet szembe a latin betűs írásunk hagyományával és szabályaival, de egyenesen támaszkodnia kell annak szövegfeldolgozási tapasztalataira, technikai eredményeire és infrastrukturális hátterére.

Ennek következtében az elmúlt 1-2 évtized folyamán jelentős egységesedés volt megfigyelhető a rováshasználatot érintő szabályok tekintetében, pl. kis- és nagybetűk használata, írásjelek alkalmazása, harmonizáció a latin betűs magyar ábécé betűsorával (dz, dzs, q, x, y, w), valamint az idegen eredetű szavak és történeti helyesírású tulajdonnevek megjelenítése.

A korszerű rováshasználat kiteljesedése előtt álló akadályok közül még jelenleg is a technikai lemaradás az egyik legjelentősebb. Bár sok áthidaló megoldás született és születik a digitális rováshasználat elősegítésére (szövegszerkesztők, fonttervezés, billentyűzetkiosztás, adattárolási megoldások), a felzárkózás még várat magára a nemzetközi karakter-szabványosítás folyamatának félre-siklása, valamint a gyakorlati használatra alkalmatlan végeredmény miatt. A helyzet azonban nem szokatlan a rovótársadalom előtt, az alternatívák keresési folyamata biztatóan mutatkozik és a kihívások ösztönzőleg hatnak az innovatív rováshasználat szemléletének terjedésére.

10. kép Rovás tartalom – Wass Albert: Adjátok vissza a hegyeimet! – rováskiadás (2012)

Szövegfeldolgozás

A hagyományos, kézzel készült rovásos szövegek előállításának folyamán a szerkesztő tulajdonképpen fejben hajtja végre a szöveg előkészítését és szerkesztést, valamint a szükséges nyelvészeti feladatokat, majd a szöveg megjelenítését manuálisan végzi el (11. kép). Azonban nagyobb méretű és komplex szövegek esetén ennek a folyamatnak korlátai vannak, amelyeket nyelvészeti-informatikai megoldásokkal át lehet hidalni. Ezen megoldások révén az elmúlt évtizedben a megszülető rovás tartalmakon belül meghatározóvá vált a számítástechnikával támogatott átírás, transzkripció (Kliha 2012).

ARA 50 FILLER.

11. kép: Kézi szövegszerkesztés – Magyar, keletre tekintés (Debrecen, 1940
(Pirint–Sólyom 2018)

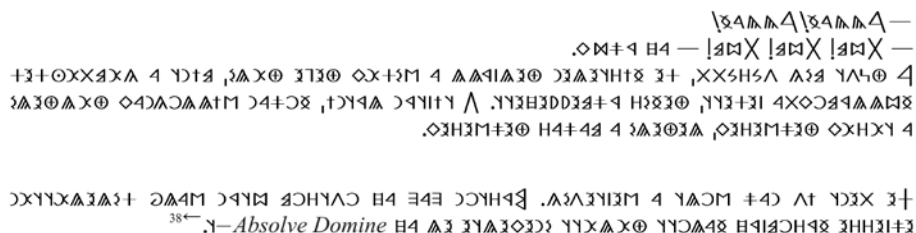
A transzkripció eljárásokon alapuló szövegfeldolgozás többlépcsős folyamat, amely az eredeti latin betűs tartalom előkészítésével kezdődik. Ez a szakasz magában foglalja az eredeti szöveg helyességének ellenőrzését, a szövegrészek nyelvek és megjelenítési típusok szerinti elkülönítését, a számok megjelenítési típusok szerinti kijelölését (arab, római, rovás), valamint a tördelés, központosítás és egyéb különleges funkciók, egyedi előkészítő feladatok (pl. tulajdonnevek, idegen szavak kezelése) meghatározását.

A következő szakaszban a szövegelemről egyenkénti vizsgálat dönti el, hogy automatikusan átroható-e, vagy a helyes átíráshoz (hangérték alapján történő megjelenítés) és átbetűzéshez (betűről-betűre való megfeleltetés) szerkesztői segítség szükséges. A latin betűs magyar szövegekben ugyanis közel 200 olyan karakterkapcsolat (12. kép) található, amelynek hangértéke és így átírása nem egyértelmű – kettő vagy akár három megoldás is lehetséges. Az ilyen betűkapcsolatokat tartalmazó szavak a hangérték megadása után egy folyamatosan bővülő tapasztalati korpuszba kerülnek, melynek tartalma részben nyelvi ellenőrző algoritmusok, egyéb nyelvészeti informatikai megoldások segítségével egészül ki, módosul.

12. kép: A dz és dzs betűkapcsolatok átrovási esetpéldái

rad az eredeti írás, főleg, ha megszokott és ismert írásrendszeréről van szó, mint a latin betűs írásnál a német, az olasz vagy a latin nyelv esetében. De az eredetileg is fonetikusán magyarra átírt török szöveg azonban csak hangzás szerint róható át (14. kép).

14. kép: Rovásszöveg idegen nyelvű szövegrészletekkel – Gárdonyi Géza: Egri csillagok – rováskiadás (2009)

Hasonló kihívás az idegen eredetű magyar és az idegen nyelvű tulajdonnevek kezelése. Míg az első esetben a megfeleltethetőség, a helyesírási szabályok és az adatbázis-kezelés a betűhív átrovást teszi indokolttá, a második esetben az eredeti nyelv kiejtését leginkább közelítő, de a magyar hangkészletre épülő átrovási módok egyike lesz a megoldás (15. kép). A Kis herceg (Saint-Exupéry 2018) címlapján rovással olvasható a szerző neve: Antoán dö Szant-Egzüperí (16. kép).

Az összetett számhasználat valóban egyedivé – bár e tekintetben talán még nem véglegesen kiforrottá – teszi a székely-magyar rovást. Az Újszövetség rováskiadásában (Káldi-féle szentírásfordítás 2012) nem kizárólag arab, római és rovás számok együttes használatára találunk példákat (17. kép), de a könyv szerkesztése kifejezetten a rovásszámok alkalmazását egységesítő tapasztalati ajánlást eredményezte (18. kép).

Jelen pillanatban az egyik legkorszerűbb rovás szövegszerkesztési példa a térképészetben található (19. kép). A már második kiadását élő “A székely nemzet atlasza” (Faragó 2018) rovással feliratozott térképművében a magyar és az idegen nyelvű szövegrészek, tulajdonnevek, valamint a rovásszámok, továbbá rövidítések, írásjelek és különleges karakterek mind megtalálhatók. A korszerű térképészítő szoftver segítségével előállított rovástartalom létrehozatalát töb-

bek között rovás szövegszerkesztő és függvények által is kezelt rovás adatbázis támogatja. Ezen a szakterületen a rovás tehát mindenben egyenértékű írássá vált a latin betűs magyar írással.

16. kép: Címlap idegen nyelvű tulajdonnév átrovása – Antoine de Saint Exupéry: A kis herceg – rovaskiadás (2019)

19. kép: Térképszelvény részlete – A Székely Nemzet Atlasza (Fargó: 2018)

Következtetések

A székely-magyar rovás gyarapodó felhasználói közösségén belül egyre többen tekintenek a rovásra mint a magyar nyelv alternatív megjelenítési formájára. És bár a hétköznapi rováshasználat jelentősen bővült és fejlődött az elmúlt évtizedben, még jelentős feladatok várnak megoldásra a műszaki, nyelvészeti és jogi háttérrel illetően ahhoz, hogy minél több területen legyen alkalmazható a rovás mint valóban teljes értékű, funkcionális írás.

Ugyanakkor több érdekes kísérlet már a jövőbe mutat olyan területeken, mint például a mobil alkalmazások (rovás csevegő) és szövegszerkesztők komplett rovás “nyelvi csomagja”, kiterjesztett valóság alkalmazások, mesterséges intelligencia felhasználása (tanuló algoritmusok), létező digitális tartalmak automatizált átrovása és tetszőleges – akár képi formátumú – szövegek valós idejű konverziója.

A közeljövőben várható, hogy a kihívásokra adott válaszok és megoldások, valamint az innováció tovább fogják közelíteni a székely-magyar rovás funkcionalitását a latin betűs magyar íráséhoz, melynek következtében növekedni fog a felhasználói kör és annak aktivitása is. Ezáltal a jelenkori rovás emlékek sora bizonyosan tovább bővül majd mind mennyiségben, mind terjedelemben és minőségben, ezáltal nagyságrendekkel több és átfogóbb feladatot hagyva a jövő rováskutatói számára.

IRODALOMJEGYZÉK

- Demeczky és mtsai. 2013a.** Demeczky Jenő – Hosszú Gábor – Rumi Tamás – *Sípos László* – Zelliger Erzsébet: A magyar nyelvtörténet és rovás paleográfia találkozása. *E-nyelv Magazin*, 2013. (2). <http://e-nyelvmagazin.hu/a-magyar-nyelvtortenet-es-a-rovas-paleografia-talalkozasa> (Utolsó elérés: 2021. 03. 16.)
- Demeczky és mtsai. 2013b.** Demeczky Jenő – Hosszú Gábor – Rumi Tamás – *Sípos László* – Zelliger Erzsébet: A rovás szabványosítása. *E-nyelv Magazin*, 2013. (2). <http://e-nyelvmagazin.hu/a-rovas-szabvanyositasa> (Utolsó elérés: 2021. 03. 16.)
- Faragó 2018.** Faragó Imre: A székely nemzet atlasza – Székelyföld helységei, tájai és egykori közigazgatása – 2.1. Atlaszmű. Kiss András, Budapest, 2018.
- Fehér–Ferenczi 2020.** Fehér Bence – Ferenczi Gábor: *Ősi írásaink*. Tanulmánykötet a Magyarországtudató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 2020.
- Gárdonyi 2009.** Gárdonyi Géza (átrovás: Rumi Tamás – *Sípos László* – Somfai Tamás): *Egri csillagok*. Rováskiadás. WOU – Imagent, Budapest, 2009.
- Hosszú 2021.** Gábor Hosszú: *Scriptinformatics*. Extended Phenetic Approach to Script Evolution. Nap Kiadó, Budapest, 2021.
- Káldi-féle szentírásfordítás 2012.** Káldi-féle szentírásfordítás nyelvében megújítva, javítva a Neovulgáta alapján (átrovás: Rumi Tamás – *Sípos László* – Somfai Tamás): Újszövetségi Szentírás – rováskiadás. Rovás Alapítvány – Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 2012.
- Kliha 2012.** Kliha Gergely: Szövegek rovásra alakításának lehetőségei. In: Hosszú Gábor (szerk.): *I. Alkalmazott Számítógépes Paleográfiai Konferencia*. ASZPK 2012. Budapest, 2012. december 1. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Villamosmérnöki és Informatikai Kar, Budapest, 2012. 105–111.
- Mucsi 2013.** Mucsi Emese: **Betűvetés, Art-Magazin Online, 2013. október 31.** <https://www.artmagazin.hu/articles/kritika/a18045834840315a-ef03a02f6f777a91>

- Nagy 1995.** A Nagy Béla saját fejlesztésű, rovásbetűs szövegszerkesztőjével készített szöveg képernyőképe. Az 1995-97-ben, a „hőskorban” megalkotott, rovásjelekkel író szövegszerkesztőben alkalmazott nyomtatott, írott, vastag és vékony, kis és nagybetűit, valamint számjeleit is Nagy Béla tervezte. (Személyes levelezés alapján)
- Pirint–Sólyom 2018.** Pirint Andrea – *Sólyom Ferenc: Mokry Asztala*. Rovásírók Miskolcon a két világháború között. Rovás Alapítvány, Szolnok, 2018.
- Rumi 2012.** Rumi Tamás: A latin betűs írás hatása a székely-magyar rovásra. In: Hosszú Gábor (szerk.): *I. Alkalmazott Számítógépes Paleográfiai Konferencia*. ASZPK 2012. Budapest, 2012. december 1. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Villamosmérnöki és Informatikai Kar, Budapest, 2012. 91–104.
- Saint-Exupéry 2018.** Antoine de Saint-Exupéry (átrovás: Rumi Tamás – *Sípos László* – Somfai Tamás): *A kis herceg*. Rováskiadás. Rovás Alapítvány, Szolnok, 2018.
- Sípos 2012.** Sípos László: Gyökrovás. In: Hosszú Gábor (szerk.): *I. Alkalmazott Számítógépes Paleográfiai Konferencia*. ASZPK 2012. Budapest, 2012. december 1. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Villamosmérnöki és Informatikai Kar, Budapest, 2012. 76–90.
- Teszler 2019.** Teszler Vendel: A rovásírás kibontakozása napjainkban. In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor: *Ősi írásaink*. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020.
- Wass 2011.** Wass Albert (átrovás: Rumi Tamás – *Sípos László* – Somfai Tamás): *Adjátok*. Rováskiadás. Rovás Alapítvány – Milani, Szolnok, 2011.
- Zelliger 2016.** Zelliger Erzsébet: Nyelvemlék? Művelődéstörténeti emlék? Gondolatok az ÓMS és a vargyasi rovásírásos felirat kapcsán. In: Juhász Dezső (szerk.): *Kerekasztal körül*. Huszonöt nyelvészeti tanulmány. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 2016. 92–98.
- Zelliger 2019.** Zelliger Erzsébet: Módszertani kérdések a nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratai kapcsán. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Magyarságkutató Intézet, Budapest,

2019. 10–25.

Zelliger 2020. Zelliger Erzsébet: Hangtörténet és rovásábécé. In: Fehér–Ferenczi 2020. 309–326.

K É P J E G Y Z É K

1. Fénykép: Rumi Tamás
2. Fénykép: Rumi Tamás
3. Fénykép: Sípos László
4. Fénykép: Rumi Tamás
5. Mém: Átrovó Iskola FB-csoport (szabad felhasználás)
6. Képernyőkép: szabad felhasználás
7. Fénykép: Sípos László
8. Ideiglenes személyi igazolvány fényképe (adatfedéssel): Kiss András
9. Képernyőkép: Nagy Béla
10. Szövegrész - Adjátok vissza a hegyeimet! (rováskiadás), Rovás Alapítvány
11. Címoldal - Magyar, keletre tekints (folyóirat) 1940
12. Ábra: Rumi Tamás - Sípos László
13. Ábra: Rumi Tamás - Sípos László - Somfai Tamás
14. Szövegrész - Egri csillagok (rováskiadás), Rovás Alapítvány
15. Tanulmányrész - Kis herceg (rováskiadás), Rovás Alapítvány: Rumi Tamás - Sípos László
16. Címoldal - Kis herceg (rováskiadás), Rovás Alapítvány: Rumi Tamás - Sípos László
17. Szövegrész - Egri csillagok (rováskiadás), Rovás Alapítvány
18. Tanulmányrész - Újszövetség (rováskiadás), Rovás Alapítvány: Rumi Tamás - Sípos László
19. Térképrészlet - A székely nemzet atlasza: Faragó Imre

AZ APAHIDAI MAURIC (MAURICUS ≈ MAURICIUS)

SZABÓ ÁDÁM

Memoriae István Bóna¹
(Heves 1930 – Dunaújváros 2001)

ABSZTRAKT: Az apahidai (Románia, Kolozs megye) régészeti szempontból jól ismert gepida kori (Kr.u. 5–6. század) I. (1889) és II. (1968/69) germán „fejedelmi” sír mellett a szórványleletek alapján egy III. sír is számba vehető (1. kép). A szórványleletek mellett ugyanerre utal a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött apahidai vésett, retrográd monogramos pecsétgyűrű (simbolum) is (2–4. kép). A retrográd monogram mutatja, hogy nemcsak személyes ékszer, hanem funkcionálisan, hitelesítésre használt eszköz is volt a gyűrű. Bár az Apahidán belüli lelőhelye bizonytalan, a pecsétgyűrűt mégis az I. sír összefüggésében, Onachar névgyűrűjének egyféle párdarabjaként kísérelte meg értelmezni a szakma, hasonló olvasatát keresve a monogramnak is, mint ami a névgyűrűn áll. Tekintettel arra, hogy a névgyűrű O betűje nem szerepel a monogramban, és a monogram M betűje nem szerepel a névgyűrűn, a két gyűrű azonos név olvasatának vélelme minden egyéb indoklás nélkül is elesik. Ez és egyéb formai

1 * Vö. Trogmayer 2001, 7-8.

okok miatt a korábbi Marc(us) [Hampel J.], Audomariuc [Bóna I.], Mariac [J. Spier], Omacar(?) [C. H. Opreanu] olvasatok sem megfelelők. Formai alapon a monogram egy, az 5–7. századok közé keltezhető tömb- vagy kockamonogram, amelyet a középen álló szókezdő betű köré szerkesztettek (5. kép). Szabály szerint a szó minden betűje szerepel benne, s minden betű csak egyszer szerepel. A korszak monogramjai személynevet vagy tisztségnevet tartalmaznak, s genitivusban állnak. A monogram olvasati nyelvéről a görög, illetve a latin is felvetődött a szakirodalomban korábban. A görög olvasat a lenyomati jobb szélén álló Szigmaként (Σ) is értékelhető karakter (formailag sigma lunata) miatt vizsgálható (6. kép). A monogramszerkezet és a monogramtípus olvasási szabályszerűségeit figyelembe véve, a sorba rakott azonosítható betűkből adódó összes lehetőséget megvizsgálva a latin MAVRICI (nom. Mauricus, Mauricius) olvasatot adja a monogram (7., 9. kép). A görög MAYPIΣI (nom. Μαυρις) lehetőség (8. kép) a latin genitivusi -i és nem a görög -ou végződés miatt legfeljebb grecizálásnak tekinthető, egyébként az olvasat a korban indokolható hangalakváltozást mutatva ugyanazt adja, mint a latin olvasat. A nevet latin -us végződés nélkül, esetleg egy „germanizált”-nak tekinthető nominativusi MAVRIC (Mauric) alakban is használhatták. Germán – ezen belül a korszakra és a lelőhelyre való tekintettel – gepida közegben eddig ismeretlen volt. Germán közegbeli használatát előmozdíthatta a név -ric (-rik, -rich) végződése is. A pecsétgyűrű keresztény közegben készült, gazdája vélhetőleg keresztény volt, ezt a gyűrűfejen a monogram fölötti hosszú- vagy latin kereszt (crux immissa) mutatja. (5. kép) A keresztforma alapján a korszak (Kr.u. 5–6. sz.) összefüggéseiben nem dönthető el, hogy a római vagy a bizánci egyházhoz tartozott-e, de az sem állítható, hogy ariánus lett volna. Hosszú- vagy latin keresztet biztos görög monogrammal együtt állóan nem találtam, ez a gyűrű és gazdája nyugati kötődésének valószínűségét erősíti. Neve az agaunumi (Saint-Maurice, Svájc) katonavértes, Mauricius (Szent Móric) kultuszának a 4. századtól felfelé egyre népszerűbbé válásával és a korabeli keresztény világban való elterjedésével függhet össze. A név a 6. század első negyedében a frankoktól elfoglalt Burgund Királyság területére utal vissza, Mauricius kultuszának központjára és kiindulási helyére. Az apahidai nyugati germán típusú leletekkel – vagyis az I.-II.-III(?) „fejedelmi” sírok anyagával [vö. Gáll et al. 2017, 26-28 Nr. 9-10., 11-13] összevetésben – felté-

telezhető, hogy az ugyanebben az összefüggésben tárgyalható apahidai Mauric egy nyugatról (esetleg belpolitikai viszályok vagy a frank hódítás elől) menekült germán előkelő (regulus) lehetett. Hasonlóan a névgyűűjéről ismert, neve és személyes tárgyai alapján szintén nyugati germán kötődésű regulus apahidai Onacharhoz [Ona(c)har|us ≈ Aunacharius, vö. Szabó 2020a-b.], ő is a gepida világ szélén telepedett le. Nemcsak a Keleti-Meroving-kultúra megjelenésében [vö. Dobos 2019] játszhatott szerepet ő is, hanem az Apahida környéki még azonosítatlan település regionális igazgatási központként való szereplésében is. A monogramos gyűűrűn látható sérülések, vélhetőleg egyféle „kancelláriai” gyakorlatban való huzamosabb használatát jelzik a tárgynak.

KULCSSZAVAK: késő római kor, kora bizánci kor, Erdély, Apahida, gepida királyság, Mauric, pecsétgyűűrű, monogram, Keleti-Meroving-kultúra, 5–6. század.

ABSTRACT: Mauric from Apahida. Besides the well-known “princely” graves no. I (1889) and II (1968/69) from Apahida (Romania, Cluj County) which are dated to the Gepid age (5-6. century AD), another princely grave (no III) can be taken into consideration (Figure 1) on the basis of sparse finds. Apart from these sparse finds, an engraved seal ring with a monogram from Apahida - treasured in the Hungarian National Museum also indicates the above (Figures 2-4). The retrograde monogram on the ring indicates that the seal ring was not only a personal jewel, but also a functional tool used for authentication. Although the site of the ring within Apahida is unclear, it is still interpreted in connection with Onachar’s grave, grave no. I, as a similar reading of the monogram is suggested to the one [Ona(c)har|us, cf. Szabó 2020a-b.] that stands on the name ring. Since the O letter of the name ring does not appear in the monogram, and the M letter of the monogram does not appear on the name ring, the presumption of identical names in case of the two rings can undoubtedly be turned down. Based on its shape, the monogram is a block- or box-monogram, which can be dated to the period between the 5th and 7th century AD (Figure 5). According to the characteristics of the monogram type, it figures all letters from the word and each letter appears only once. The monograms from this period usually contain either personal names or office

names with genitive ending. Due to the above reasons, the former readings as *Marc(us)* [Hampel J.], *Audomarius* [Bóna I.], *Mariaς* [J. Spier], *Omacar(?)* [C. H. Opreanu] are not adequate.

As a reading language to the monogram, Latin and Greek were proposed in former literature. A Greek reading should be analysed due to the possibility of one Σ (i.e. *sigma lunata*) letter, which stands on the right side of the imprinted monogram. (Figure 6)

Considering the structure of the monogram and the reading rules of the monogram type, as well as all the solutions provided by the identifiable letters conjoined in alphabetical order, the monogram gives the Latin MAVRICI (nom. Mauricus or Mauricius) reading. (Figures 7, 9) The Greek ΜΑΥΡΙΣΙ (nom. Μαυρις) solution (Figure 8) could only be considered at most as Graecism because of the Latin *-i* and not a Greek *-ou* genitive ending.

A kind of „Germanized” nominative version of the name without the Latin *-us* ending might have been MAVRIC (Mauric). So far, the name was unknown within the Germanic and - considering the era and the site from Apahida - the Gepid medium. The *-ric* (*-rik*, *-rich*) ending might have contributed to the use of the name in the Germanic medium.

The seal ring was made in a Christian medium, and its owner was probably a Christian, which is indicated by the long or Latin cross (*crux immissa*) on the ring head over the monogram. (Figure 5). Based on the cross and the context of the age (5-6 centuries AD), it is uncertain if the ring's owner belonged to the Roman, the Byzantine or the Arian church. I have not found long or Latin crosses with Greek monograms, which makes it plausible that the ring and its owner originated from the West.

His name may be related to the soldier martyr Mauricius from Agaunum (Saint-Maurice, Valais canton, Switzerland) and to the spreading popularity of his cult in the Christian world.

The name refers to the centre and origin of the St. Mauricius (Saint Maurice) cult, the territory of the Burgundian Kingdom conquered by the Franks in the first quarter of the 6th century AD.

In comparison with the western Germanic type of the finds, namely the artefacts from the „princely” graves no. I, II and III(?) from Apahida [cf. Gáll et

al. 2017, 26-28 Nr 9-10, 11-13.], it can be assumed, that „*Mauric from Apahida*” - who can be examined in the same context - was a western Germanic *regulus* who fled either from an internal political conflict or the Franc conquest. Similarly to „*Onachar from Apahida*” who - based on his name and personal artefacts - may have also been a western Germanic refugee *regulus* - Mauric also settled in the confine of the Gepid world. He may have had a role both in the emergence of the eastern Merovingian culture in Transylvania [cf. Dobos 2019] and in the role of a yet unidentified settlement in the vicinity of Apahida as a regional politico-administrative centre. The damages on the surface of the seal ring with the monogram indicate its presumably longer usage in a kind of „chancellery” practice.

KEY WORDS: Late Roman Age, Early Byzantine Age, Transylvania, Apahida, Gepid Kingdom, Mauric, seal ring, monogram, eastern Meroving culture, 5-6 century AD.

1. Az alábbi közlemény a 2020 decemberében Budapesten rendezett Ősi írások II. konferencián „*Az apahidai Mauric*” címmel tartott előadás szövege.² Egyúttal folytatása az Ősi írások I. konferencián 2019 decemberében bemutatott és azóta angolul, illetve magyarul meg is jelent „*Az apahidai Onachar*” előadásnak. Utóbbi az apahidai (Románia, Kolozs megye) (1. kép) névgyűrű olvasatáról szól,³ a jelenlegi az apahidai monogramos pecsétgyűrűről (2–4. kép), amelynek feloldására és olvasatára tavaly még nem volt javaslatom. Ezért mind az előadásban, mind a közleményben csak a monogramos gyűrű eltérő olva-

2 Itt is köszönöm a konferencia szervezője, Fehér Bence tudományos tanácsadó meghívását és hozzászólásait, Hajnal Zsuzsának, Gáll Erwinnek, Dobos Alpárnak, Kiss P. Attilának és Kovács Péternek a kézirat elolvasása után tett észrevételeiket, szakmai tanácsaikat és szakirodalmi javaslataikat, Fábián Sárának az absztrakt átnézését, Hajnal Zsuzsának a fényképeket, a lenyomatot és annak a képét, Gáll Erwinnek a térképet, Masek Zsófiának és Rác Zsófiának az előadás PPT bemutatójához fűzött észrevételeit.

3 Szabó 2020a, 277–291. és Szabó 2020b, 201–226. Őh. Muzeul Național de Istorie a României. Ltsz.: 54580. Vö. még Werner 1967/68, 120–123. és Popescu 1976, 394. Nr. 437b.

satának lehetőségét emeltem ki a névgyűrűhöz képest. Ugyanott elméleti ('ad absurdum') lehetőségeket is vázoltam annak vizsgálatára, hogyan lehetne mégis valósnak tekinteni a monogram elterjedtebb korábbi szakirodalmi olvasati javaslatait [Bóna I.: *Audomarius*, C. H. Opreanu: *Omacar(?)*],⁴ amelyek a névgyűrűvel összefüggésben keletkeztek.

A monogram által megjelenített nevet viszont még elméleti lehetőség szerint sem lehetne megfeleltetni a névgyűrű nevével, hiszen a névgyűrű kezdőbetűje az O, forma szerint nem szerepel a monogramban. A latin olvasatú R vagy görög olvasatú P (Rho) felső részét nem lehet O betűnek tekinteni két okból:⁵ 1. Az O betű vagy érintő mentén csatlakozik jól felismerhetően vagy külön áll a korszak és a típus monogramjaiban,⁶ egész kivételesen lehet egy P (Rho) vagy

4 Bóna 1986, 147.; Bóna 1989, 79–8.0; Bóna in: Bóna et al. 1993, 41.; Bóna in: Bóna et al. 1999, 8. és Opreanu 1999, 926–928. = AE 2007, 1193b: *Omacar(?)*; Opreanu 2014.

5 Gyakoribb jelenségnek írja Feind 2010, 20. – azonban az alábbi példák, vagyis az ismert példák közel teljesen, ennek ellentmondanak, ld. az 5. jegyzetet és ld. a 6. jegyzetet.

6 Ld. BMCV- 29, 30 (Vand.): II. Theodosius; 44, 45: Odoacer [a közleményben téves olvasat, a monogram: A[^]V[^]D[^]O azaz Audo(acar)]; 50, 51, 57, 58, 59, 78 (Ostrog.): Theoderic [a közleményben indokolatlanul Theoderic feloldás]; 32 (Vand.): Zeno [három változatban]; 32, 33 (Vand.): I. Anastasius [két változatban]; 33 (Vand.): I. Iustinianus [bizonytalan olvasat, mivel a névben nincs O betű, latin dativus alkalmazása indokolatlan, legfeljebb görög -ou genitivus végződés része lehet a különálló O, a későbbi monogramokban az -ou végződést össze is kapcsolták, ld. alább]; 171, 173 (Benev.): Grimoald [tömbmonogram még, valamivel későbbi a tárgyalt korszaknál]. Ld. ugyanezeket facsimile in Feind 2010, 320.; RIC 10: - II. Theodosius nn. 1–5, I. Leo nn. 1–6, Zeno nn. 1–14, Iulius Nepos n. 1, Odoacer n. 1 [pénzermék hátlapján] – idézi őket facsimile Feind 2010, 346. Ld. még PLRE II.3.1.: n. 5, n. 7, n. 20, n. 31, n. 32, n. 33A, n. 35; PLRE II.3.2.: n. 43, n. 50, n. 69; PLRE III.3.: n. 75, n. 77, n. 78, n. 85, n. 98, n. 102, n. 103; PLRE II.3.5.: n. 153, n. 159, n. 169, n. 171, n. 177; PLRE II.3.6.: n. 181, n. 186, n. 187, n. 188, n. 189, n. 198, n. 199, n. 200, n. 206, n. 207; PLRE II.3.7.: n. 215, n. 218, n. 220, n. 221, n. 235, n. 238, n. 239, n. 240, n. 241, n. 242, n. 245; PLRE II.3.8.: n. 246, nn. 246–250, nn. 254–257, n. 262–268, n. 274, n. 275, n. 278, n. 280; PLRE II.3.9.: 282, n. 291, n. 313, n. 314; PLRE II.3.10.: n. 321, nn. 337–339, n. 347; PLRE II.3.11.: nn. 357–358, n. 366, nn. 372–373, n. 377, n. 380, n. 384, n. 386, n. 388; PLRE II.3.12.: nn. 401–402, nn. 405–406, n. 410–411, nn. 414–415 – ezek bár típushoz tartoznak korszakban távolibbak és bonyolultabb szerkezetűek többségükben, néhol már a keresztmonogramok formájába hajlóan; az Omegát tartalmazókat szintén besoroltam - idézi őket még facsimile Feind 2010, 334–345. Vö. még Bulgaria Plate II–VI tömb- vagy kockamonogramjait, ld. még ugyanezeket in Feind 2010, 322–326. DO 1- 11–12, 27, 31: I. Anastasius, ld. ugyanezt facsimile in Feind 2010, 327. Ld. még Orghidan 1-3, idézi facsimile Feind 2010, 330–332. tömb- vagy kockamonogram rajzait. Hasonlóképpen Shumen, Tarse és Zacos rajzait, ld. uo. facsimile, Feind 2010, 347–353., 364–381. – kivétel nélkül a monogram egyik betűjéhez

R felső részét O betűnek tekinteni – egy talán rontott példány van az itt cáfolt eseten kívül, azaz inkább csak hasonló a forma⁷ –, nagyon ritkán pedig elhagyják⁸. O betűforma legfeljebb a monogram kerete lehetne, s ennek bármilyen párhuzam nélkül még csekélyebb a valószínűsége, mint egy görög P vagy latin R felső részét tekinteni O-nak. Azaz akár görög, akár latin nyelvi alapon, de O betű nélkül olvasandó a monogram.⁹ Másik lehetőség, hogy az AU betűk jelenítenék meg az O hangot: ez a korban váltakozva mindkét példával előfordul, így az Odoacer monogramok Audo(acar) írásmódjában valamint az Aunachar név Onachar írásmódjában.¹⁰ Ez esetben azonban egy AU>O kezdetű, először is értelmetlen, másodsor ugyanazon betűk ismételt beolvasásával esetleg emendatciókkal terhelt és indokolhatatlan olvasat alakulna. Teljes szóként és rövidítésként sem lenne értelme, sem germán, sem romanizált germán vagy más névváltozatként, sem görög, sem latin olvasattal. 2. A monogram típusából – tömb- vagy kockamonogram¹¹ – adódóan az olvasata általában közéről indítandó, nagyon kivételes a szélről indítható olvasat, egy darab ismert.¹² Azaz

érintő mentén csatlakozó O betűkkel a kocka- vagy tömbmonogramok esetében. További példák: <http://www.ancientcoins.ca/monograms/monograms.html>.

- 7 Ld. BMCV 31[a] (Vand): I. Leo – kivételes, talán hibás monogram, az O egy R szerű alakzat felső része, másik változatán (31[b]) az O érintő mentén csatlakozik a függőleges betűszárhoz; 55 (Ostrog.): Theoderic – az O egy retrográd B alsó részéhez hasonló alakban; RIC 10: Gundobad n. 1 – idézi facsimile Feind 2010, 346. Ez esetben legfeljebb a B-be olvasható bele az O, de inkább feltehető, hogy a fonetikus lejegyzésben a D és B közötti alig hallható vagy néma O kimaradt.
- 8 Ld. BMCV 46 (Ostrog.): Theoderic [a közleményben indokolatlan Theoderic feloldás]; 55, 78, 87 (Ostrog.): Theoderic – a korábbi monogramok különálló O betűjének helyén C. Ld. ugyanezeket facsimile in Feind 2010, 320. DO 1- 192: I. Iustinianus, ld. ugyanezt facsimile in Feind 2010, 327. PLRE III.9.: n. 307 – idézi facsimile Feind 2010, 342. RIC 10: Gundobad n. 1 – idézi facsimile Feind 2010, 346. Feltehető, hogy a fonetikus lejegyzésben a D és B közötti alig hallható vagy néma O elveszett.
- 9 Vö. Szabó 2020a, 283–284. és Szabó 2020b, 208., 212–214.
- 10 Ld. RIC 10: Odoacer n. 1 [pénzermék hátlapján] és Szabó 2020a, 283–284. és Szabó 2020b, 208., 212–214.: Ona(c)har.
- 11 „Block- oder Kastenmonogramme” vö. Fink 1981, 75–86.; Feind 2010, 20–21. [a „Kastenmonogram” kifejezést itt kockamonogramként használom, magyarul kifejezőbb].
- 12 Ld. BMCV 31 (Vand): I. Leo – kivételes monogram, mindkét változatán az olvasat szélről induló; 55 (Ostrog.) – ez esetben viszont a szókezdő Th hang T-jét a középen álló H bal szarán felül a keresztstávéval jelenítették meg, azaz valójában középen áll a szókezdő hang. Ld. ugyanezeket facsimile in Feind 2010, 320.

egyik szélső betű sem jöhet szóba első lehetőségű névkezdő elemként, ha van középről induló értelmes olvasat, vagy nagyon jó indokkal kellene rendelkezzen a szélről induló olvasat, azonban ilyen ez esetben nincs.

2. A monogramos gyűrű a monogram jellegéből fakadóan eleve több olvasati lehetőséget kínál, emellett az olvasati nyelv sem látszik elsőre egyértelműnek. A monogramforma és a betűk lehetőséget adnak mind a görög, mind a latin nyelvű olvasatra. Az előkerülése, illetve ismertté válása óta eltelt 123 év olvasati kísérletei megnehezítette, hogy a jobban olvasható névgyűrű tulajdonosához tartozónak tekintették, ezáltal magától értődőnek véve, hogy ugyanaz kell álljon rajta, mint a névgyűrűn. Bonyolította a helyzetet, hogy a névgyűrű olvasata sem volt pontos 2019/2020-ig. A két gyűrű összefüggéseiben az azonos tartalmat vélelmező olvasatok fő kapcsolódási pontjait képező O és M betűk közül láttuk, hogy a névgyűrűn nincs M, a monogramos gyűrűn meg nincs O. Annak vélelme, hogy csak germán név lehet, amelyet görögül vagy latinul fejeztek ki a monogramban, nem egyszerűsítette a helyzetet. A gyűrű időrendjének megfelelő korszakban, az 5. század második felétől, harmadik harmadától felfelé, számba kell venni annak lehetőségét is, hogy a germán származású – keresztény vagy krisztianizálódó közegeben¹³ született – személy latin, vagy esetleg más eredetű nevet kapott.¹⁴

3. A nagyméretű, hüvelykujjra vagy kesztyűre készített arany pecsétgyűrű ovális, egyszer tagolt keretű feje egy latin keresztet (*crux immissa*) és egy vésett retrográd monogramot tartalmaz (5. kép). Átmérője 3,1–3,3 cm; a fej átmérője 1,2–1,7 cm; a pánt szélessége 1,3–0,7 cm; a pánt vastagsága 0,6–0,35 cm. Súlya 54,9 gramm.

A nem túlságosan kopott, de a felületi sérülései szerint hosszabb ideig használt gyűrű csak szakirodalmi alapon kötődik az I. apahidai „fejedelmi” temetkezéshez, az Onachar [gyűrűje felirata: *On̄a(c)har|us*] sírhoz.¹⁵ Finály Henrik

13 A kérdéshez vö. még Gáll – Mărginean – Peter 2019, 27–34.

14 Vö. pl. Köbler 2014 Anhang 2.: Biblisch-gotischen Namen.

15 Ld. Gáll et al. 2017, 26. Nr. 9. Vö. Finály 1889, 305–320.; Csallány 1961, 222–223.; Horedt, Protase 1972, 174–220.; Kuhn–Werner–Horedt 1973, 365–367.; Bóna 1986, 146–149.; Harhoiu 1987; Kiss 1987; Bóna 1989, 75–83., 79–80.; Cseh J. in Bóna et alii 1993, 40–41.; Kiss 1995; Oanță-Marghita 2014, 615–619.; Kiss P. 2015, 89–90.; Vida 2016, 47–49.; Rácz 2018.

1889-ben nem is említi az első, a sír közvetlen előkerülését követő közlésében.¹⁶ 1897-ben került a Magyar Nemzeti Múzeumba Springer Dávid gyulafehérvári ékszerész közvetítésével, Apahida lelőhely-megjelöléssel. A leltárkönyvbe a lelőhelyadatot Hampel József kérdőjellel vette fel a (MNM RT-N) 27/1897.2 szám alá. A vele együtt behozott tárgyak (27/1897.1 és 27/1897.3), de közülük a vadkanfejes pendulum az egyetlen olyan tárgy, amely erősítette a gyűrű apahidai I. sírhoz való kötődésének vélelmét, de nincs adat, hogy együtt kerültek volna elő. Ennek megfelelően – a lelőhelymegjelölés elfogadása ellenére – nem állítható bizonyossággal, hogy a tágabb lelőhelyen belül ugyanabból a temetkezésből került elő, mint a biztosan az I. vagy Onachar sírhoz tartozó névgyűrű és keresztgyűrű. **(1. kép)**

4. A gyűrűn álló monogram a kortárs, közel kortárs és távolabbi kortárs ismert bizánci, italiai/ravennai és burgundiai, azonos típusba tartozó monogramok közül a II. Theodosius (402–450), I. Leo (457–474), Gundobad (473–516), Iulius Nepos / Ricimer (474–475), Zeno (474–475, 476–491), Odoacer (476–493), Anastasius (491–518), Nagy Theoderik (474/493–526), I. Iustinus (518–527), I. Iustinianus (527–565), valamint a sirmiumi pénzverdében¹⁷ az 5. század második felétől készült érmek hátlapjáról ismert különböző monogramokkal mutat közeli és szoros formai hasonlóságot. A típus monogramjai többnyire latin nyelvűek, az 5. században csak Basiliscus (475–476) monogramja és Zeno (474–491) néhány monogramváltozata görög, a tendencia a következő század első felében sem változott.¹⁸ A felsorolt példák azt is illusztrálják, hogy a monogramtípus használata a közigazgatásban az 5. század első felétől Bizáncból indult, a század második felére és a következő század elejére már nyugaton is elterjedtnek számított a közigazgatás csúcán álló személyek körében.

16 Finály 1889, 305–320.

17 A sirmiumi pénzverdéhez ld. legutóbb Gennari 2019, 63–252.

18 Ld. pl. BMCV- n. 29, 30 (Vand.); II. Theodosius; n. 31[a-b] (Vand.); I. Leo; n. 32, 33 (Vand.); I. Anastasius; n. 32 (Vand.); Zeno; n. 33 (Vand.); I. Iustinianus; n. 44, 45; Odoacer; n. 46, 50, 51, 55, 57, 58, 59, 78, 87 (Ostrog.); Theoderic; n. 171, 173 (Benev.); Grimoald. DO 1.- n. 11–12, 27, 31; I. Anastasius; n. 192; I. Iustinianus. Demo 2017, 80–95./95–111. Gennari 2019, 162. és 163–249. Rauch 2015, n. 786. RIC 10: - II. Theodosius nn. 1-5; I. Leo nn. 1-6; Gundobad n. 1; Iulius Nepos n. 1; Zeno nn. 1–14; Odoacer n. 1. További példák: <http://www.ancientcoins.ca/monograms/monograms.html>.

5. A monogram többféleképpen oldható fel és olvasható, görög vagy latin nyelvi alapon (vegyesen nem), nominativusi vagy genitivusi alakban, germán vagy latin esetleg egyéb eredetű névként. Azonban bármelyik azonosítható betűje alapján olvasott szövege csak erőltetve, a valószínűségi határt sem elérve feleltethető meg a névgyűrű szövegének, bármelyik korábbi, illetve jelenlegi olvasatának. Ez a nehézkes és sok magyarázatot igénylő megfeleltethetőség támasztja első olvasatra az egy személyhez való tartozás vélelmével szembeni kétségeket. Hampel József 1905-ben csak az egyedülállóan azonosítható betűket számba véve, a latin *MARC(us)* olvasatot javasolta.¹⁹ 2010-ben Jeffrey Spier pedig a görög *ΜΑΡΙΑΣ* (genitivus), az elhunyt „gót, talán gepida Omharus” feleségére utaló olvasati javaslatot tette.²⁰ Hampel J. jó irányban indult, az M betűvel kezdve az olvasatot, de az egyben álló betűket nem vette figyelembe, ezért betűket hagyott ki az olvasatból, és nominativusban értelmezte a monogramot, így nem juthatott jó eredményre. J. Spier olvasatának jelentősége, hogy kiemelte a monogramnak a névgyűrű nevével való különbségét, és – módszertani szempontból megfelelően – szintén kihagyta az O betűt az olvasatból, illetve Hampelhez hasonlóan a középen álló M betűvel kezdte a szót. Javaslatában viszont nem vette figyelembe a gyűrű nagy méretét, valamint ugyanazon betűnek (A) többszöri beolvasásával számolt, más betűket (I, V) meg kihagyott, így jó kiindulása ellenére olvasata nem megfelelő.

6. Annak elfogadásával, hogy tényleg Apahida a lelőhely, a gyűrű tehát egy következő, ugyanazon területen eltemetett kortárs személy szédült sírjából kerülhetett elő. Emellé, tekintetbe véve azt is, hogy a hasonló korabeli sírok-ból eddig egyszerre csak egy nevet tartalmazó gyűrű vagy pecsétgyűrű került elő,²¹ a monogramos gyűrűt ennek alapján is másik apahidai kontextusban kell keresni és értelmezni, mint a névgyűrűt. A bizonyíthatatlan szakirodalmi vélelmet, hogy a két gyűrű egy sírból került elő, a rendhagyóság kiemelésével J. Spier még úgy látta feloldhatónak, hogy Onachar a korábban elhunyt felesége gyűrűjét temettette el magával. A gyűrű mérete ellentmond annak, hogy női

19 Hampel 1905 (1971), 698.

20 Spier 2010, 15.

21 Számos példát idézve Szabó 2020a.

gyűrű lenne, másrészt valószínűbb, hogy a gazdájával együtt temették el, aki eszerint sem lehet azonos a saját, s vele együtt eltemetett gyűrűje által ismert Onacharral. Bóna István és ugyanígy *Ștefan Matei* már felvetették egy III. „fejedelmi” sír esetleges létét egy, az ismert két sír tárgyaihoz nem illeszkedő övcsat²² és további kisebb leletek alapján.²³ Emellett a két jól ismert „fejedelmi” sír (I. és II.) leletein kívül²⁴ Apahidáról több olyan korabeli viseleti tárgy vált ismertté, amelyek tovább erősítik a még nem összefüggésben látott tárgyakra támaszkodó meglátásokat, hogy legkevesebb még egy további „fejedelmi”, illetve egyéb temetkezésekkel is számolni kell a területen.²⁵ (Vö. **1. kép**) Tehát a névgyűrű és a monogramos gyűrű egy személyhez és sírjához tartozásának vélelmeivel, illetve az ugyanazon nevet támogató olvasatokkal szemben már megfogalmazott kétségek, valamint a különbözőség bizonyításának figyelembevételével a monogramos gyűrű részére is javasolható saját, önálló régészeti kontextus helyben, jóllehet ennek pontos lokalizációja még várat magára.

7. A monogram az ún. tömb- vagy kockamonogramok („Block- oder Kastenmonogramme”) közé tartozik. A típust az 5–7. századok között használták, mind kelet-római, mind nyugat-római területen. Jellemzője a típusnak, hogy központi betű köré szerkesztették, minden betű egyszer fordul elő benne, nexusokat (ligatúrákat) tartalmaz, amelyek nem feltétlenül jeleznek egymás mellé rendelt betűket. Végül a korszak monogramjai esetvégződést is tartalmaznak.²⁶ Formai alapon tehát a monogramos gyűrű nem rendelhető egyértelműen sem görög, sem latin nyelvközeghez. Ugyanígy a monogram fölötti latin vagy hoszszú kereszt (*crux immissa*) sem kötődik a korban kizárólag sem a kelet-római vagy bizánci, sem a nyugat-római vagy ravennai kultúrkörhöz. Azonban hoszszú keresztben biztosan görög betűs monogramot eddig nem találtam.²⁷ Nem

22 Ehhez vö. még Oanță-Marghitu et al. 2009, 227–233.

23 Matei 1982, 387–392.

24 Ld. Gáll et al. 2017, 26–27. Nr. 9. és Nr. 10., 195–196. / 3–4 táblák. Vö. Harhoiu 2013, Abb. 15. az első és második sír tárgyainak jó összesített fényképe.

25 Vö. még Matei 1982, 387–392. Ld. Gáll et al. 2017, 27–28. Nr. 11. és Nr. 13.

26 Vö. Feind 2010, 20–21. Vö. még Fink 1981, 75–86.

27 Vö. itt feljebb 5. 6. 7. és 16. jegyzeteket.

állítható viszont a keresztforma²⁸ alapján, hogy ariánus közeghez kötődne, s ez bizonytalanná teszi a korabeli ariánus germán államok bevonását a gyűrű vallási alapon vizsgálható kapcsolatrendszerébe, bár nem is zárja ki.²⁹ Végül időrendi-szerkezeti szempontjai is kizárják, hogy bármelyik, a lenyomatának bal széléről induló olvasati javaslat megfelelő legyen. **(6. kép)**

8. Bóna István szerint a monogram görög nyelven olvasandó; ezt formai alapon, illetve a Σ -ként (Szigma) is értelmezhető utolsó karakter alapján javasolta. A monogramot a névgyűrűvel azonos tartalmúnak és egy tulajdonoshoz tartozónak tekintette. Ennek megfelelően fogalmazott, szélről induló és többszörös betűismétlést is tartalmazó olvasatának latin/görög átíratával kapcsolatban: „A tükörrírásból egyaránt kibetűzhető az OMARIVΣ vagy az AVD-OMARIVΣ név, egyáltalán nem meglepő, hogy a második gyűrűn olvashatóval azonos névről van szó.”³⁰ Máshol a következőképpen fogalmazott: „Audomharjis / Omharius ... A név eredeti, teljesebb első tagja a sír monogramos pecsétgyűrűjén kibetűzhető AVD szóval kezdődik, ami az auda 'boldogság-üdvösség' szónak értelmezhető.”³¹

Más lehetőségként a rendhagyóságot külön is hangsúlyozó, de betűismétlést tartalmazó görög nyelvi alapú *MAPIAΣ* (gen.) olvasatot javasolt a feljebb idézett Jeffrey Spier.³² Az A betű formabontó ismétlését kihagyva, Fehér Bence hozzászólásban a *MAPIYΣ* (nom.) megfontolható lehetőséget is felvetette, s ez csak a retrográd monogram funkciója által indokolt genitivus, azaz a számba veendő második I hiánya miatt esik ki a tárgyalandó lehetőségek közül.

További elképzelhető és esetleges O betű nélküli görög nyelvi alapú, teljes, illetve rövidített lehetőségeket vettem számba 2019-ben, 'ad absurdum' a szélről induló és a genitivusi végződést többnyire nélkülöző olvasatokkal eleve kétséges eredménnyel, a teljesség érdekében pl.: *PAMIS* (Ramis), *PAMYΣ* (Ramus), *PAMYΣI* (Ramusi), *PAΥΣ* (Raus), *PAΥΣIM* (Rausim) stb., amelyek közül egy sem igazolható valós vagy ebben az esetben indokolható névként, illetve névrövi-

28 Az első évezred kereszt-típusainak ismérveirehöz vö. Dávid 2012.

29 Vö. Kiss P. 2019, 369–408.

30 Bóna 1986, 147.; Bóna 1989, 79–80.

31 Bóna in: Bóna et al. 1993, 41. Vö. még Bóna in: Bóna et al. 1999, 8.

32 Vö. Spier 2010, 15.

dítésként.³³ Közülük valós név a ΡΑΥΣ (Raus), amely germán közegben előfordul egy 3. századi forrásban (Cassius Dio 72.12) hasding vandál névként. Egy *alpes maritimai* 3–4. századi felirattöredéken szintén előfordul a névalak.³⁴ A lehetőséget viszont a monogramban erőteljesen kiütköző M eleve kizárja, amint az M nélküli egyéb lehetőségeket is. Az adott gondolatmenet mentén szintén vizsgálható a ΡΑΜΙΣ (Ramis) név, ami egy I. századi forrásban germán chattus nő nevéként fordul elő (Strabon 7.1.4). Végül névrészként, azaz rövidítésként a ΡΑΥΣΙΜ (Rausim) vethető fel elméleti lehetőségként, mint pl. a Rausimodus név rövidítése (vö. Zósimos 2.21.1 és 3).³⁵ A vázoltak közül utóbbi esik legközelebb térben és időben az apahidai monogramos gyűrű keltezési lehetőségeihez, a személy etnikuma nem határozható meg, bár szarmata vezetőként tűnik fel. A név rövidített, de hibás kiindulású olvasati lehetőségén túl semmilyen más kapcsolódási pontja nem vázolható az apahidai 5–6. századi germán közösséghez.³⁶

Végül, ahogy feljebb már idéztem, latin nyelvi alapon Hampel József a MARC(us) olvasatot, Coriolan Horațiu Opreanu pedig az OMACAR(?) olvasatot javasolta, a névgyűrűvel azonos szövegűnek tekintve a monogramot.³⁷

9. A monogram akár görög, akár latin nyelvi alapú és akár nominativusban, akár genitivusban álló olvasatához és értelmezéséhez két további szempont vehető számításba. Az egyik, hogy a monogram neve egyáltalán nem a P (gör.) / R (lat.) betűvel kezdődik, hanem valamely másik, a monogram közepén feltűnő betűvel, ahogy például J. Spier és Fehér B. is észrevételezték az M esetére, jogosan. A korszak monogramjai központi betű köré rendeződnek. Másik szempont még egyszer kihangsúlyozva, hogy egyáltalán nem biztos, hogy a kontextusa és esetleg hozzá tartozó egyéb leletek alapján germán közegbe tartozó egykori tulajdonos, aki az 5. század harmadik harmadában – negyedik negye-

33 Vö. Förstemann 1856, 1030., 1034–1035.; Schönfeld 1911, 182–186., különösen 184.

34 CIL 5 7975 = CAG 6, p. 647, Alpes Maritimae, Cemenelum (Franciaország / Alpes Maritimes megye / Tourrette-Levens): D(is) M(anibus) | Rausi.

35 Vö. még Kovács 2013, 193–211.

36 Ugyanezzel a kiindulással pl. a még kevésbé indokolható PRIAMYΣ (stb.) nevet is kiadná a monogram egy az R-el együttálló P betű olvasatával, ami indokolt esetben lehetséges lenne, de itt tárgyaltan.

37 Hampel 1905 (1971), 698.; Opreanu 1999, 926–928. = AE 2007, 1193b. Vö. még Opreanu 2014.

dében születhetett, eredendően germán nevet viselt. Végül alapvető szempont, hogy ugyanannak a betűnek többszöri beolvasásával nem lehet számolni. A korszakban inkább teljességre törekedve, legfeljebb rövidítve szerkesztették a neveket monogramba.

A monogram általában név, de lehet tisztségnév is.³⁸ A jelen esetben csak névről van szó, akár görögül, akár latinul olvassuk. Semmilyen latin vagy görög nyelvű ismert tisztségnév nem alakítható ki a betűkből, még a korabeli monogramszerkesztési szabályszerűségek figyelmen kívül hagyásával sem.

10. A monogram latin nyelvi alapon való olvasata valószínű lehetőség, annak is megfelelően, hogy a gyűrű hol és milyen közegből került elő. Másrészt a korszak hitelesítésre használt gyűrű-monogramjai, illetve az érmek hátlapjainak monogramjai is többnyire latin nyelvűek, Bizáncban is. A monogram latin betűi ABC sorrendben, anagrammaszerűen bemutatva a következők: A, a; C, c; I, i; I, i; M, m; R, r; V, v. (7. kép). Középen álló betűje az M, hozzá illeszkedik a többi. Feltehető lehetne esetleg egy P, p léte is, az R, r betűforma lehetősége miatt, de csak abban az esetben, ha az olvasat indokolja. A lenyomat jobb szélén, a függőleges hastához felül és alul vízszintesen csatlakozó rövid keresztthasták C betűt képeznek, más nem lehet az alakzat. Az M betű felső fele formázza a V-t, bal fele keresztthastával alkotja az A-t, egyben az R függőleges és ferde szárát. Az M két függőleges szára továbbá egy-egy I betűként értékelhető, emellett a lenyomat szerinti bal oldali az R, a jobb oldali a C betű hátaféleként. Önállóan álló betű nincs a monogramban. Az ACIIMRV betűsor jóval több kombinációs lehetőséget tartalmaz, mint ahány értelmezhető germán, görög vagy latin név alakul ki belőle. Eleve kizárva az R kezdetű, feljebb tárgyalt típusú neveket, a monogram központi M betűjéből kiindulva, az értelmetlen lehetőségek sorát itt kihagyva, a betűsor egy értelmezhető név genitívusban álló alakjává rendezhető: MAVRICI, azaz nominatívusban *Mauric*o vagy *Maurici*us, -us végződés nélküli esetleges „germanizált” alakban *Mauric*. (9. kép)

11. A monogram hosszú időn keresztül javasolt olvasati nyelve a görög volt. Ennek egyik oka a monogram formai alapon csak Bizánc mellé feltételezett for-

38 Összefoglalóan vö. Feind 2010.

mája, másik a monogram lenyomati jobb szélére eső betűjének alakja, amely Szigmaként (Σ) értékelhető görögül, a betűforma ez esetben egy sigma lunata. A monogramforma nem dönti el az olvasati nyelvet, hasonló monogramokat már az 5. század első felétől használtak az egykori Római Birodalom keleti részében, a század második felében pedig a nyugati felében is, a 6. századi példák még számosabbak, s nemcsak pecsétgyűrűkön fordulnak elő, hanem pénzérmék hátlapjain és építészeti alkotásokon is.³⁹

A Szigma (Σ , *sigma lunata*), lehetősége formai, azaz felirattani szempontból valós jelenség a monogramon. Ebből is kiindulva a görög nyelvi alapú olvasat lehetősége alapvetően megvizsgálandó. Az azonosítható görög betűk a monogramban ABC sorrendben, egyféle anagrammaként a következők: A, α -Alpha; I, ι - Iota, ι -Iota; M, μ -Mü; P, Π , ρ -Rho; Σ , σ , ς -Szigma; Y, υ - Üpszilon (**8. kép**). A P+M és M+ Σ közös - nexusban vagy ligatúrában álló - szárai a monogramon belül egy-egy Iotát (I) jelenítenek meg, az M (Mü) és az Y (Üpszilon) nexusban (ligatúrában) állnak, a Mü felső része alkotja az Üpszilont. A Mü lenyomati bal fele egy keresztastával nexusban vagy ligatúrában álló A betűt is formáz. Az A, I, ι , M, P, Σ , Y betűsor jóval több kombinációt tartalmaz, mint ahány értelmezhető germán, görög vagy latin esetleg egyéb korabeli név alakul ki belőle. Kizárva a P (Rho) kezdetű, feljebb tárgyalt neveket, a monogram központi M (Mü) betűjéből kiindulva egy értelmezhető névnek a végződés nélküli nominativusává vagy latin genitivusban álló alakjává állnak össze a betűk: $\text{MAYPI}\Sigma$ ($\text{Mauric}\iota$), azaz nominativusban $\text{Mauric}\iota\varsigma$. Vagyis ugyanaz jön ki görög nyelvi alapon is, mint a latin olvasat esetében, de latin *-i* és nem görög *-ou* genitivus végződéssel. Tehát ha valóban a görög nyelv volt a szempont, úgy inkább grecizált módú a monogram és nem görög. Kisebb a valószínűsége egy nominativusban álló névnek is: $\text{MAYPI}\Sigma$ ($\text{Mauric}\iota\varsigma$) a monogram retrográd jellegét (**5–6. kép**), azaz hitelesítő funkcióját tekintve, s ez szükségképpen igényli a genitivus végződést. A monogram betűi közül ez csak egy latinul értelmezhető I lehet. A görög olvasatú alakot fonetikus átírással lehetne még indokolni, amely feltételezi, hogy a latin név C hangja vagy inkább CI hangkapcsolata vált Szigma

³⁹ A monogramos gyűrűk korabeli és későbbi használatához nyugaton és keleten vö. Hilberg 2000, 63–122. Vö. még itt az 5. jegyzetet.

(Σ) hangértékké. Ez az eredeti Mauricius névformát támogatná, a Mauricust görögül inkább a Kappával (K) jelenítették volna meg.⁴⁰ A jelenség a vésnök részére genitivusi alakban bemondott név Maurici alakját támogatná, amelyet ő Maurisi-nek hallott és jegyzett le,⁴¹ vagy esetleg Morisi-nek is hallhatta, s az O-t az AU betűk/hangok összekapcsolásával írta – erre a korszakból már feljebb láttunk példát. Mindez persze akkor érvényes, ha görög a monogram, amely mint láttuk nem valószínű, s ezt egyelőre az is alátámasztja, hogy biztos görög olvasatú monogram melletti hosszú keresztet nem találtam.

12. A monogram esetében tehát az a különleges helyzet áll elő, hogy mindkét számba vehető nyelven ugyanaz áll rajta. Az írás, illetve a nyelv alapján így nem foglalható egyértelműen állás a gyűrű készítési helyét illetően. A lelőhely geopolitikai helyzete és tágabb kapcsolatrendszere mind a bizánci, mind a nyugati készítés feltételét lehetővé teszi.⁴² Ebben a korszakban a hosszú- vagy latin kereszt (*crux immissa*) sem ad egyértelmű lehetőséget a kérdés eldöntésére, bár a görög monogramok mellől hiányzó hosszú kereszt a latin nyelvközeg felé mozdítja az értékelést. Ezt is számba véve s az eddigieket összefoglalva, a latin változat kevesebb indoklással és magyarázattal támogatható, tekintetbe véve a tárgy funkciójához szükséges végződés (-i és nem -ou) latin volta mellett azt a közeget is, amely a -ric (-rich) végződésű neveket használta, valamint a feltételezhető nyugati origóját a gyűrű gazdájának. **(9. kép)**

13. A tulajdonos az apahidai „fejedelmi” sírok és leletek kontextusában, gyűrűje által is jelzeten⁴³ egy előkelő nyugati germán férfi lehetett, aki a korszakban a gepida világ északi-északkeleti peremterületén élt haláláig. Ha király nem is volt, monogramos pecsétjével hitelesítendő dokumentumokat kiadó, nem ismert

40 A kérdés nyelvészeti vonzataihoz vö. Väinänen 1963, 55–56.; Mihăescu 1978, 196., 199–200.; Fehér 2007, 388–389.

41 Vö. ehhez pl. Kajanto 1963, 77., 82. és Kajanto 1965, 206.

42 Vö. általában Halsall 2007; a régészeti – történeti aspektusokhoz vö. Kiss 1991; Bóna et alii 1999 (bevezetés Bóna István, a tanulmányok szerzői: B. Tóth Ágnes, Cseh János, Gallina Zsolt, Mesterházy Károly, Nagy Margit); Schmauder 2002; Schmauder 2003; Prohászka 2008; Quast 2001, 431–452.; Kiss P. 2015; Masek 2018; Vida 2018; Rác–Vida 2018; a Vida–Quast–Rác–Koncz 2019 kötet tanulmányai, különös tekintettel a Dobos 2019-re, mindezek a korábbi irodalommal.

43 Vö. Garipzanov 2018, ezen belül különösen 147–148.

státuszú, de regionális vezető lehetett. Keresztény közegbe tartozását a gyűrűn ábrázolt kereszt is mutatja. Vélhető germán származása ellenére nem germán nevet viselt, hanem latin közegből eredő nevet, amely a Római Birodalom egykori területén mind a kora, mind a késő császárkorban többször előfordul, a Maurusból alakult Mauricus, illetve Mauricius alakjában.⁴⁴ Esetleg az eredeti közegében nem is latinos végződéssel, hanem a latin *-us* nominativusi végződést hagyva Mauric alakban viselte a nevet, amelynek végződése így inkább az előkelő germánok, *regulusok -ric, -rik (-rich)* végződésű neveit idézhette formai szempontból. A név befogadását és használatát ez is előmozdíthatta germán közegben, eredendő kontextusa mellett. A korszakbeli (kb. az 5. század utolsó negyede – a 6. század első negyede) apahidai Mauric neve viszont nem a kora császárkori Mauricusokkal vagy Mauriciusokkal állhat közvetlen összefüggésben, hanem a korakeresztény Mauricius vértanúval, akivel a késő római – kora bizánci korból ismert keresztény Mauriciusok/Maurikioszok⁴⁵ neve is kapcsolatba hozható.⁴⁶ A név az eddig gepida közegből ismert nevek között újdonságnak számít.⁴⁷

14. Az eddig csak legendájából vagy mártíráktájából ismert, núbiai származású keresztény katona, Mauricius a legenda szerint példamutató legionárius tiszt volt a római hadsereg thebaiszi (thébai) legiójában. Octodurumban/ Agaunumban vált vértanúvá a 3. század negyedik negyedében, 284-ben vagy 286-ban, esetleg a következő század elején, 302-ben.⁴⁸ Ezt követően kanonizálták Szent Mauricius (Móric) névvel, ünnepe szeptember 22., s tisztelete szín-

44 Vö. Kajanto 1965, 206.; OPEL III, 68.

45 Vö. PLRE II.3, 854–862. – A PLRE 527 előtti időszakra vonatkozó gyűjtésében (II) a név nem fordul elő a források adatolta magasabb rangú személyek körében, ami tekintetbe véve az 527-től felvett felnőtteket, a név népszerűbbé válását az 5. század utolsó negyedétől teszi számíthatóvá.

46 A korakeresztény kori névadási gyakorlathoz általában vö. Kajanto 1963.

47 Az ismert gepida nevekhez vö. Bóna et al. 1993, 26–52.; Haubrichs 2019, 57–81.

48 Vö. Eucherius Lugdunensis: *Passio Acaunensium martyrum*. In: *Bibliotheca Hagiographica Latina 5737* és Bruno Krusch (Hrsg.): *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Merovingicarum III. Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici et antiquiorum aliquot*, Berlin, 1896. 32–39. (Vö. Tokodi 2018, 353–358., a legenda magyar fordítása). Ld. még Woods 1994, 385–395. (=Woods 2018, 229–240.) a Mauricius legenda problematikájához. Vö. még Carrié 2005, 9–35. (=Carrié 2018, 197–228.) a Mauricius legenda hadtörténeti problematikájához.

te azonnal elkezdődött a területen. 390-ben az Agaunumba (Saint-Maurice / Valais kanton / Svájc) szállított maradványai fölött templom épült, 515-től pedig királyi alapítású kolostor (apátság) és intézményes kultusz kötődött hozzá ugyanott a Burgund Királyság⁴⁹ keretei között. Mauricius tisztelete nemcsak vértanúságának területén, hanem vértanúságának helyéről az egész római világban elterjedt és népszerűvé vált mind a nyugati, mind a keleti területeken, és tart napjainkig.⁵⁰ A kultusz és a név terjedését az egykori római birodalmi területen feltűnő, ráutaló nevek is mutatják. Az ismert nevek szerint Szent Mauricius az 5. század végétől, esetleg a 6. század elejétől tekinthető népszerűbbnek, a Kr.u. 527-től számba vett, felnőtt és vezető tisztséget viselő férfiakat tekintve.⁵¹ Lehetségesen a kappadokiai Arabissusban 539-ben született és 582-ben trónra lépett, 602-ig uralkodó, később a keleti egyház szentjévé váló Maurikiosz (Tiberius Mauricius) bizánci császár⁵² nevének is köze van az agaunumi vértanúhoz. A császár neve a kultusz és vele a név az egykori Római Birodalom keleti régióig ívelő fokozatos terjedését is mutatja egyúttal.

15. Az apahidai Onachar 5. század második felére-harmadik harmadára keltezhető sírmellékletei nyugati, frank uralmi területhez való kötődést mutatnak,⁵³ ugyanerre utal a neve is, ahogy fibulája szerint magasrangú nyugat-római/italiai tisztséget is betöltött korábban.⁵⁴ Mauric neve hasonló kapcsolódási pontokat kínál. Olyan területhez kötődik a név terjedésének kiindulási pontja, amelyet a száli frankok a 6. század első harmadában foglaltak el, folytatva az előző század végén megkezdett terjeszkedésüket. A Burgund Királyság uralkodóját, Sigismundot (Sigismundus; Szent Zsigmond, a

49 Vö. Sécretan 1868; Drew 1972.

50 Vö. Suckale-Redlesfen 1987. A Kárpát-medencei egyéb előfordulásához vö. Bálint 2006, 281–289. Általánosabb kitekintésként és a Mauricius kultusz utóéletéhez vö. Ságghy 2014, 337–346. Ld. még általánosan pl. a Világtörténet 8. (40.) évf. 2018/2 számát, amelynek tanulmányai mind Szent Mauriciusszal foglalkoznak.

51 A PLRE II.3 Kr.u. 395-től 527-ig terjedő gyűjtésében egyetlen Mauricius sincs, szemben a PLRE II.3. Kr.u. 527-től 641-ig terjedő korszakából, amely 10 ismert főállású Mauricius nevű személyt mutat be.

52 Vö. Whitby 1988; PLRE II. 3, 855–860.

53 Ld. Schmauder 1998; Quast 2015. Vö. még Opreanu 2005, 7–10.

54 A kérdéshez vö. még pl. Rummel 2005, 376–379.; Onacharhoz részletesebben ld. Szabó 2020a, 283–284. és Szabó 2020b, 208., 212–214.

monogramja által is ismert törvényhozó Gundobad⁵⁵ fia)⁵⁶ Chlodimir frank király 523-ben megölette. 532-ben a frankok legyőzték a Burgund Királyságot, 534-ben pedig felosztották.⁵⁷ A frank foglalás mellett az 520-as évek legelején belpolitikai viszály is előmozdíthatta a területen élő egyes előkelők menekülését. A burgund Sigismund király felesége, Nagy Theoderik lánya Ostrogotho, közös fiúk, Sigeric trónra juttatását kísérte meg Sigismunddal szemben, aki 522-ben megölette a trónkövetelőt.⁵⁸ Feltűnő, hogy a kor- és esetleg eredetileg honfitárs, Sigeric neve sajátos, nem szerkezeti csak formai hasonlóságot mutat a Mauric névvel, talán egy itt meg nem erősíthető névadási divatot tükrözve.

16. Erős feltételezés szintjén fogalmazható meg tehát nagyjából ugyanaz, ami kortársa és „szomszédja” Onachar esetében, alátámasztva a nyugati típusú apahidai tárgyakkal és a nyugati eredetű nevekkel. Mauric (Mauricius), a monogramos gyűrű gazdája belpolitikai viszályok, esetleg a frankok támadása miatt menekülhetett a gepidák közé⁵⁹ legkésőbb a 6. század első negyedében. A burgund Sigismund környezetének, felesége Ostrogotho révén szorosabb kapcsolatai lehettek az itáliai osztrogót állammal, ezen keresztül a sirmiumi székhelyű Gepida királysággal, illetve az erdélyi és Tisza vidéki – pontosan nem ismert – típusú politikai-közigazgatási szervezetben élő gepidákkal is,⁶⁰ így nem érkezhettek teljesen idegen közegbe. A gepidáknak és a burgundoknak az 5. század közepéig visszatekintő kapcsolatai mutathatók ki egyébként ettől függetlenül is.⁶¹ A gepida világ északi-északkeleti részén helyezkedett el Apahida, ahova talán nagyobb biztonsággal tudtak nyugatról menekült előkelők letelepedni. Az odatelepülő „*regulusok*” egyféle politikai központot is

55 RIC 10: Gundobad n. 1. Vö. Drew 1972.

56 Vö. Klaniczay 2000, 67–68.

57 Vö. Sécretan 1868; Drew 1972; Périn–Kazanski 1996.

58 Vö. Dailey 2015, 87–88.

59 A kérdéskörhöz átfogóan vö. pl. von Welck–Wieczorek–Hermann 1996 és az RPMK 2006 tanulmányait.

60 A témához általánosan vö. pl. Wolfram 1997; Arnold 2014; Vida 2018, 9–23. a korábbi irodalommal.

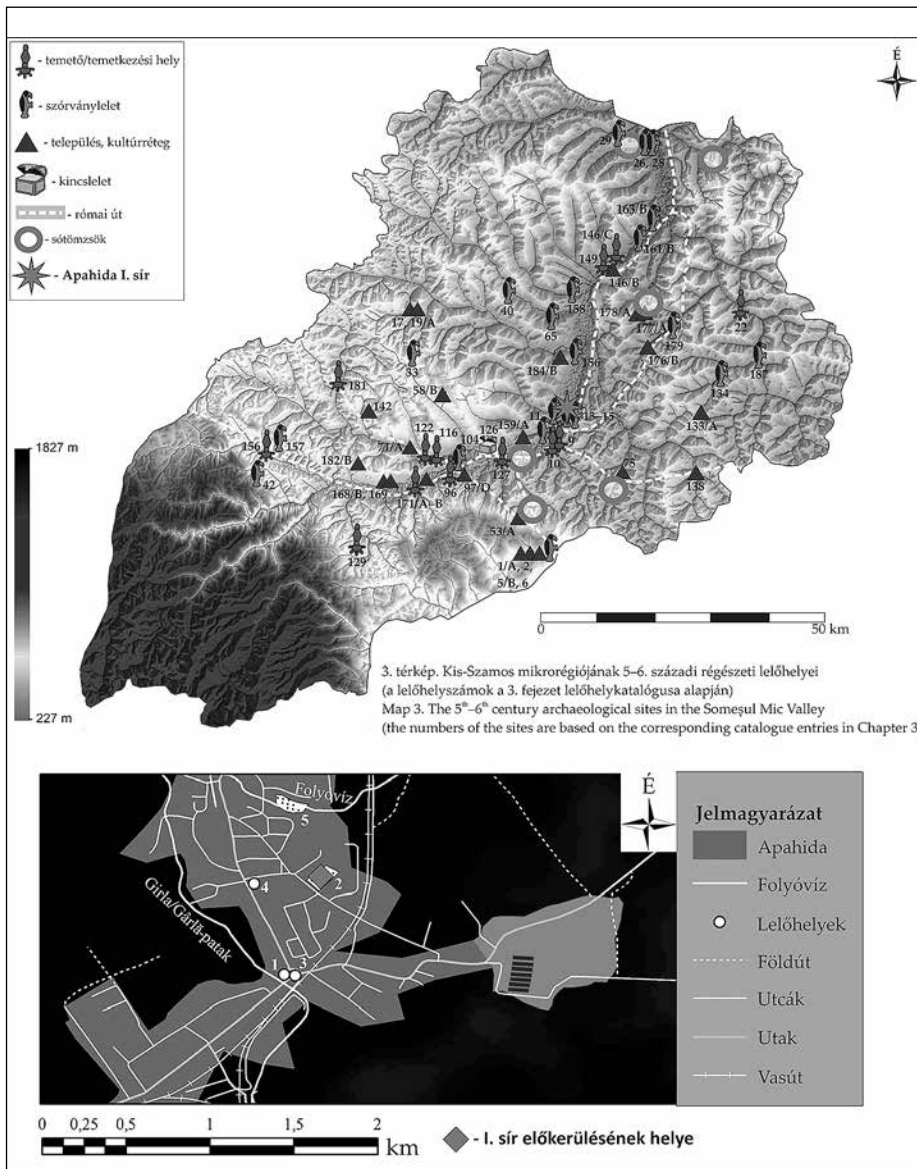
61 Vö. pl. Martin 2007, 313–319.; Kiss P. 2015, 89–101.; Kovács 2021, 89–90.

megjelenítenek a régióban,⁶² amelynek kancellária-gyakorlatát is tükrözheti a monogramos gyűrű. A feltehető központ a gyűrűk és a leletek alapján a *rex* cím hiánya miatt királynak nem tekinthető. Az apahidai *regulusok* kíséreteikkel együtt a „Keleti-Meroving-kultúra” legkorábbi hordozói lehettek az erdélyi területen, ezen belül a Kis-Szamos mentén,⁶³ köztük *Onahar* és *Mauric* is.

62 A különböző gepida központok kérdéséhez kiegészítőleg vö. még Bóna–Nagy 2002–2005; B. Tóth 2006.

63 Vö. Dobos 2019, 111–142. A gepida kor Kis-Szamos lelőhelyeinek kronológiai elemzése, illetve elterjedésük térképe: Gáll et al. 2017, 136–142., 3. térkép. A Kárpát-medencei Meroving kulturális hatások kérdéséhez vö. még Bóna 1987, 149–151.; Vida 2018, 9–23.

KÉPEK JEGYZÉKE

1. kép: A Kis-Szamos mente gepida kori lelőhelyei és Apahida (Gáll Erwin)

2. kép: Az apahidai monogramos pecsétgyűrű felülnézetből (Hajnal Zsuzsa)

3. kép: Az apahidai monogramos pecsétgyűrű oldalnézetből (Hajnal Zsuzsa)

4. kép: Az apahidai monogramos pecsétgyűrű alulnézetből (Hajnal Zsuzsa)

5. kép: Az apahidai monogramos pecsétgyűrű retrográd monogramja (Hajnal Zsuzsa)

6. kép: Az apahidai monogramos pecsétgyűrű monogramjának lenyomati képe
(Hajnal Zsuzsa)

7. kép: Az apahidai monogramos pecsétgyűrű latin betűi (Szabó Ádám)

8. kép: Az apahidai monogramos pecsétgyűrű görög betűi (Szabó Ádám)

9. kép: Az apahidai monogramos pecsétgyűrű betűi a MAVRICI szót formázva (Szabó Ádám)

RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOM

AE. *L'Année Épigraphique*, Paris, 1888–

Arnold 2014. Jonathan J. Arnold: *Theoderic and the Roman Imperial Restoration*. Cambridge, 2014.

Bálint 2006. Csanád Bálint: A Note on the Research on the Ewer with Enamel Plaques of St. Maurice d'Agaune. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 57. (2006) 281–289.

BMCV. Warwick William Wroth: *Western and provincial Byzantine coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and the Empires of Thessalonika, Nivaea and Trebizond in the British Museum*. Chicago, 1956. (ND der 1. Auflage 1908).

Bóna 1986. Bóna István: A gepidák királysága. In: Makkai László – Mócsy András (szerk.): *Erdély története I.* (A kezdetektől 1606-ig). Budapest, 1986¹, 1987², 1988³. 138–159.

Bóna 1987. István Bóna: Ungarns Völker im 5. und 6. Jahrhundert. Eine historisch-archäologische Zusammenschau. In: Wilfried Menghin – Tobias Springer – Egon Wamers (Hrsg.): *Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit*. Die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und der östlich-merowingische Reihengräberkreis, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, 12. Dezember 1987 bis 21. Februar 1988, Museum für Vor- und Frühgeschichte der Stadt Frankfurt am Main, 13. März bis 15. Mai 1988, Nürnberg, 1987. 116–130.

Bóna 1989. Bóna István: Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (217–895) / A gepidák királysága (455–567). In: Köpeczi Béla – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély rövid története*. Budapest, 1989. 75–83.

Bóna et al. 1993. Bóna István – Cseh János – Nagy Margit – Tomka Péter – Tóth Ágnes (Bóna István szerk.): *Hunok – Gepidák – Langobárdok*. JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, Balassi Kiadó, Budapest, 1993.

Bóna et al. 1999. Bóna István – B. Tóth Ágnes – Cseh János – Gallina Zsolt – Havassy Péter – Mesterházy Károly – M. Nepper Ibolya – Nagy Margit: A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön – Ein frühmittelalterliches germanisches Königreich auf den grossen ungarischen Tiefebene.

- In: Havassy Péter szerk.: *Gyulai Katalógusok 7.*, Gyula, 1999.
- Bóna–Nagy 2002–2005.** István Bóna – Margit Nagy: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I–II.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1–2., Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002–2005.
- B. Tóth 2006.** Ágnes B. Tóth: *Gepidische Siedlungen im Theissgebiet.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 4., Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2006.
- Bulgaria.** Ivan Jordanov: *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria 1.* Geographical names, Agato, Sofia, 2003.; *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria 2.* Family names, Agato, Sofia, 2006.; *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria 3.* SOCASTO, Sofia, 2009.
- CAG 6.** *Carte archéologique de la Gaule 6.* Les Alpes-Maritimes, Paris, 2010.
- Carrié 2005.** Jean-Michel Carrié: Des Thébains en Occident? Histoire militaire et hagiographie. In: Otto von Wermelingen (Hrsg.): *Mauritius und die Thebäische Legion.* Fribourg, 2005. 9–35.
- Carrié 2018.** Jean-Michel Carrié: Thébaik nyugaton? *Világtörténet*, 8. (2018), 2. sz. 197–228.
- CIL.** Theodor Mommsen (cond.): *Corpus Inscriptionum Latinarum.* Berlin, 1863–
- Csallány 1961.** Csallány Dezső: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u.Z.).* Archaeologia Hungarica S. N. 38. Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest, 1961.
- Dailey 2015.** Erin T. Dailey: *Queens, Consorts, Concubines: Gregory of Tours and Women of the Merovingian Elite.* Mnemosyne Supplements, Volume 381. Brill, Leiden, 2015.
- Dávid 2012.** Dávid Katalin: *A kereszt teológiai és ikonográfiai értelmezése az első évezredben.* Budapest, 2012.
- Demo 2017.** Željko Demo: O sirmijskoj kovnici iz vremena seobe naroda – ponovno i od početka. / The Sirmium Mint in the Migration Period – Once Again from the Beginning. *Numizmatičke Vijesti*, 70. (2017) 80–95/95–111.
- DO.** Philip Grierson et al.: *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Wittemore Collection I–V.* DO Research Library, Washington D.C. 1966–99.

- Dobos 2019.** Alpár Dobos: On the edge of the Merovingian culture. Row-grave cemeteries in the Transylvanian Basin in the 5th–7th centuries. In: Tivadar Vida – Dieter Quast – Zsófia Rácz – István Koncz (Hrsg.): *Collapse – Reorganization – Continuity. Gepids after the fall of the Hun Empire*. Proceedings of the International Conference at Eötvös Loránd University, Budapest, 14th–15th December 2015. (Institut für Archäologie des Forschungszentrums für Humanwissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften – Leibniz-Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz), Budapest, 2019. 111–142.
- Drew 1972.** Katherine Fischer Drew: *The Burgundian Code*. Philadelphia, 1972.
- Fehér 2007.** Fehér Bence: *Pannonia latin nyelvtörténete*. Budapest, 2007.
- Feind 2010.** Robert Feind: *Byzantinische Monogramme und Eigennamen: alphabetisiertes Wörterbuch / Byzantine monograms and personal names: an alphabetized lexicon*. Regenstein, 2010.
- Finály 1889.** Finály Henrik: Az apahidai lelet. *Archaeologiai Értesítő*, 9. (1889) 305–320.
- Fink 1981.** Walter Otto Fink: Das frühbyzantinische Monogramm. *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 30. (1981) 75–86.
- Förstemann 1856.** Ernst Förstemann: *Altdeutsches Namenbuch. Erster Band: Personennamen*. Nordhausen, 1856.
- Gáll et al. 2017.** Gáll Erwin – Dobos Alpár – Petruț Dávid – Kapcsos Norbert – Wanek Ferenc – Piroška Eszter – Nagy Szabolcs – Iván András: „Daciától Ultrasilvaniáig”. A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai (3/4–12/13. század) – ‘From Dacia to Ultrasilvania’. The settlement-historical transformations in the Someșul Mic Valley between the 3rd/4th and the 12th/13th centuries AD. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2017.
- Gáll–Mărginean–Peter 2019.** Gáll Erwin – Florin Mărginean – Sarah Peter: A jelképek értelmezéséről: Keresztforma egy Pécskán feltárt sír agyagedényén, *Magyar Régészet*, 8. (2019) 4. sz. 27–34.
- Garipzanov 2018.** Ildar Garipzanov: *Graphic Signs of Authority in Late Antiquity and the Early Middle Ages, 300–900*. Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Gennari 2019.** Alain Gennari: The “Sirmium group”: about the so-called

- Gepids siliquae. With a specific catalogue – 2nd edition. *Acta Numismatica Hungarica*, I. (2019) 63–252.
- Halsall 2007.** Guy Halsall: *Barbarian Migrations and the Latin West, 376–578*. Cambridge Medieval Textbooks. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Hampel 1905 (1971).** József Hampel: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. Braunschweig, 1905. [(Farnborough, 1971); Fb&C Limited, 2018]].
- Harhoiu 1987.** Radu Harhoiu: Die Beziehungen zwischen Romanen und Barbaren in der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvaniens. *Dacia*, N. S. 31. (1987) 119–129.
- Haubrichs 2019.** Wolfgang Haubrichs: Die germanischen Personennamen der Gepiden. In: Tivadar Vida – Dieter Quast – Zsófia Rác – István Koncz (Hrsg.): *Collapse – Reorganization – Continuity. Gepids after the fall of the Hun Empire*. Proceedings of the International Conference at Eötvös Loránd University, Budapest, 14th–15th December 2015. (Institut für Archäologie des Forschungszentrums für Humanwissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften – Leibniz-Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz), Budapest, 2019. 57–81.
- Hilberg 2000.** Volker Hilberg: Monogrammverwendung und Schriftlichkeit im merowingischen Frankenreich. In: Erika Eisenlohr – Peter Worm (Hrsg.): *Arbeiten aus dem Marburger hilfswissenschaftlichen Institut*. *Elementa diplomatica* 8. Universitätsbibliothek Marburg, Marburg an der Lahn, 2000. 63–122.
- Horedt–Protase 1972.** Kurt Horedt – Dumitru Protase: Das zweite Fürstengrab von Apahida. *Germania*, 50. (1972) 174–220.
- Kajanto 1963.** Iiro Kajanto: Onomastic Studies in the Early Christian Inscriptions of Rome and Carthage. *Acta Instituti Romani Finlandiae*, 11: 1. Helsinki, 1963.
- Kajanto 1965.** Iiro Kaianto: *The Latin Cognomina* (Commentationes Humanarum Litterarum 36.2), Helsinki-Helsingfors, 1965.
- Kazhdan 1991.** Alexander Kazhdan (ed.): *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford, 1991.

- Kiss 1987.** Attila Kiss: Über eine Insigne des Gepiden-Königs Omharus von Apahida (Siebenbürgen). *Folia Archaeologica*, 38. (1987) 193–207.
- Kiss 1991.** Attila Kiss: Die “barbarischen” Könige des 4.-7. Jahrhunderts in Karpatenbecken als Verbündeten des Römische Reiches. *Communicationes Archaeologiae Hungariae*. (1991) 115–128.
- Kiss 1995.** Attila Kiss: Die Werkstätte des Gepidenkönigs Omharus von Apahida (Siebenbürgen). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47. (1995) 305–318.
- Kiss P. 2015.** Kiss P. Attila: „...ut strenui viri...” *A gepidák kárpát-medencei története*. Szeged, 2015.
- Kiss P. 2019.** Kiss P. Attila: Between Wotan and Christ? Deconstruction of the the Gepidic belief system based on the written and archaeological sources. In: Tivadar Vida – Dieter Quast – Zsófia Rácz – István Koncz (Hrsg.): *Col-lapse – Reorganization – Continuity. Gepids after the fall of the Hun Empire*. Proceedings of the International Conference at Eötvös Loránd University, Budapest, 14th–15th December 2015. (Institut für Archäologie des Forschungszentrums für Humanwissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften – Leibniz-Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz), Budapest, 2019. 369–408.
- Klaniczay 2000.** Gábor Klaniczay: *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe*. Cambridge, 2000.
- Kovács 2013.** Péter Kovács: Constantine, the Sarmatians, the Goths and Pannonia. In: Pál Fodor – Gyula Mayer – Martina Monostori – Kornél Szóvák – László Takács (Hrsg.): *More modoque*. Die Wurzeln der europäischen Kultur und deren Rezeption im Orient und Okzident Festschrift für Miklós Maróth zum siebzigsten Geburtstag. Forschungszentrum für Humanwissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest, 2013. 194–211.
- Kovács 2021.** Kovács Péter: Pannonia vége és a hunok. *Studia Epigraphica Pannonica*, 12. (2021) 83-106.
- Köbler 2014.** Gerhard Köbler: *Gotisches Wörterbuch 2014⁴*. <https://docplayer.org/59236007-Gerhard-koebler-gotisches-woerterbuch-4-auflage-2014.html> (2020. 2. 11.)

- Kuhn–Werner–Horedt 1973.** Hans Kuhn – Joachim Werner – Kurt Horedt: Apahida. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde I*. Göttingen Academy of Sciences and Humanities, Walter de Gruyter, 1973. 365–367.
- Martin 2007.** Max Martin: Hunnen vs. Burgunden. Rache oder Schicksal? In: Anke Bodo (Hrsg.): *Attila und die Hunnen*. Begleitband zur Ausstellung im Historischen Museum der Pfalz. Speyer vom 17. Juni 2007 bis 6. Januar 2008, Stuttgart, 2007. 313–319.
- Masek 2018.** Masek Zsófia: *A Közép-Tisza-vidék településtörténete a Kr. u. 4–6. században Rákóczi-falva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely értékelése alapján*. PhD dissz., ELTE, Budapest, 2018.
- Matei 1982.** Ștefan Matei: Al treilea mormânt princiar de la Apahida. *Acta Musei Napocensis*, 19. (1982) 387–391.
- Mihăescu 1978.** Haralambie Mihăescu: *La langue latin dans le sud-est de l'Europe*. București–Paris, 1978.
- Oanță-Marghitu et al. 2009.** Rodica Oanță-Marghitu – Gheorghe Niculescu – Doina Seclâman – Roxana Bugoi – Migdonia Georgescu: The gold belt buckle from Apahida III (Romania), 5th century AD. *ArcheoSciences. Revue d'Archéométrie*, 33. (2009) 227–233.
- Oanță-Marghitu 2014.** Rodica Oanță-Marghitu: Primul mormânt princiar de la Apahida. In: Rodica Oanță-Marghitu (ed.): *Aurul și argintul antic al României*. Catalog de expoziție, Râmnicu Vâlcea, 2014. 615–619.
- OPEL III.** Barnabás Lőrincz (comp. et corr.): *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*. Vol. III. Labareus–Pythea, Wien, 2000.
- Opreanu 1999.** Coriolan Horațiu Opreanu: The beginnings of Christianity among the Germanic peoples in the 5th century Transylvania. In: Reinhardt Harreither – Renate Pillinger – Philippe Pergola – Andreas Pülz (Hrsg.): *Akten des XIV. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie*. Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel, Wien, 1999. SAC 62 – ÖAW. PH Arch. Forsch. 14, Wien – Città del Vaticano, 2006. 926–928.
- Opreanu 2005.** Coriolan Horațiu Opreanu: Childeric și Omahar. Doi regi barbari federați ai Imperiului Roman târziu – Childeric and Omahar. Two Barbarian Kings Federates of the Later Roman Empire. In: Zeno Karl Pinter – Ioan Marian Țiplic – Maria Emilia Țiplic (coord.): *Relații interetnice în*

- Transilvania (sec. VI-XIII). *Bibliotheca Septemcastrensis*, XII. (2005) 7–10.
- Opreanu 2014.** Coriolan Horațiu Opreanu: Latin or Greek? The Case of the Inscriptions and the Monograms on the Golden Rings from the Royal Grave Apahida I (Romania) and the Hoard from Reggio Emilia (Italy). In: Sorin Cociș (Hrsg.): *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 7. Cluj-Napoca, 2014. 279–293.
- Orghidan.** Vitalien Laurent: *La collection Orghidan*. Paris, 1952.
- Périn–Kazanski 1996.** Patrick Périn – Michel Kazanski: Das Grab Childerichs I. In: Karin von Welck – Alfried Wiczorek – Hermann Ament (Hrsg.): *Die Franken. Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben* Vol. 1. Katalog-Handbuch. Reiss-Museum, Mannheim–Mainz, 1996. 173–182.
- PLRE II.** Arnold Hugh Martin Jones – John Robert Martindale – John Morris: *The Prosopography of the Later Roman Empire*. Volume 2. AD 395–527. Cambridge University Press, Cambridge, 1980.
- PLRE II.3.** John Robert Martindale: *The Prosopography of the Later Roman Empire* 2. Volume 3. AD 527–641. Cambridge, 1992.
- Popescu 1976.** Emilian Popescu: *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*. Inscriptiones intra fines Dacoromaniae repertae Graecae et Latinae anno CCLXXXIV recentiores (IIFDR). Academia RSR, București, 1976.
- Prohászka 2008.** Prohászka Péter: *Imperium et Barbaricum*. Kapcsolatrendszer a Kárpát-medencében a római birodalom és a barbár népek között a római császár- és koranépivándorlás-korban. PhD dissz., ELTE, Budapest, 2008.
- Rauch 2015.** 98. *Münzenauktion*. 21–23. September 2015. Auktionshaus H. D. Rauch Ges.m.b.H., Wien, 2015.
- Quast 2001.** Dieter Quast: Byzantinisch-gepidische Kontakte nach 454 im Spiegel der Kleinfunde. In: Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár (Eds.): *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D.* Proceedings of the international conference held in 1999 in Aszód and Nyíregyháza. / *Kárpát medencei barbárok nemzetközi kapcsolata*

tai az I–V. században. Az 1999-ben Aszódon és Nyíregyházán megrendezett nemzetközi konferencia anyaga. Aszód–Nyíregyháza, 2001. 431–452.

- Quast 2015.** Dieter Quast: *Das Grab des fränkischen Königs Childerich in Tournai und die Anastasis Childerici von Jean-Jacques Chifflet aus dem Jahre 1655.* Mit Beiträgen von Hermann Ament – Raymond Brulet – Annette Frey – Andreas Gietzen – Matthias Hardt – Elmar Mittler – Patrick Périn – Dieter Quast – Philipp von Rummel – Fritz Wagner – Ian Wood. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Leibniz-Forschungsinstitut für Archäologie, Mainz, 2015.
- Rác 2018.** Rác Zsófia: Apahida. Arany és gránátkő: királyi temetkezések emlékei? Apahida. Gold und Granat: Zeugnisse königlicher Bestattungen? In: Heinrich-Tamáská Orsolya – Winger Daniel: *7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből. – 7000 Jahre Geschichte: Einblicke in die Archäologie Ungarns.* Verlag Bernhard Albert Greiner, Remshalden, 2018. 198–199.
- Rác–Vida 2018.** Rác Zsófia – Vida Tivadar: Germánok keletről és nyugatról: A gepidák és langobardok régészete – Germanen von Osten und Westen: Die Archäologie der Gepiden und Langobarden. In: Heinrich-Tamáská Orsolya – Winger Daniel: *7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből. – 7000 Jahre Geschichte: Einblicke in die Archäologie Ungarns.* Verlag Bernhard Albert Greiner, Remshalden, 2018. 189–210.
- RIC 10.** John P. C. Kent: *The roman imperial coinage 10.* The divided empire and the fall of the western parts 395–491. London, 1994. (2nd ed. 2018).
- RPMK 2006.** Thomas F. X. Noble (ed.): *From Roman provinces to Medieval kingdoms.* Rewriting Histories, New York–Abingdon, Oxon, 2006.
- Rummel 2005.** Philipp von Rummel: *Habitus Barbarus.* Kelidung und Representation spatantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Band 35. Berlin–New York, 2005.
- Salin–France-Lanord 1956.** Edouard Salin – Albert France-Lanord: Sur le trésor barbare de Pouane (Aube). *Gallia*, 14. (1956) 1. sz. 65–75.
- Sághy 2014.** Sághy Marianne: Szent Móric, a birodalom védőszentje: Az ereklyék története. Az ezeröttszáz éves Saint-Maurice d’Agaune-apátság kincs-

- táranak kiállítása a párizsi Louvre-ban. *Világtörténet*, 36. (2014.) 2. sz. 337–346.
- Schmauder 1998.** Michael Schmauder: Die Oberschichtgräber und Verwahrfunde Südosteuropas und das Childerichgrab von Tournai. Anmerkungen zu den spätantiken Randkulturen. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 30. (1998) 55–68.
- Schmauder 2002.** Michael Schmauder: *Obersichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert*. Zum Verhältnis zwischen dem spätantiken Reich und der barbarischen Oberschicht Aufgrund der archäologischer Quellen. Band I–II. *Archaeologia Romanica III*. Editura Academiei Române, București, 2002.
- Schmauder 2003.** Michael Schmauder: The ‘gold hoards’ of the early migration period in south-eastern Europe and the Late Roman Empire. In: Richard Corradini – Maximilian Diesenberger – Helmut Reimitz (Eds.): *The Construction of Communities in the Early Middle Ages*. Texts, Resources and Artefacts. Leiden, 2003. 81–94.
- Sécretan 1868.** Édouard Sécretan: *Le premier royaume de Bourgogne*. Mémoires et documents publiés par la société d’histoire de la Suisse Romande. Tome XXIV, Lausanne, 1868.
- Shumen.** Ivan Jordanov – Zhekova Zhenya: *Catalogue of medieval seals at the regional historical museum of Shumen*. Shumen. 2007.
- Spier 2010.** Jeffrey Spier: Some Unconventional Early Byzantine Rings. In: Chris Entwistle – Noël Adams (eds.): *Intelligible Beauty*. Recent Research on Byzantine Jewellery. British Museum Research Publication 178. British Museum, London, 2010. 13–19.
- Suckale-Redlesfen 1987.** Gude Suckale-Redlesfen: *Mauritius: der Heilige Mohr*. München–Zürich, 1987.
- Szabó 2020a.** Ádám Szabó: Onachar from Apahida (> Onacharus < Aunacharus). *Acta Musei Napocensis*, 57. (2020) 1. sz. 277–291. (=Szabó 2020b)
- Szabó 2020b.** Szabó Ádám: Az apahidai Onachar (> Onacharus < Aunacharus). In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból. Magyarságkutató Intézet, Budapest,

2020. 201–226. (= Szabó 2020a)

- Tarse.** Jean-Claude Cheynet: Sceaux Byzantines des musées d'Antioche et de Tarse. In: *Travaux et memoires*, 12. Paris 1994.
- Tokodi 2018.** Tokodi Péter (ford.): Szent Eucherius: Az agaunumi vértanúk, Szent Maurícusz és társai kínszenvedése. *Világtörténet*, 8.(2018) 2. sz. 353–358.
- Trogmayer 2001.** Trogmayer Ottó: In memoriam Bóna István (1930–2001). *Studia Archaeologica*, VII. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, 2001. 7–8.
- Väänänen 1963.** Veikko Väänänen: *Introduction au latin vulgaire*. Paris, 1963. (3. kiadás 1981).
- Vida 2016.** Vida Tivadar: *Késő antik fémedények a Kárpát-medencében. Gazdagság és hatalom a népvándorlás korában – Late Antique Metal Vessels in the Carpathian Basin. Luxury and Power in the Early Middle Ages*. Hereditas Archaeologica Hungariae. Archaeolingua, Budapest, 2016.
- Vida 2018.** Vida Tivadar: *A sztyeppei, a bizánci és a Meroving birodalmak között*. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén Kr. u. 6–7. században. Akadémiai doktori (DSc) disszertáció, Budapest, 2018.
- Vida–Quast–Rácz–Koncz 2019.** Tivadar Vida – Dieter Quast – Zsófia Rácz – István Koncz (Hrsg./Eds.): *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität*. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches. / *Collapse – Reorganization – Continuity*. Gepids after the Fall of the Hun Empire. Institut für Archäologiewissenschaften, Eötvös Loránd Universität, Budapest – Institut für Archäologie des Forschungszentrums für Humanwissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest – Leibnitz-Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz, Budapest, 2019.
- von Welck–Wieczorek–Hermann 1996.** Karin von Welck – Alfried Wieczorek – Hermann Ament (Hrsg.): *Die Franken – Wegbereiter Europas*. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben Vol. 1–2. Katalog-Handbuch, Reiss-Museum, Mannheim–Mainz, 1996.
- Werner 1967/68.** Joachim Werner: Namensring und Siegelring aus dem gepidischen Grabfund von Apahida. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*

chte, 9. (1967–1968) 120–123.

Whitby 1988. Michael Whitby: *The Emperor Maurice and his Historian.* Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare. Oxford, 1988.

Wolfram 1997. Herwig Wolfram: *The Roman Empire and its Germanic Peoples.* Berkeley and Los Angeles, 1997.

Woods 1994. David Woods: The Origin of the Legend of Maurice and the Theban Legion. *Journal of Ecclesiastical History*, 45. (1994) 385–395.

Woods 2018. David Woods: Szent Móric és a thébai légió legendájának eredete, *Világtörténet*, 8. (2018) 2. sz. 229–240.

Zacos. George Zacos – Alexander Veglery: *Byzantine lead seals.* Vol. I. Glückstadt/Basel 1972 (I); George Zacos – Alexander Veglery: *Byzantine lead seals.* Vol. II. Bern, 1984. (II).

KAUKÁZUSI RÉGÉSZETI ÉS NÉPRAJZI MEGFIGYELÉSEK A ROVÁSFELIRATOS NAGYSZENTMIKLÓSI KINCS ÉRTÉKELÉSÉHEZ AZ ÚJABB ARCHAEOMETRIAI VIZSGÁLATOK TÜKRÉBEN

SZABÓ GÉZA

*A Kelet általában is igen jó iskola arra, hogy ráeszméljunk,
mennyire egyoldalú és szűklátókörű a mi oly nagyra tartott
európai rendszereskedésiünk és szemléleti módunk.*

(Baktay Ervin)

ABSZTRAKT: A rovásfeliratos, évtizedeken át avarnak tartott Nagyszentmiklósi kincs értékeléséhez az utóbbi években a kutatás a témakör újragondolására készítő eredményekkel járult hozzá. A hazai kutatásban a rovásfeliratok tanulmányozása, a nemzetközi porondon pedig a leletek alapos archaeometriai vizsgálata és a többnyire annak folyamatához, eredményeihez szorosan kapcsolódó tanulmányok hoztak teljesen új, esetenként meglepő eredményeket. Hozs-

szú Gábor és Zelliger Erzsébet szerint a Nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratai között kétszer is olvasható (6. és 23. edények), a Kárpát-medencei rovás úgynevezett hármás O betűje alapján kizárható az edények 10. századnál korábbi elrejtése. A 6. korsó alán nyelvű rovásfeliratával is alátámasztottan a Kaukázus felé mutató és értelmezhető, a honfoglalás kori ábrázolásokkal a korábban feltetelezettnél is szorosabb formai és tartalmi összefüggések – Fehér Géza, Nikola Mavrodinov, László Gyula, Vékony Gábor, Dienes István kutatásai alapján – pedig egyaránt a kincs elrejtésének 10–11. századi keltezését igazolják.

KULCSSZAVAK: Nagyszentmiklósi kincs, magyar honfoglalás kora, rovás feliratok, archeometria, szaszanida fémművesség

ABSTRACT: Caucasian archaeological and ethnographical observations for the evaluation of the treasure with runiform scripts in Nagyszentmiklós in the light of the latest archaeometric analyses.

In recent years, the research has contributed to the evaluation of treasure in Nagyszentmiklós believed to be of Avar origin for decades with results prompting the reconsideration of the topic. In Hungarian research, the studying of the Rovas scripts and on the international arena the thorough archaeometric analysis of the finds and studies on the process and results of the analysis have produced completely novel and sometimes surprising results. According to Gábor Hosszú and Erzsébet Zelliger, the sign can be read twice (pots no. 6 and no. 23) among the Rovas scripts of the treasure in Nagyszentmiklós; due to the so-called threefold O letter in the Carpathian Basin Rovas script, the pots could not have been hidden before the 10th century. The Alan-language Rovas inscription on jar no. 6 indicating an interpretation in the context of the Caucasus and the formal and contextual connections – on the basis of the researches of Géza Fehér, Mavrodinov Nikola, Gyula László, Gábor Vékony and István Dienes - with representations from the Conquest era that were tighter than previously assumed, prove that the treasure was hidden in the 10th–11th century.

KEYWORDS: Nagyszentmiklós treasure, age of the Hungarian conquest, Rovas inscription, archaeometry, Sasanian metallurgy

A mai magyar–román határ túloldalán, az Aranka folyó partján fekvő Nagyszentmiklós¹ határában 1799-ben talált, 23 aranyedényből álló, közel 10 kg súlyú kincsleletről az elmúlt kétszáz év alatt könyvtárnyi irodalom jelent meg, azonban a kutatás még a legalapvetőbb kérdésekben – a készítés idejét, korát, a történeti hátteret, a lehetséges tulajdonost illetően – sem jutott egységes álláspontra. Talán egyedül abban van egyetértés, hogy az edények többségét nem egy időben és nem egy műhelyben készítették. A tárgyak egy részén látható, különböző nyelvű, eltérő technikákkal készült görög betűs és rovásfeliratok megfejtési kísérletei szintén sok vitát váltottak ki. Legutóbb éppen a rovásfeliratok elemzése vetett fel az éppen elfogadottól eltérő kormeghatározást,² a 6. korszón olvasható négy nyelvű szövegben szereplő ᲚᲚ, valamint az alán dan/víz szó (1a. kép) ismételten a Kaukázus előterében élő nép felé mutató kapcsolatok jelentőségére hívta fel a figyelmet.³ Az egymástól jelentősen eltérő megközelítésű és szemléletű kutatási eredmények közötti ellentmondások feloldása természetesen nem lehet célja ennek az újabb, rövid tanulmánynak, de bízom abban, hogy az iráni népeknél megfigyelhető jelenségek, szokások ismertetése hozzájárulhat a kincs kulturális hátterének jobb megvilágításához, pontosításához, a főként a Kaukázus térségében szerzett tapasztalatok, alapvető archaeometallurgiai ismeretek révén.⁴ Különösen a kaukázusi alán népnél, az oszétéknél a bronzkortól szinte változatlan formában megőrzött szokások mutattak rá arra, hogy számos esetben egy olyan kulturális kontinuitás figyelhető meg, amely évezredekken át szinte változatlan formában rögzítette a társadalmi rend, a hitvilág jelképeit. Az adott földrajzi térségben hosszú időn át hasonló dinamikával zajló, a történeti folyamatokat is tükröző ábrázolásokban megfogalmazott, évezredekken át kicsiszolódott, finomodott üzenetek egészen apró részletei is széles körben egyér-

1 Régi román helyesírással: Sinnicolau Mare

2 Hosszú–Zelliger 2014.

3 Vékony 2004, 149.

4 Ezúton is hálával gondolok G. I. Szmirnova segítségére, aki lehetővé tette, hogy ösztöndíjként az Ermitázs gyűjteményében dolgozhassam. Munkám során a Kárpát-medence bronzkori-vaskori keleti kapcsolatainak kutatása során a múzeumi anyagok megismerése mellett Törökország, Irán, Grúzia és a Kaukázus, Szibéria területén terepi megfigyelésekre is lehetőségem volt.

telmüen értelmezhető jelentéseket hordoztak és hordoznak a mai napig. Ez a környezet egy régész számára egyben egy időutazás, egy új világ, egy teljesen más gondolkodásmód felfedezésére és egyben a régi dolgaink más szemléletű megközelítésére is lehetőséget ad.

A Nagyszentmiklósi kincs előkerülése után I. Ferenc magyar király 1799. október 1-jén kelt intézkedése alapján a bécsi Császári és Királyi Régiségtár, napjainkban a bécsi Szépművészeti Múzeum (Kunsthistorisches Museum) gyűjteményébe került. A magyar kutatás már a leletek Bécsbe szállítása során megismerhette a tárgyakat, és hamarosan több kisebb beszámoló is megjelent az aranyeletről.⁵ Részletesen azonban Joseph Calasanza Ritter von Arneth (1791–1863) ismertette először a bécsi császári érem- és régiséggyűjtemény 1850-ben kiadott háromkötetes leltárában, a szélesebb magyar közönség pedig csak a két, 1884-es és a 2002-es budapesti bemutatója alkalmával csodálhatta meg az aranytárgyakat. A kiállításokhoz mindkét esetben jelentős új kutatások is kapcsolódtak, amelyek a kincs kutatástörténetében mintegy kezdő- és végpontjaivá is váltak a tudományos körökben jelenleg általánosan elfogadott nézeteknek.⁶ Hampel József az *Archaeológiai Értesítő*ben 1884-ben a népvándorlás kori művészetről írt tanulmányában 1–23-ig számozta a kincs edényeit, és ezt azóta is használja a kutatás.⁷ Német nyelvű tanulmányának címe, *Schatz des Attila*, pedig utalás a leletek általa feltételezett korára is, és egyben a nemzetközi

5 Hampel 1884, 2.; Az előkerülés körülményeiről részletesen: Makkay 2002; Prohászka, 2018.

6 Mindkét munka részletesen ismerteti a kincslelet addigi kutatástörténetét és a kapcsolódó szakirodalmat, itt röviden csak a téma szempontjából elengedhetetlenül fontos, a leletekkel kapcsolatos gondolatok ívét leginkább tükröző néhány munkára térek ki. Hampel 1884; Bálint 2004.

7 A Nagyszentmiklósi kincs edényei Hampel József (1884) számozása alapján: 1–7.: korsó; 8: tojásdad alakú lapos csésze; 9–10.: kerek csésze (alja közepén kereszt); 11–12.: billikom; 13–14.: tojásdad mély csésze (széle bikafőben végződik); 15–16.: tálca (füle nyelv formájú lemez); 17.: kürt idomú ivóedény; 18.: ivóedény (nautilust utánoz); 19.: szelence (idoma lapított gömb); 20.: kerek csésze (fenekén szárnyas griff); 21.: kerek csésze (fenekén áttört korong); 22–23.: pohár (a kupa gömbszelvény idomú). Ma a szakirodalomban az eredeti sorszámozást megtartva, de az elnevezéseket némileg módosítva használják. Jelen tanulmányban elsősorban László Gyulának a funkciót jobban tükröző elnevezései szerepelnek (1–7: korsó; 8: csésze; 9–10: csésze 11–12: pohár; 13–14, 18: ivócsanak; 15–16: nyeles tálca; 17: kürt; 19: szilke; 20–21: tál; 22–23: kehely), a 19. edény idegen eredetére és rendeltetésére is utaló pyxis kivételével.

szakirodalomban évtizedeken át használt megnevezés alapjául is szolgált. Bár először hunkorinak, 4–5. századnak határozta meg az aranyedényeket, később már ő is elfogadta a későbbi keltezt. Nagy Géza a török nyelvű feliratok Boila és Butaul neve alapján 7–9. századi avar–bolgár kincsre gondolt. A fémművéség stílusjegyei alapján Supka Géza Mezopotámia, Örményország–Kaukázus, valamint Belső-Ázsia, Távol-Kelet, India felé látott kapcsolatokat, és felvetette azt a lehetőséget is, hogy a 3–4. korszak a kérőé, a 15–16. tálka pedig a leányé volt. A bolgár Nikola Mavrodinov az ábrázolások értelmezéséhez széles körből hozott antik példákat is bevont vizsgálatának körébe. A 7. korszak medallionjának értelmezésénél tanulmányozta például az indiai mitológiából Visnu isten járművét; valamint a sasfejű, embertestű lény, Garuda és a már a korai iráni vallásban is a legnépszerűbb és legszélesebb körben tisztelt istenségei között számontartott; a termékenység, a víz, az egészség és a gyógyulás, valamint a bölcsesség istennője, Anahita ábrázolásait.⁸ Hampel József a ragadozó madár karmai között még mindkét oldalon egyértelműen női ábrázolást említ,⁹ ezzel szemben ő az egyik jelenetet a Zeusz által sas képében elrabolt Ganümedészhez kötötte,¹⁰ és ezt többen lényegében kritika nélkül vették át tőle.¹¹ A kincsleletet a távolra mutató párhuzamok alapján egy olyan nép hagyatékának tartotta, amely vonulása során kapcsolatba kerülhetett Belső-Ázsia, Baktria, Perzsia, Bizánc és az avarság kulturális világával. Ez a nép szerinte a bolgár–török nép lehetett, az aranyedények a Bulgária területén tovább működő antik városokban készülhettek, elrejtésüket pedig a magyar honfoglalás kora (896) eseményeihez kötötte.¹² A kincs bolgár eredetét már Fehér Géza is felvetette egy korábbi munkájában.¹³ Az aranykincs rejtekhelye közelében a 10. században alapított, a bolgár egyházhoz tartozó monostor alapján feltételezte, hogy a területen keresztény bolgár népesség élt.¹⁴ A 9–10. csészéket a görög betűs és nyelvű feliratok stílusa és tar-

8 Mavrodinov 1943, 94–98.

9 Hampel 1884, 24.

10 Mavrodinov 1943, 96.

11 László–Rácz 1977, 184–185.; Bálint 2004, 345.

12 Mavrodinov 1943, 224.

13 Fehér 1931.

14 Fehér 1931.

talma, valamint a rajtuk látható kereszt alapján liturgikus edényeknek tartotta, és a 948-ban Bizáncban megkeresztelt Gyula személyéhez kötve a 9. század végére, 10. század első felére keltezte.¹⁵ Alföldi András az edényeken látható díszítőelemek és ábrázolások korai mezopotámiai, Achaimenida perzsa, szaszanida és post-szaszanida, indiai, hellénisztikus párhuzamait emelte ki. Kádár Zoltán szintén a mezopotámiai gyökerű, hellénisztikus elemekkel kevert iráni, szaszanida művészetben látta a kincs előzményeit, amelynek szerinte folytatása a rakamazi korongpár – mivel azok „az ősi mezopotámiai művészettől egészen a magyar Árpád-korig terjedő keleti kultúrfejlődést hidalgják át”. László Gyula a tárgyak alapos személyes vizsgálata alapján kialakított véleményét abban foglalta össze, hogy a kincs ábrázolásainak előzményei a Volga–Urál–Kaukázus vidékére mutatnak.¹⁶ Az aranytárgyak a kutatásban korábban felmerült szempontok alapján közvetlenül nem kapcsolhatók a mezopotámiai, hellén, szaszanida, indiai, kínai vagy bizánci kultúrkörök egyikéhez sem, noha ezek hatásai megfigyelhetők a leleteken.¹⁷ A Nagyszentmiklósnál talált kincsek honfoglalás kori magyar, 10-11. századi leletek, amelyek közül a rovásírásos készlet a fededelem, a másik a fededelemasszony asztali terítékéhez tartozhatott.¹⁸ László Gyula – kitarva saját véleménye mellett – közreadta Dienes István felvetését is. Dienes szerint a kincs egy részét a magyarok zsákmányolhatták helyben is a bolgároktól vagy az avaroktól, Keletről kaphatták valamilyen követjárás alkalmával, továbbá magukkal hozhatták keleti szállásterületükről, és ott még akár Irán határán lévő műhelyekből is beszerezhették, vagy odaváló ötvösöket is foglalkoztathattak.¹⁹

Az ezredfordulón az aranykincs bécsi,²⁰ majd második budapesti kiállítása ismét lendületet adott a kutatásoknak, a magyar álláspontot egyértelműen je-

15 Fehér 1950, 35–44. A felirat megfejtését 1971-ben részben pontosítva, Vékony Gábor szerint a 10. csészen a név olvasata magyarul Ajtony, s a megkeresztelkedéséhez kapcsolódóan a tárgy 10. századi bolgár környezetből került ki (Vékony 2020).

16 László–Rácz 1977, 185.

17 László–Rácz 1977, 32–41.

18 László–Rácz 1977, 32–41.

19 László–Rácz 1977, 188.

20 Bécs, 1994 (Daim 2018, VII–VIII.).

lezte már a katalógus címe is: *A nagyszentmiklósi kincs – Az avarok aranya*.²¹ A témakört összefoglaló munkájában Bálint Csanád a korábbi megfigyeléseket, eredményeket széles körben értékelte, a vaskos monográfiában testet öltött következtetései, véleménye a magyar kutatásban ma is meghatározónak számít, ezért itt elsősorban az ő kötetére támaszkodom.²² Szerinte a kincselet tárgyai viszonylag szűk időszakon belül, egyetlen régészeti korszakból származnak: azokat az avar ötvösök készítették a 7. század második fele és a 8. század vége között,²³ a rajtuk lévő díszítések, ábrázolások inkoherens elemekből összeállított művészi kompozíciók. A Nagyszentmiklósi és általában a honfoglalás kori leletek összekapcsolását helytelennek tarja, például a rakamazi korong esetében azért is, mert ott a ragadozó madár nem nőt tart a karmai között, és ugyanígy alaptalannak tartja bárminemű, a Kaukázus fémművessége felé mutató kapcsolat keresését. Megfigyelései szerint csak a Nagyszentmiklósi kincs edényein és az avar övvereteken látható az a speciális griff, amelynek a felső szájpádlását kettős ív (fog?) jelzi (4a kép). Véleménye szerint a 2. és 21. edények állatküzdelmi ábrázolásai az avar övveretek állatküzdelmi jeleneteivel azonos tartalmúak (5a–b kép), és azt is felvetette, hogy a bikakultusz a sztyeppére és általában az ázsiai művészetre kevésbé jellemző, Európában viszont Mükéné óta jelen van. Az Ada 8. századi avar temetőjéből előkerült ovális edényt a láthatóan jelentős formai és ábrázolásbeli eltérések ellenére is a kincs avar kori keltezése fontos bizonyítékának, a 8. csésze szoros párhuzamának tartja. A 7. korszak esetében ugyanakkor hiányolja a két fa (szőlőtő) között látható jelenetnél a szaszanida művészetben gyakori szőlőfürtös indákra, hálókra utaló részleteket.²⁴ Egyedül a 2. korszakot állítja tipológiai kapcsolatba a szaszanida fémművességgel, feltételezve, hogy ötvöse a szaszanida kultúrától ihletve dolgozott,²⁵ és az edényen látható ábrázolások alapján is elképzelhetőnek tart bizonyos közép-ázsiai kapcsolatokat.²⁶ A kincs egészét tekintve a keresztény elemek és az erős bizánci hatások

21 Garam–Kovács, 2002.

22 Bálint 2004; 2010.

23 Bálint 2004, 531.

24 Bálint 2004, 165.

25 Bálint 2004, 163.

26 Bálint2004, 245.

ellenére sem lát a leletegyüttesben ott készült tárgyat.²⁷ Két edényt azonban kiemel a többi közül. A hét korsó közül a 2. és 7. kilóg a sorból, az antik forma és az iráni népekhez köthető ízlés ilyen nagymértékű keveredése a kincsen belül egyetlen másik darabnál sem figyelhető meg, és ezt pontosan tükrözik a technikai felkészültségre és gyakorlatra utaló jegyek közötti eltérések is. Szerinte a korsók aljánál öt esetben palástszerűen kialakított testbe alulról forrasztották bele a homorú talpat, a 2. és 7. korsónál pedig az ötvös az anyag kalapálásával állította elő azt.²⁸ Az edények több időpontra utaló készítése az utólagos beavatkozások alapján kétféle folyamatosságot feltételez: a birtokost, aki folyamatosan tudott ötvösöket foglalkoztatni; valamint az ötvösöket, akik folyamatosan képesek voltak a feladatokra, és rendelkeztek a megfelelő eszközzel, tudással.²⁹ A leletek egy részénél a kopásnyomok hiányából arra következtet, hogy a kincs egymást követő tulajdonosai a tárgyakat nem sokat használták, az aranyedények többnyire csak a kincstárban álltak.³⁰ A jövőre nézve a Nagyszentmiklósi kincssel kapcsolatos kérdésekre a válaszokat szerinte másutt, mint Keleten, és más módon, mint egy-egy edényre vagy egyetlen tálon látható jelenetre való hivatkozással kell keresni, mert a tárgyak egy része a 8. század átmeneti korszakában, ráadásul egy köztes kultúrájú, nem bizánci régióban készült³¹ az avar ötvösök műhelyeiben.³²

A fenti rövid áttekintésből is jól látható, hogy a Nagyszentmiklósi kincs keltezéséről és népszerűségéről hagyományosan három elképzelés merült fel: a) 7-8. századi késő avar ötvösremek, b) 9. századi bolgár aranyedény, c) honfoglalás kori magyar, 10-11. századi fejedelmi készlet. László Gyula a kezdetektől meg­lévő, látszólag nehezen feloldható véleménykülönbségeket a megjegyzéssel hidalta át, hogy a késői avar fémművesség és a honfoglalás kori magyarok

27 Bálint 2004, 261., 589.

28 Bálint 2004, 531.

29 Bálint 2004, 548.

30 Bálint 2004, 541.

31 Bálint 2004, 303.

32 A rövid kutatástörténeti áttekintésben csak azokat a főbb véleményeket és észrevételeket emeltem ki, amelyek az utóbbi évek vizsgálati eredményeinek értékelése szempontjából közvetlenül is érdekeseek lehetnek.

poncolt-domborított ötvössége, valamint a bolgár fémművesség felé mutató szoros kapcsolatok alapján az edények nem egyik vagy másik nép környezetében készültek, hanem mindhároméban.³³

Az utóbbi évek újabb kutatási eredményei sorra azt erősítik meg, hogy a Nagyszentmiklósi kincs tárgyai, azok kapcsolatrendszere egyre kevésbé szűkíthető le egyetlen időszakra, kultúrára, népre. A 7-8. századi keltezés, a késő avar kori ötvösremekként való meghatározásra beszűkített horizont az ezredforduló utáni látszólagos nyugalom után jól érezhetően ismét tágulni kezdett. Ebből a folyamatból különösen két, véleményem szerint úttörő jelentőségű, új szálra szeretném felhívni a figyelmet. A hazai kutatásban a rovásfeliratok tanulmányozása, a nemzetközi porondon pedig a leletek alapos archaeometriai vizsgálata és a többnyire annak folyamatához, eredményeihez szorosan kapcsolódó tanulmányok hoztak teljesen új, esetenként meglepő eredményeket.

Hosszú Gábor és Zelliger Erzsébet 2014-ben megjelent tanulmányában a Nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratai között kétszer is olvasható (6. és 23. edények), a Kárpát-medencei rovás³⁴ úgynevezett hármás O betűje alapján kizárták az edények 10. századi elrejtését (1b kép).³⁵ Biztosra vették, hogy a a korai cirill betűs írásból származik, az ottani megfelelője a X , amely grafémának az elnevezése az ógyházi szláv nyelvben onsb volt. A cirill X YUS (onsb) nazális magánhangzó adaptálása a Kárpát-medencei rovásba hármás O-ként nem történhetett meg a cirill ábécé létrejötte, vagyis a 893 és 927 közötti időszak előtt.³⁶ Nyelvtörténeti adatok szerint a keleti szláv nyelvben a 10. század közepén már nem voltak meg a nazálisok, a szlovénban pedig a 10. században tűntek el, a bolgár viszont tovább, még a 12-13. században is őrizte azt. Ebből arra következtettek, hogy a 6. korszón a szláv nyelvű *vodojǫ/vízzeľ* szóban³⁷ olvasható nazális magánhangzó a bolgár szláv nyelvre utal, ez pedig azt a feltételezést erősíti, hogy ez a felirat a bolgár, majd bizánci vazallus Ajtony

33 László–Rácz 1977, 41.

34 Fontos megjegyezni, hogy a szerzők szerint a honfoglalók nem ismerték a Kárpát-medencei rovást (Hosszú–Zelliger 2014, 182.).

35 Hosszú–Zelliger 2014, 187.

36 Hosszú–Zelliger 2014, 187.

37 Vékony 2004, 149.

udvarában keletkezett.³⁸ Bár a kincs keltezésével kapcsolatos kérdéssel külön nem foglalkoztak, megfigyeléseik eredményei egyértelműen az avar kori, 7-8. századi keltezés ellen szóltak, és László Gyula évtizedeken át elutasított 10-11. századi keltezéséhez tértek vissza.³⁹

A kincselet tárgyain az ezredfordulón meginduló szisztematikus műszeres vizsgálatok, összetétel- elemzések, ötvöstechnikai megfigyelések fontosabb eredményeinek előzetes ismertetésére és megvitatására 2010-ben konferenciát tartottak Bécsben, amelynek anyaga csak öt év múlva jelent meg.⁴⁰ A még későbbi, részletes eredményeket közlő kétkötetes monográfia Magyarországon sajnálatos módon még ma is alig érhető el,⁴¹ pedig adatai alapvetően új alapokra helyezik az aranyedényekkel kapcsolatos kutatásokat.⁴² Ezúttal csak néhány új megállapításra hívnám fel a figyelmet. Viktor Freiburger és Brigit Bühler komplex vizsgálati eredményei a technológiai eljárások, eszközlenyomatok alapján olyan edénycsoportok között is szoros kapcsolatokat mutattak ki, amelyeket a korábbi, inkább régészeti, művészettörténeti megközelítésű elemzések a kincsen belül eltérő időszakba soroltak (2. kép).⁴³ Az edények készítése során használt eszközök, sajátos ötvöstechnikai megoldások például meglepő módon egy csoportba kapcsolnak olyan, ránézésre stilisztikai szempontból egymástól teljesen eltérő tárgyakat, mint az alakos ábrázolású 2., 7. korszó és a 8. csésze vagy az úgynevezett pálcikaindás (13-16., 20-21.) tálak, valamint a 19. pyxis.⁴⁴ Például a 2. és 7. számú kancsó hátterének kialakításához teljesen hasonló, könnyecsepp alakú szerszámot használtak.⁴⁵

38 Hosszú–Zelliger 2014, 187.; Következtetések abból a szempontból is fontosak, hogy László Gyula korábbi álláspontját, amelyben a Nagyszentmiklósi kincset az előkerülés helyéhez közel eső egykori marosvári (Csanád) székhely és utolsó csata miatt Ajtonyhoz (kb. 955-kb. 1028) kötötte, ismét a kutatás előterébe helyezték. (László–Rácz 1977, 187.)

39 László–Rácz 1977.

40 Daim et al. 2015.

41 Bühler–Freiburger 2018.

42 Olyan alapvető, több mint kétszáz éve rosszul értelmezett készítéstechnikai kérdéseket tisztáztak, hogy például a leletegyüttes korszóinak teljes teste egy darabból áll, és ezért a korszó falának alján nincsenek forrasztások. Erre az eljárásra nem találtak párhuzamokat, ezért egy sajátos technológiának tartják. (Freiburger–Bühler 2015, 12.)

43 Freiburger–Bühler 2015, 10.

44 Freiburger–Bühler 2015, 10.

45 Freiburger–Bühler 2015, 10., Abb. 14–15.

A 8. csésze vízszintes fogantyúján, valamint a 3., 6-7. korszoknál is gyűrűs végű ponccal alakították ki a térhatás növelésére a háttérrel, ráadásul az eszközle nyomatok méretei a 8. csésze és a 7. korszó esetében ugyanazon szerszám használatára utalnak.⁴⁶ Többségben a pálcikaindás csoporthoz tartozó edényeken fordultak elő a háromszög alakú, „nyílhegy” munkaszélű lenyomatok is (8., 10., 13., 14., 15., 16. és 20. edények).⁴⁷ Más esetekben – mint a 9. és 10. számú tálpárosnál – pedig a teljes formai hasonlóság ellenére sem lehetett bizonyítani egyetlen ponton sem azonos szerszámok használatát, sőt, még az elvileg hasonló feladatokhoz (pl. háttér poncolása) is gyakran különböző típusú eszközöket alkalmaztak, ez pedig akár eltérő műhelyre is utalhat.⁴⁸ Az eredményeik alapján a kincsletben az eddig feltételezettnél szélesebb körben és szorosabban egymáshoz köthető tárgyak kapcsán a szerzők azt gondolták, hogy a jelenség háttérében részben az általános és hosszú időn át alig változó kézműves hagyományok, az egymáshoz szorosan kapcsolódó műhelyek, „műhelykörök” állhattak. Másrészt ez szerintük jelzés arra nézve is, hogy az aranyedények készítése során nem telhetett el olyan hosszú idő, mint azt korábban gondolták.⁴⁹ Az eredetileg palacknak készült edények füles korszokká való átalakítása, a 8. csésze vízszintes füllel, a 20-21. tálak csattal való kiegészítése, a 11-12. poharakon megfigyelt, félbemaradt átalakítás nyomai pedig felvetik azt a kérdést, hogy mindezek vajon összefügghetnek-e a tárgyak tulajdonosváltásaival is.⁵⁰

A bécsi konferencia egy másik résztvevője, Egon Wamers már tanulmánya címében is jelezte, hogy szerinte a Nagyszentmiklósi kincs nem tekinthető avar kori ötvöstermékeknek.⁵¹ Erre akkor következtetett, amikor a 19. pyxist a 8-9. századi európai művészet kontextusában vizsgálta, különös tekintettel a Bizánc–Alpok–

46 Freiburger–Bühler 2015, 10., Abb. 17., 19–20.

47 Freiburger–Bühler 2015, 13., Abb. 51–55.

48 Freiburger–Bühler 2015, 12.

49 Freiburger–Bühler 2015, 11.

50 Freiburger–Bühler 2015, 17–18.

51 Bálint Csanád elutasítja a Karoling eredet lehetőségét, a 820–850 között készült, 1027 körül elrejtett Halton Moor-i csésze és a nagyszentmiklósi pyxis közötti szoros párhuzamot azal magyarázta, hogy a kincs tárgyait készítő avar ötvös ismert, látott ilyen nyugat-európai edényeket. Az avar kerámiák között megtalálható formai párhuzamokat önmagukban is elegendő bizonyítéknak tartotta a 19. pyxis avar eredetére (Bálint 2004, 500–504., 499.).

Dél-Karoling liturgikus művészet és építészet 800 körüli évtizedekben keletkezett alkotásaira.⁵² A színes, üvegberakású pyxisen látható „életfa” és griff szerinte az adott korban már egyértelműen keresztény motívum, és a kereszttel díszített, eredetileg fedéllel ellátott edény liturgikus használatát feltételezi. Füllel való felszerelését, ivóedénnyé alakítását, másodlagos profán használatát más kulturális kontextushoz köti. Az általános morfológiai, művészettörténeti és ikonográfiai szempontok alapján a 19. pyxis a (keleti) Alpok–Felső-Olaszország–Adria régióban, a 9. század közepénél nem később készülhetett.⁵³ Megfigyelései szerint a Nagyszentmiklósi kincs 1-7. korszóihoz hasonló edényeket a liturgiában a keleti és a nyugati egyházban egyaránt használtak a 9. század első felében. Ezért a kincs egészére nézve is megfontolandónak tartja, hogy annak egyes részei eredetileg a liturgia eszközeiként egyházi felszereléshez tartozhattak, amelyek valamilyen módon pogány kezekbe kerültek, ahol azokat saját céljaikra alakították át.⁵⁴

A Nagyszentmiklósi kincselet 19. pyxisét azonban Mechthild Schulze-Dörlamm szerint még valamivel később, legkorábban a 9. század második harmadában készíthették.⁵⁵ Szerinte a kincs edényei formájukban és díszítésükben egyébként is olyan nagymértékben különböznek egymástól, hogy azok eltérő időpontokban készülhettek, és más-más eredetűek lehetnek, bár jellemzően a 9. századra datálhatók.⁵⁶ A 20. számú tálra szerelt hársfalevél alakú csat (3a kép) párhuzamait a 9-10. század eleji leletek között találta meg, számunkra különösen fontos, hogy többek között Bolsije Tigani, Tiszaeszlár–Bashalom és Vereb honfoglalás kori temetőjének sírjaiban, az utóbbiban ráadásul I. Berengar császár (915–924) érmével keltezhetően (3b kép).⁵⁷ Ugyancsak a 9–10. századi honfoglalás kori tárgyak díszítőelemei között találta meg a 6. számú korszó külső szélén látható négy pár palmetta dísz párhuzamait, amelyek sima, fényes felületükkel jól kiemelkednek a poncolt háttérből. A két-két kifelé hajló, csomóval párba fogott palmetta ág formájában és szerkesztési módjában is jól kö-

52 Wamers 2015.

53 Wamers 2015, 107–108.

54 Wamers 2015, 108.

55 Schulze-Dörlamm 2010, 138.

56 Schulze-Dörlamm 2010, 127.

57 Schulze-Dörlamm 2010, 135–136., Abb. 7–8.; Fodor et al. 1996, 187., 375.

vethető eltéréseket látott a késő avar kori fémművesek hasonló motívumaitól. Megfigyelései alapján kizárta a kincs röviddel 800 előtti vagy utáni elrejtését, a felsorolt érvek alapján inkább a 10-11. századot tartotta reálisnak. A késő avar kori meghatározással szemben javasolta, hogy a továbbiakban ennek megfelelő irányba folyjon a kutatás a kincs kapcsolatrendszerének, lehetséges tulajdonosának felkutatására.⁵⁸

Az imént felsorolt néhány fontosabb újabb vizsgálati eredmény, megfigyelés mindenképpen abba az irányba mutat, hogy érdemes a korábbi, a 2002-es budapesti kiállítás koncepciójában tükröződő álláspont főbb elemeit újragondolni. Ennek módjára Bálint Csanád ma is megszívlelendő útmutatót adott, amikor a kincslelet rejtélyeinek megoldásához a párhuzamok öncélú és felesleges szaporítása helyett Fodor István szavaival érvelt: „Magukon a tárgyakon kell tehát olyan részleteket feltárnunk, amelyek a kutatók szeme előtt eddig rejtve maradtak, és amelyek talán újabb gondolatsort indíthatnak el.”⁵⁹ Egyik ilyen apró, Keletről és Bizáncból ismeretlennek és ezért speciálisan a kincs edényeire jellemzőnek tartott részlet lehet, hogy alaposabban megnézzük a kincs edényein (2., 7., 8., 19., 20.) a csőrén kettős ívvel (foggal?) ábrázolt griffeket⁶⁰ és a párhuzamaként bemutatott komáromi avar övveretet (4a kép).⁶¹ Azt rögtön az elején le kell szögezni, hogy a sas- és különösen a sólyomfélénél általánosan jellemző a felső csőrökének a táplálék darabolását segítő kettős ívelése (4c kép), amely így a régészeti anyagban inkább a természet pontos megfigyelését jelzi és kevésbé valami speciális jelenséget.⁶² Ráadásul a korhatározó erejű bizonyítéknak tartott komáromi vereten⁶³ látható állatnak (4b kép) nem sima felületű, hegyes csőre van, az nem griff, hanem egyértelműen azt a pillanatot ábrázolja, amikor

58 Schulze-Dörlamm 2010, 138.

59 Bálint 2004, 407.; Fodor 1981, 113.

60 Bálint 2004, 510., 248. kép.

61 Bálint 2004, 510., 249. kép 3.

62 Ezúton is szeretném megköszönni Bagyura János segítségét, aki segített eligazodni a sas- és sólyomfélék viselkedésének jellemzői között.

63 Komárom–Hajógyár avar temető 36. sír övveretén látható fejét az ásató már az első közlésekben is tévesen griffnek határozta meg, és címadó borítóképe a Griffek és oroszlánok népe könyvnek is (Trugly 1987; 1991, 259.; 1994.), amelyet a későbbi kutatás széles körben automatikusan átvett.

a borjú születésekor a jellegzetesen félrelógó, redős nyelvvel kibújik az anyjából.⁶⁴ Így ennek az egyébként jól keltezhető avar leletnek valójában semmi köze a Nagyszentmiklósi kincs kormeghatározásához vagy ábrázolásaihoz.

A 2. és 21. edényeken látható állatábrázolásokkal kapcsolatba hozott avar övveretek azonos tartalmúnak gondolt állatküzdelmi jeleneteiről⁶⁵ csak röviden jegyezném meg, hogy ott is jelentős és többszörös a félreértés. A feltételeken az uralkodói hatalom kifejeződésének tartott állatküzdelmi jelenetek,⁶⁶ konkrétan a 2. és 21. edényeken a bizáncinak és nem keleti eredetűnek vélt, a griff és a szarvas jelenete⁶⁷ az ikonográfiai részletek miatt nehezen hasonlítható össze a bemutatott avar övveretek ábrázolásaival (5a kép).⁶⁸ Tény, hogy – bár eltérő testtartással, de – mindkettőn szerepelnek griffek és növényevő állatok is. Az aranyedényeken azonban egyértelműen szarvas látható, míg az avar vereteken szarvasmarha, méghozzá a következetesen ábrázolt csök alapján bika (5b kép).⁶⁹ A két képtípusban a növényevők lábtartása következetesen eltér: a bika a teste alá húzott, összekötözött lábakkal, áldozati pózban van, ennek megfelelően a kép üzenete is ehhez kapcsolódik.⁷⁰ A kincselet edényein a szarvasok lábai ezzel ellentétben szabadon vannak, a jobb oldalon előre, illetve hátra nyúlnak. Különösen a jobb hátsó láb számos ábrázoláson megfigyelhető tartása árulkodik arról, hogy itt egy közismert, régi és széles körben elterjedt, ikonográfiai szempontból pontosan szerkesztett, jól értelmezhető üzenet van előttünk.⁷¹ Ahhoz, hogy ez az üzenet

64 A komáromi veret téves értelmezésére dr. Bozi Róbert állatorvos hívta fel a figyelmemet. Külön köszönöm a mindig készséges baráti segítségét, az állatok viselkedésére vonatkozó ismereteinek megosztását, munkámhoz nyújtott tanácsait.

65 Bálint 2004, 394., 161–162. kép.

66 Bálint 2004, 352–357.

67 Bálint 2004, 357.

68 Bálint 2004, 161–162. kép.

69 Ez azért is érdekes, mert a szerző hosszasan érvel amellett, hogy bár a bikakultusz a török népek egy részénél kimutatható, a kora középkori sztyeppe – és általában az ázsiai – művészetben bikaábrázolással alig találkozni, ugyanakkor az Műkéné óta jelen van Európában (Bálint 2004, 488.). Ez csak részben igaz, meg kell jegyezni, hogy – mint arra Makkay János már régen felhívta a figyelmet – számos sztyeppe elem éppen a korai iráni népek görög területeken való megjelenésével terjedt el (Makkay 1998; 2006; 2008).

70 Szabó 2019b.

71 Már az altaji Pazirik I. kurgán szkíta kori ábrázolásain is fontos ikonográfiai elem ez a lábtartás (Руденко 1952, Рис. 113.).

értelmezhető legyen, tisztázni kell, hogy a szarvas ebben az esetben az agancsai ellenére sem bika, hanem mint a lábtartása mutatja, ugyanaz az ősanját jelképező agancsos ünő, mint ami az altaji Basadar 2. kurgán szkíta kori leletén vagy az iráni szaszanida edényeken is látható (5c–d kép).⁷² Mindezek arra mutatnak, hogy a nagyszentmiklósi 2. és 21. edényeken nem küzdő, hanem a termékenységre utaló párzó állatok láthatók, amelyek teljesen más üzenetet hordoznak, és alapvető ikonográfiai részletekben is eltérnek az avar övveretek áldozatbemutatáshoz kapcsolódó, bikát és griffeket ábrázoló jelenetétől.

A nagyszentmiklósi és általában a honfoglalás kori leletanyag közötti lehetséges kapcsolatok elutasításának érvei között az a látványos elem is szerepel, hogy a rakamazi korongon a sas nem nőt tart a karmai között,⁷³ hanem két fiókát (6a kép). Természetesen már az sem mindegy, hogy ki mit ért a félrevezető módon általánosan „égberagadási jelenet”-nek nevezett ábrázoláson, amely a kincs 2. és 7. korszóján is látható (6b–c kép). Ha a jelenet tartalmi elemeire és – a továbbiakban ismertetett – természeti-néprajzi párhuzamokra is figyelemmel vagyunk, akkor azonban teljesen világos, hogy nászjelenetről,⁷⁴ a termékenységről van szó mindkét esetben, amelynek célja az utódok nemzése. Erre egyik jó és legteljesebb példa a permi, Bolsaja Anikova lelőhelyen talált, 6–7. századra keltezhető, feltehetően kelet-iráni készítésű tál, ahol a sas és a nő mellett a két „vadász”, azaz utód is látható (6d kép).⁷⁵ A gyökereiben a bronzkorig visszanyúló és széles körben elterjedt jelenet változatain jól látható, hogy az ábrázolásokon a sas nemcsak nőt ölelhet át karmaival, hanem agancsos szarvastehenet, az ősanját jelképező csodaszarvast is foghat, mint például

72 Руденко 1952, Рис. 107.; Szabó 2020, 10. kép.

73 Bálint 2004, 140.

74 Füzes-Frech' Miklós is felvetette már ezt a lehetőséget, de ő az ábrázoláshoz kapcsolódó Ganümdész-teóriára utalva (Mavrodinov 1943, 94–98.) úgy látja, hogy az emberi lény passzív pederasztában, a sas alakú Zeusszal passzív bestialitásban szenved (László–Rác 1977, 184.).

75 Kamilla Trever a két vadászt a Dioszkuroszokkal, a női alakot Anahita istennővel azonosította. Kérdéses azonban az is, hogy a szaszanida edény képeinek üzenetét a helyiek vajon ugyanúgy értelmezték-e. Тревер 1937, 13., T. III.; Bálint 2004, 346.

az altaji szkíta aranyeleten⁷⁶ vagy a szaszanida edényeken.⁷⁷ (A jelenet pontos háttérére, egyértelműen megfogalmazott és jól követhető ikonográfiai elemekre, értelmezési lehetőségére a továbbiakban még részletesen visszatérek.) A termékenység ábrázolásának ez a módja szervesen kapcsolja a kincs reliefjeit a kaukázusi és a sztyepei, szaszanida leletekhez ugyanúgy, mint a honfoglalás kori viseleti tárgyakhoz. Ebbe a sorba tartozik a 8. csésze utólag ráforrasztott⁷⁸ fülén látható nagymacska és „szent fa” ókori eredetű, bőséget, termékenységet jelentő ábrázolása,⁷⁹ amely szintén inkább a honfoglalók hajfonatkorongjain látható hasonló jelenetek képi és tartalmi világához áll közelebb, mintsem csak az ovális formájában és vízszintes fülében egyezést mutató avar temetőben feltárt tálhoz.⁸⁰

A Nagyszentmiklósi kincs hét korszából a kitüntetett figyelemmel elemzett 2. és 7. korszónál az antik forma és a barbár ízlés feltételezett nagymértékű keveredésének igazolására az érvek sorában szerepelnek a leletegyüttes többi tárgyához képest a technikai felkészültségre és gyakorlatra utaló jegyek közötti eltérések is. Az egyik ilyen állítás, hogy a korszok aljánál öt esetben a palástszerűen kialakított testbe alulról forrasztották bele a homorú talpat, a 2. és 7. korszónál pedig az ötvös az anyag kalapálásával állította elő azt.⁸¹ Az újabb archaeometriai vizsgálatok azonban arra mutatnak, hogy a korszok testét minden esetben egyetlen darabból formálták, aljuknál a röntgenfelvételeken sincs forrasztásnak nyoma.⁸² A kincslelet korszóinak éppen az az egyik, csak a közelmúltban megfigyelt technikai sajátossága, hogy a korszó teljes teste egy darabból áll, és ezért a korszó falának alján nincsenek varratok. Ennek a szokatlan, nagyon összetett gyártási folyamatnak a régészeti leletek között egyelőre nem is ismert párhuzama,⁸³ ez azonban technológiai szempontból még inkább

76 Руденко 1952, Рис. 107.

77 Szabó 2020, 10. kép.

78 Bühler–Freiberger 2018, 80.

79 Komoróczy 1976.

80 Bálint 2004, 471.

81 Bálint 2004, 531.

82 Bühler–Freiberger 2015, 11.

83 Bühler–Freiberger 2015, 11.

egybekapcsolja a hét korszót. Még akkor is, ha ezen a körön belül a 2. és 7. korszónál a fenék egyaránt enyhén homorú kiképzése eltér a másik öt tárgy gyűrűszerűen kialakított aljától.⁸⁴ A két korszó díszítése között a hasonló témájú ábrázolások ellenére is jól megfigyelhető formai eltérések vannak. Ilyen például a 7. korszó esetében az értelmezés szerint két fa (szőlő) közötti jelenet⁸⁵ is, ahol hiányoznak a szaszanida művészetben gyakori szőlőfürtös indákra, hálókra utaló részletek.⁸⁶ Az indás növényeknek automatikusan a szőlővel, borral való összekapcsolása a kutatásban egy általános toposz, amely teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy az áldozati ital – és így az ábrázolt növény is – kulturálisan meghatározott, az egyes népek életmódjára, hagyományaira jellemző, évezredekken át jól követhető szál.⁸⁷

A két korszó ábrázolásait újabban Nikolay Markov elemezte, aki élesen bírálta és elutasította mind a tárgyak Kárpát-medencei avar készítését, mind pedig a dunai proto bulgár eredetet, valamint a Ganümüdesz elrablásáról szóló mítosszal való összekapcsolást is.⁸⁸ Lényegében az Avesztából és a zoroasztrianus vallásokból ismert Anahita, a vizek ősi indoiráni istennőjével kapcsolatos, Kamilla Vasziljevna Trever által már 1937-ben leírt⁸⁹ magyarázathoz kanyarodott vissza. A korszókon látható személyek közül szerinte a lángoló koronás fő Takhmurasz, aki a gonosz Ahrimán legyőzése után azon lovagolt („vadászjelenet”), a páncélos vitéz („győztes fejedelem”) az Uladot foglyul ejtő Rusztem, aki Raksh lovának nyerge mögé Arshlang fejét akasztotta.⁹⁰ Ugyancsak a perzsa mítoszokat őrző Sahnáme sorait idézi Szám sah kitagadott fia, Zál kapcsán is, akit száműzetésében az Alburz hegység sziklái között egy nőstény oroszlán szoptatott, amíg Szimurg el nem ragadta táplálékul a fiókáinak, akik azonban nem ették meg, hanem vérrel itatták, s így hatalmas vitéz lett belőle. Ebben az összefüggésben szerinte értelmezhetők az olyan részletek is, mint az emberi

84 Böhler–Freiberger 2018, T. 23 k., T. 157 f.

85 Bálint 2004, 165.

86 Bálint 2004, 165.

87 Szabó 2018a.

88 Markov 2014.

89 Тревер 1937, 14.

90 Markov 2014, 96.

test meztelensége, a madár felé nyújtott edényben a szóma (haoma), az isteni halhatatlanság itala és a démonok, valamint a boszorkányok legyőzését segítő barszuma ág is.⁹¹ (Azonban meg kell jegyezni, ez a magyarázat azt is feltételezi, hogy az edény mindkét oldalán látható emberi lény neme férfi.) A 7. korszak nyakán lévő növényt⁹² az életet adó, gyógyító, hatalmas Gaokerena fával azonosította, amelynek gyümölcse a halhatatlanság elixírjét tartalmazta. Ez a fontos jelkép továbbélt a kereszténységben és az iszlámban is. A fa elpusztítására a gonosz békaként a gyökerek közé fészkelte, a korszak nyakán ez magyarázná a béka ábrázolását és aránytalanul nagy méretét, a kétélűt megfogó gém pedig a rossz felett győzedelmeskedő jó megtestesítője.⁹³

A vizsgált aranyedények készítőit Nikolaj Markov szerint a korszak ábrázolásain a perzsa mítoszokban, a zoroasztriánus jelképrendszerben jól követhető jegyek alapján a tűzimádást valló, többé-kevésbé az ősi iráni népek kulturális hagyományainak örökösei között kell keresni. A kincs tárgyain megjelenő keresztény szimbólumokat, utólagos feliratokat a tárgyaknak a kereszténységet is megérő hosszú élettartama bizonyítékának tartotta.⁹⁴ Fontos azonban megjegyezni, hogy az úgynevezett állatküzdelmi jelenetnek nem találta meg konkrét mitológiai párhuzamát, azt a zoroasztriánus vallás alapvető képzeteihez kapcsolódóan a jó és a gonosz harcának gondolta.⁹⁵ Sajnos sem a két korszak közötti eltérésekre, sem pedig a 2. korszak szűkebb körű ábrázolásainak értelmezésére nem tért ki. Pedig a magyar kutatás éppen a 2. korszakot állította tipológiai kapcsolatba a szaszanida fémművességgel, feltételezve, hogy ötvöse a szaszanida kultúrától ihletve dolgozott,⁹⁶ és az edényen látható ábrázolások alapján is elképzelhetőnek tartott bizonyos közép-ázsiai kapcsolatokat.⁹⁷

91 Markov 2014, 98.

92 Füzes-Frech' Miklós a 7. korszak nyakán látható növényt békatutajnak határozta meg (László-Rácz 1977, 183.).

93 Markov 2014, 99–100.

94 Markov 2014, 100.

95 Markov 2014, 97.

96 Bálint 2004, 163.

97 Bálint 2004, 245.

Már ez a néhány most említett újabb kutatási eredmény is jelzi, hogy a Nagyszentmiklósi kincslelet avar keltezésre vonatkozó, előzőleg már ismertett főbb érveknek és következtetéseknek több tényező is ellentmond. Ilyen például a rovásírások egy részének 10. századnál biztosan nem korábbi keltezhetősége, a 19. pyxis 9. századon belüli készítése, valamint a 21. tál utólag ráerősített csatjának a 9-10. századi honfoglaló anyagban található párhuzamai is, az ábrázolások kulturális összefüggéseiben pedig lényegesen nagyobb mértékben kell számolni az iráni népek hagyományaival. Ebből a szempontból is rendkívül érdekes és értékes, hogy Vékony Gábor a 6. korszak alján látható, eltérő nyelvű (ogur, magyar, szláv, alán) feliratok, de azonos jelentésű rovásfeliratok azonosítása során a peremen lévő negyediket 𐰽𐰚 az alán dan/víz szóval azonosította.⁹⁸ Az iráni népek közé tartozó alánok késői leszármazottai, a hagyományaikat évezredek óta szinte változatlan formában őrző oszétek ma is a Kaukázusban élnek, ez pedig így jó lehetőséget jelent a Nagyszentmiklósi kincs értelmezését is megkönnyítő szokásaik, gondolkodásmódjuk közvetlen megismerésére.⁹⁹

A kaukázusi oszétek híres etikettje nemcsak a bronzkorig visszakövethető, a Nart eposzokban is olvasható hagyományaik egyes elemeit őrizte meg, hanem mai napig az életük minden fontos mozzanatát a legapróbb részletekig meghatározó szabályrendszer is.¹⁰⁰ Az egyik legfontosabb eseményen, a lakomákon az ültetésen, az imák sorrendjén, a teríték pontos elhelyezésén, a három lepény felvágásának módján és az egyes személyeknek járó megfelelő húsdarabok rendjén túl még az olyan apró részletek is pontosan szabályozottak, hogy az imák alatt hogyan kell a teljességet jelző három ujjal az asztalt érinteni.¹⁰¹ Nem is beszélve a férfiak és nők viseletének, viselkedésének, de még használható szavainak is szigorúan meghatározott és megkövetelt használatáról. Ilyen, minden jelkép esetében a közösség tagjai számára jól értelmezhető formához

98 Vékony 2004, 149.; Hosszú–Zelliger 2014, 187.

99 Kutatóútjaim során a térség (Törökország, Irán, Grúzia, Észak- és Dél- Oszétia) jelentős részét sikerült bejárni 2012 és 2019 között, és a korábbi oroszországi ismereteimet újabb, a múzeumokban látottakon túl jelentős terepi tapasztalatokkal egészíthettem ki.

100 Наргы 1991. Jellemző a már csak maroknyian lévő oszétek gondolkodására az a mondás, hogy „tartsd meg a szokásaidat, és a szokásaid megtartanak téged”.

101 Szabó 2018b.

pontosan megfogalmazott tartalmat és jelentést rendelő kulturális környezetben elképzelhetetlen, hogy például a közösségi alkalmakkor használt edényeiken csak úgy, „idealizált, inkoherens elemekből összeállított művészi kompozíció”¹⁰² jelenjen meg.¹⁰³ A térség régészeti leletein egyébként is jól követhető az a folyamat, ahogyan az ókori Kelet és a sztyeppe iráni népei között közvetítő szerepet játszó Kaukázus fémművessége révén a Dél-Mezopotámiában a 4-3. évezredben kiteljesedő szokáselemek a mitológiai motívumok dokumentáltan egységes rendszerévé kiforrva eljutottak az északabbi területekre.¹⁰⁴ Ezek hatása aztán – miként más, a gazdálkodáshoz, fémművességhez stb. köthető elemek – körkörösen sugározva, széles körben (vissza)hatottak, és elterjedtek a sztyeppen – és a vaskortól főként az iráni, majd a türk népek vándorlásai révén Európában is. A díszes bronz lemezöveket például olyan mesterek készítették, akik pontosan ismerték ugyan az urartui bronzövek képi és tárgyi világát, szerkesztési szabályait, és képsoraikon ugyan azok stílusát követve, de mégis saját közösségük hangsúlyozottan helyi gyökerű szokásait tükrözték vissza.¹⁰⁵ Ez a hagyományrendszer egyaránt eltért például a szarvasoknak az ókori Keleten elsősorban vadászsákmánynak tekintett felfogásától és a sztyepei népeknél széles körben az összekötözött lábú áldozati állatokat ábrázoló szemléletétől is.¹⁰⁶ Pontosán megfogalmazott ikonográfiai elemekkel (a csodaszarvas sikertelen vadászata, szoptató agancsos ünő) jelezte a saját, az agancsos ünőhöz mint ősanyához való viszonyát, amely egyébként az iráni népek mozgásához köthetően a kora vaskortól Ázsia és Európa területén is széles körben elterjedt és szívósan továbbélt.¹⁰⁷ A részletek között aprónak tűnő eltérések jelentőségét jól mutatja, hogy például a Nagyszentmiklósi kincs 2. korszóján a lerogyó, hát-

102 Bálint 2004, 370.

103 Magam is megtapasztaltam, amikor annak ellenére, hogy a közösség megbecsült vendége voltam, egy szokáselem véletlen megszegése, egyetlen apró, végig nem gondolt kézmozdulat miatt, mégis azonnal, szinte lincshangulat alakult ki. Több esetben pedig még a vendégjog sem volt elég ahhoz, hogy a szertartásokon való részvételen túl a szokások legfontosabb elemeit dokumentálhassam is.

104 Поррєбова 1992.

105 Castelluccia 2017.; Szabó 2019a.

106 Поррєбова 1992, Рис. 26–27.; Szabó 2019b.

107 Szabó 2017a; 2019b 4–13. ábra.

raforduló, jobb hátsó lábát természetellenes módon kinyújtó szarvas ábrázolása a Koban-kultúra anyagából még hiányzik, viszont pazirik szkíta kori ábrázolásaitól kezdve a gondolatkör ezzel a jól követhető elemmel is kiegészült és széles körben elterjedt.¹⁰⁸

A kobáni halotti öveken a jelenetsor a temetési szertartáson használt ruházat óvó-védő díszinek is része, az emberi élet fontos fordulópontjához, ünnepi alkalmához kapcsolódva jelent meg. Az öveken legnagyobb számban látható, gyakran az „életfa” előtt álló nagymacskák képsorai az urartui előképek alapján nem kétséges, hogy az ottani tárgyakon látható oroszlánokat utánozták.¹⁰⁹ Sőt, még az állatok oldalán látható rozetták, csepp alakú díszek is onnan átvett elemeknek tekinthetők (8c kép). (Ezek a természeti előképekhez nem kapcsolható, évezredek át megőrződött ikonográfiai részletek (8b kép) még honfoglalás kori hajfonatkorongjaink nagymacskáinak oldalán is gyakran megfigyelhetők (8a, d kép¹¹⁰). Azonban jól látható, hogy a helyi mesterek nemcsak egyszerűen lemásolták és átvették a mintául szolgáló tárgyakon lévő ábrázolások elemeit, szerkezeti felépítését, hanem az adott keretek között az oroszlán helyett saját környezetükből egy másik, de nagyon hasonló karakterű állatot ábrázoltak. Sőt, akárcsak a szarvasok esetében, azt saját képükre átformálva, a közösségük hagyományainak megfelelő jegyekkel, jelentéssel ruházták föl. Az előképek és párhuzamok, a jegyek összessége, a helyi természeti környezet alapján a Tli 350. sírjában¹¹¹ talált lemezövön látható ragadozókat például közelebről leopárdnak (*Panthera pardus ciscaucasica*), helyi elnevezésével barsznak lehet meghatározni.¹¹² Ez a sajnos kihalófélben lévő, mintegy 2,5 m hosszú, pöttyözött bundájú állat a Kaukázus térségében a legnagyobb ragadozó volt, vadásztudományát, erejét, ügyességét nem véletlenül csodálják és félik is egyszerre az ott élő emberek a mai napig. S évezredek után is ugyanazok a tiszteletből fakadó érzetek kapcsolódnak hozzá, az oszétek címerállataként ugyanazon értékeket

108 Руденко 1952, Рис. 113.

109 Техов 2002, Т. 100., Т. 35–39.

110 Aldebrő, Balatonújlak, Dunamocs, Eger, Kalocsa, Kunpeszér, Nyíraczád, Tiszaeszlar-Bas-halom stb. (Szabó 2021).

111 Техов 2002, Т. 20–22.; Scsiev et al. 2020.

112 Szabó 2019a.

hirdeti és ugyanúgy óvó-védő, a közösséget összetartó ereje, szerepe van, mint a bronzkori Koban-kultúra idejében. A Nagyszentmiklósi kincs 2. korszóján a szarvas hátán lévő szárnyas nagymacskaféle karcú, poncolással pöttyözött teste (5a kép) Kádár Zoltánt is párducra emlékeztette.¹¹³ A barsz nemétől és testtartásának pontos ábrázolásától függő jelentést, üzenetet a korabeli emberek széles körben értették, egyértelmű számukra például a honfoglalás kori korongjainkon látható, a termékenységre való utalásként taposó mozdulatot végző állatok másfajta jelentése (8d kép). Csak a kultúrkört már nem ismerő, késői korok találgatásokra szoruló embere gondolhatja ezeket ötletszerűen összeválogatható ikonográfiai elemeknek.

A kaukázusi hagyományokon felnevelkedett ember szempontjából például a 2. és 7. korszón látható ragadozó madár értelmezéséhez álljon itt az a történet, amely jól tükrözi, hogy mit tartanak a sasról még ma is az oszét nők, és amely meggyőződésem szerint a Nagyszentmiklósi kincs tárgyai mellett számos honfoglalás kori leletünk üzenetének megértéséhez is hozzásegít bennünket. Róza Tandelova és Galina Dzsidszojeva osztotta meg velem az ironoknak és digoroknak¹¹⁴ azt a természetismeretüket tükröző történetét, ahogyan a kaukázusi hegyek nagy testű ragadozó madara, a szirti sas egy életre társat választ magának. Amikor eljön a párválasztás ideje, akkor a tojó letör egy gallyat egy fáról vagy bokorról, a csőrébe veszi, és nagy magasságba emelkedik vele, majd körözni kezd. A hímek odagyűlnek és körbeveszik a tojót, aki leejti az ágat, és figyelni, hogy melyik sas kapja el és hozza fel neki újból és újból, majd adja neki vissza óvatosan a csőrébe. Ezt sokszor megismétlik, amíg a tojó teljesen biztos lehet abban, hogy a hím a ledobott ágat elkapja és vissza tudja vinni, a nászokra csak azután kerülhet sor. A nagy testű szirti sas fiókái sokáig tehetetlenek, csak lassan érnek meg a repülésre, ezért a pár fészüket magas, megközelíthetetlen sziklafalakra építi. A nagyméretű, ágakból, gallyakból rakott fészket saját tollazatukból kitépott pihékkel bélelik a hideg ellen. A kiköltött tojásokból előbújó

113 László-Rácz 1977, 181.

114 A mai Észak-Oszét-Alánia Köztársaság őslakói többségében az inkább sztyeppei kötődésű ironok és a nyelvükben és szokásaikban is archaikusabb, az ókori Kelet felé szorosabb kapcsolatokat mutató digorok lakják (Szabó 2017b; 2018c).

esetlen fiókákat a puha, meleg fészekben a szülők a testükkel védik, takargatják az esőtől, a tűző naptól, vizet, ételt visznek nekik egészen addig, amíg meg nem erősödnek, ki nem nő a szárny- és faroktolluk is. Akkor a hím a fészek szélére ül és szárnyaival verni, csépelni kezdi azt, hogy az összes toll kiessen belőle és csak a kemény ágkeret maradjon meg. A fiókák a kényelmetlenné vált fészekben megszeppenve figyelik, hogy anyjuk ezúttal a fészekből pár méterre leül az etetésükre hozott hallal, és elkezdi enni a zsákmányt. Az egyre éhesebb és türelmetlenebb fiókák kiabálnak, rikácsolnak, követelik az ételt, nem értik, mi történik, miért olyan kényelmetlen és huzatos a fészek, miért nem kapják a megszokott módon a csőrükbe a húsdarabokat. Korábban még soha nem végzett dolgot kell tenniük: ahhoz, hogy anyjukhoz és a táplálékhoz jussanak, kénytelenek kiugrani a fészekből. Nehéz, erőtlen testük még ügyetlen ahhoz, hogy elérjenek az anyáig, így a magas sziklafalról a mélybe zuhannak. Az apjuk azonban utánuk repül, és zuhanás közben elkapja őket, fiókáit visszaviszi a fészekbe. Továbbra sem kapnak enni, ezért kezdődik minden előlről, újból és újból, amíg egyszer csak kitért szárnyukon siklani kezdenek, és többé már nem kőként zuhannak, hanem repülnek, a táplálékkal egyre messzebb és messzebb leülő anyjukhoz tudnak menni, és aztán megismerik a távoli halászó helyeket is, készülnek az önálló életre.

A nem véletlenül a nők körében népszerű, reális elemekre épülő párvalasztási tantörténetnek a régészet oldaláról több szempontból is szintén nagyon fontos üzenete van. Ahogyan Nikolay Markov meggyőzően logikus magyarázatokat talált a Nagyszentmiklósi kincs két korszóján látható ábrázolások értelmezésére az iráni kultúrkör mítoszain belül, a kaukázusi szokások, hagyományok értelmében a fenti elbeszélés alapján is a konkrét esetben végképp elvethető a görög kultúrkörhöz kötődő Ganümedész-legenda felőli megközelítés.¹¹⁵ A bolgár szerző ugyan együtt beszélt a 2. és 7. korszóról, azonban valójában inkább csak a 7. korszó ábrázolásait elemezte részletesebben. A 2. korszón látható szarvas és griff jelenetének nem találta konkrét párhuzamát a zoroasztriánus jelképek között, ezért csak általánosságban kötötte a jó és a gonosz harcának

115 Markov 2014, 94.

gondolatához.¹¹⁶ Más megközelítésben ez azt is jelenti, hogy amíg a 7. korszó szinte minden apró részletig magyarázható az Avesztából vagy a Sahnáméból a késő szaszanida fémművesség jelképeivel, addig a 2. korszón az egyik jelenet egyáltalán nem kapcsolható oda. A szirti sas párválasztásának leírása alapján pedig érdemes a két aranyedényen lévő jelenetet részleteiben külön is összehasonlítani. Teljesen hasonló a sas minden mozdulata, még a felső káváján karéjos csőr részlete is. Ugyancsak azonos a feltekintő, feltett kezeit széttáró, csípőjében félig elforduló, emberi lény is. (Annak jelzésére használtam az emberi lény kifejezést, hogy az esetleges eltérések szempontjából most a nemiség kérdése lényegtelen, annak vizsgálata majd a következő lépés lesz.) A sas felé felnyújtott kezekben a 2. korszón mindkét oldalon egy leveles, náduszos indájú ág van, hasonló növényből, mint amilyen a korszó nyakán is látható (9a kép). A 7. korszón lévő személy pedig mindkét oldalon az edény füle felé forduló madár csőréhez az egyik kezében phialét tart, a másikban meg egy dúslevelű ágat. Az ábrázolásokon az azonos szerkezet megőrzésére a két oldalon a tárgyakat tartó jobb-bal kezet felcserélték (9b kép).

Az ág levélzete azonos a többi jelenet is körbeölelő növényével, de nem hasonlítható a korszó nyakán látható, feltehetően Gaokerena fáéhoz. A két ábrázolás között látszólag apró a különbség, de amíg a kaukázusi sasok viselkedése alapján a 2. korszó ábrázolása teljes egészében értelmezhető a párválasztás, a nász jeleneteként (6a kép), a 7. korszón a madár csőréhez tartott phiale már mindenképpen egy olyan plusz elemet jelent, amely már nem magyarázható a természeti előképek alapján (6b kép). Ez egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy – a kutatásban általánosan elterjedt véleményekkel szemben – a sokkal gondosabb kivitelezésű 2. korszó nem lehet előképe a hetediknek,¹¹⁷ csak fordítva: a szaszanida hagyományok elemeit szélesebb körben tartalmazó 7. korszó (vagy ahhoz hasonló: 7a-b kép) lehetett esetleg a minta a 2. ábrázolásának elkészítéséhez.¹¹⁸ Az is világosan látható, hogy a látszólag hasonló jelenet ellenére a kompozíció teljessége érdekében a phiale helyett is magasba tartott náduszos indájú ág

116 Markov 2014, 97.

117 Bálint 2004, 564.; Freiburger–Bühler 2015, 12.

118 Korábban már Kádár Zoltán is erre a következtetésre jutott (Kádár 1961, 121).

ugyanakkor már egy olyan különbséget is takar, amely már egy másik, nemcsak általánosságban megfogalmazott, hanem pontosan a helyi közösség számára jól és egyértelműen érthető üzenetet közvetített. Ebből a szempontból viszont már lényeges elem az emberi lények neme is. A 2. korszónál a mellek ábrázolása alapján ez nem kérdéses. A 7. korszónál elsősorban a redőzött has ábrázolása alapján merült fel, hogy az esetleg férfira utalna. Érdeemes azonban megnézni például Mavrodinovnak a nemi meghatározáshoz és a Ganüüdésszel való azonosításhoz kapcsolódó ábráit, amelyekben jól látható, hogy a korszón lefelé lógó redők helyett az izmos hason az izomkötegek jellemzően felfelé ívelnek¹¹⁹ – erről egyébként a természetben is bárki meggyőződhet. Mindez arra utal, hogy a korszókon a sas ölében tartott személy mindegyik esetben nő volt, és a jelenet értelmezésének lehetőségeit is ebben az irányban kell és érdemes is keresni, mint azt a sasok párválasztási szokása is egyértelműen alátámasztja. Természetesen ez azt is jelenti, hogy a Nikolay Markov által felvetett lehetőségek közül a korszókon látható sast sem lehet a Zált elragadó Szimurggal azonosítani,¹²⁰ sokkal valószínűbb a vizek ősi indoiráni istennőjével, Anahitával kapcsolatos feltételezése.¹²¹ Ez utóbbit támasztja alá az is, hogy a mezopotámiai szövegben a mindenható Innin éneke szerint *„A madárnak, bizony, megadom, ami méltó hozzá, Anzunak, bizony, megadom, ami méltó hozzá: asszonyát kedvesen megölelem, Anzu asszonyát, Anzu gyermekét dús lakomához ültetem. S mert hát An az árpaföldek úrnőjét a hegyvidékről idehozta...”*¹²² Az ég urát jelképező sas és az árpaföldek úrnőjének összekapcsolódása választ adhat a 7. korszón a madár csőréhez tartott phiale lehetséges tartalmára is.

Az árpa különös jelentőségét az adja, hogy a sör legfontosabb alapanyaga, amely – mint azt a Kr. e. 3. évezred végétől lejegyzett Gilgames-eposz és a himnuszok tucatnyi említése is mutatja – a szertartásos lakomáknál és az istenek számára bemutatott áldozatoknál is bőven folyt. Az alkony úrnőjének, Ininnekn például *„[...] a hivatottak, az idős asszonyok dús ételt, italt hordanak. Sötét sört*

119 Mavrodinov 1943, Fig. 59.

120 Markov 2014, 98.

121 Markov 2014, 96.

122 Komoróczy 1983, 151–152.

töltenek neki, halvány sört töltenek neki: a sötét sör, a mézsör [...]”¹²³ Az isteneknek bemutatott halotti áldozatnál „[...] Gilgames, Ninszuna fia, az ital-áldozat helyén sört loccsant értük.”¹²⁴ Miként az eke fontosságáról szóló szövegből kiderül, tavasszal a rituális szántás során pedig „Midőn a mezőn ünnepem áll, a magvetés havában, maga a király fog элем ökröket, számtalan sok juhot vág le kedvemért, sört tölt a serlegekbe, korsókba [...]”¹²⁵ Mindezek tükrében különös jelentősége van annak a régészeti leletekben is jól megfogható ténynek, hogy a vonatkozó szöveghelyek alapján az áldozati ital alapanyaga már az árpa volt, amely az északi, az Iráni-fennsík vidékéről érkezett Mezopotámiába: „S mert hát An az árpaföldek úrnőjét a hegyvidékről idehozta: az ügyes asszony, ki anyjára dicsőséget hoz, Ninkaszi, az ügyes asszony, ki anyjára dicsőséget hoz, üstje csillogó lazúrkő, korsaja, amibe csapol, arany, ezüst, ha a sör mellett áll, jókedvre derít [...]”¹²⁶ Nem véletlen tehát, hogy a sumereknél az árpáhozó Ninkaszi lett a sörfőzés istennője is, akiről azt írják, hogy: „Ninkaszi, apád Enki, Nudimmud úr, anyád Ninti, az Abzu úrnője [...] Ninkaszi, te kavarod hosszú kanállal a fűszert, kovászt, gödörben kavarod szagosfűvel a fűszeres kovászt. Te melegíted a fűszeres kovászt öblös üstben, hántolt árpát öntesz hozzá egyenletesen... Te locsolgatod a föld takarta árpát, a csírázást kutyák vigyázzák, hatalmasságok elől is őrzik [...] Ninkaszi, te öntöd fel korsóban a malátát, föl-le hullámozk, amint rázod. Te teríted a malátapépet széles gyékényre, hogy átjárja a levegő hűvöse [...] Te tartod két kezeden a cefre üstjét, datolya-mézet, mustot bőven csorgatsz belé [...] Ninkaszi, te főzöd a lét, érleled langymelegben, a sörlét kádban érleled, állni hagyod. Az érlelkádat, melynek csapján át fenséges a lé zubogása, a nagy gyűjtőkád fölé állítod...”¹²⁷ Így az sem meglepő, hogy szinte ugyanezzel a hagyománnyal találkozhatunk az iráni népekhez tartozó oszétek bronzkori állapotokat tükröző Nart-eposzában is. Ott Uasztirdzsi és a már meghalt Dzerassza nászából született Satana¹²⁸ személyéhez kötik a sörfőzés feltalálását – egészen

123 Komoróczy 1983, 373.

124 Komoróczy 1983, 195.

125 Komoróczy 1983, 82.

126 Komoróczy 1983, 151–152.

127 Komoróczy 1983, 118–121.

128 Kovács 2008, 23–24.

pontosan annak egy új, csodálatos változatát: az árpából komlóval főzött szent italt. Az eposz szerint egy véletlen megfigyelés és Satana bölcsessége vezetett az újításhoz. *„Rárepült egy madárka a komlófürtre, letépett egy zöld tobozkat, és három magvacskát kicsippentett belőle. Vidáman röppent fel, nyílegyenesen a vitéz nartok falujába tartott, oda ereszkedett le, ahol édes maláta száradt a napon. Felcsippentett egyetlen szemet belőle, és lezuhant a földre. Fel akart szállni, azonban nem bírták a szárnyai. Futni próbált, de a lábacskaí nem viselték el a súlyát.”*¹²⁹ Az okos Satana *„Malátát darált, kifőzte, leszűrte a főzetet, komlóból készült erős kovászt tett bele. Forni kezdett, gyöngyözött a főzet, fehér habot eresztett. Miből főzik a sört? Árpamalátából, búzamalátából, kovászt pedig abból a komlóból készítenek hozzá, amely a mogyoróbokorra fut.”*¹³⁰

Mint a kaukázusi hagyományokból is látható, az áldozatok bemutatásához, a lakomákhoz főzött szent sörnek az árpa mellett a másik elengedhetetlenül fontos eleme az indás szár csomóinál, a nádusoknál átellenesen elhelyezkedő, hosszú nyelű, változatos formájú, többnyire 3-5 karéjú, leveleivel sokfelé megtalálható növény, a komló, amely nagyon fontos gyógyító anyagokat is tartalmaz. Egyben jelzi azt is, hogy miért nem találjuk a hiányolt,¹³¹ a bor készítéséhez használt szőlőfürtöket a két nagyszentmiklósi korsó képein.

A Nart-eposz szerint azonban nemcsak a szent ital főzéséhez használt, a magokat tartalmazó toboznak, hanem magának a komló növény szárának is jelentős a szerepe. Az égben lakó, sértődött Balszag a küllős kerekének parancsot ad, hogy pusztítsa el a hős Nartot, azonban az tévedésből Szoszlan tizenkét barátját öli meg. Szoszlan sorra kér mindent, hogy állítsák meg Balszag kerekét, de csak a komló tud hatékonyan segíteni. *„Erősek és hajlékonyak, mint a kötelek, a komló hajtásai. Rátekeredtek Balszag kerekére és megállították. Egy nyíllövésnyi távolságra közelítette meg Szozslán a kereket, belelőtt egy nyílvesztőt - és pozdorjára zúzta a küllőjét. Elengedte a második nyilat - finom forgácsként repült szét a második küllő. Szozslán a komlóval átszótt mogyorósban utolérte a kereket s megragadta azt [...] Téged pedig, komló, jókedvükben dicsérjenek az emberek a*

129 Kovács 2008, 56.

130 Kovács 2008, 57.

131 Bálint 2004, 165.

*veled készített italokért!*¹³² Szoszlan a kerék könyörgésének engedve aztán mégsem pusztította el a gyilkos eszközt, amely aztán csalárd módon megszegve ígéretét, végül csak átgördült rajta és térdben levágta a hős lábát, „*majd visszatért az égre.*”¹³³ Ez utóbbi megjegyzés egyértelműen elárulja, hogy itt a küllős kerék a napot, átvitt értelemben az elkerülhetetlen sors kerekét jelenti, amelyet csak a hasonló istenfegyver, ebben az esetben a hálószerűen egymásba hurkolódó komlóindák képesek megállítani. Az isteni háló hatalmát, oltalmazó szerepét Innin éneke is jól szemlélteti: „*Én iktatok be főpapot, királyt, én adok koronát a királynak, én adok pálcát a nép pásztorának. Hurok vagyok előlről, hurok vagyok hátulról, a mező, a puszta fölé hálót feszítek, a mezőre boruló nagy kerítőháló vagyok.*”¹³⁴

A fentiek alapján a régészeti leletek oldaláról nézve sem meglepő, hogy a legfontosabb áldozati ital, az árpamalátából az alkoholtartalom fokozására a magas cukortartalmú mézzel és a komlóval főzött szent sör készítése és fogyasztása, az ahhoz kapcsolódó szokások és tárgyak, valamint maga a komló növény is évezredekken át a szakrális és mitológiai jelképek, ábrázolások, díszítések meghatározó elemei lesznek. A régészeti leletek és az írott források, a néprajzi megfigyelések alapján érthetővé válik, hogy a Ziwije-i arany lemez hálós díszítése, a nimrudi palota domborművein a hálós indájú, palmetta díszes növényéről a szent ital főzéséhez tobozt gyűjtő, a csuklójukon rozettás díszet hordó papok¹³⁵ mind ugyanabba az évezredekken át továbbélő jelképrendszerbe tartoznak. Ez abból a szempontból is érdekes, hogy a Nagyszentmiklósi kincs 6. korszójának alján a víz négy nyelvű említése mellett látható a rákarcolt „sör” jelentésű török szó is.¹³⁶

Az indákkal, palmettákkal díszített tarsolylemezeink, hajfonatkorongjaink, szabványaink a honfoglalás kori fémművességünk legszebb darabjai közé tartoznak. A kutatóknak már régen az a véleménye, hogy a honfoglalóink ötvösesei az iráni, kaukázusi, szaszanida művészet hagyományait folytató mohamedán, va-

132 Kovács 2008, 156.

133 Kovács 2008, 158.

134 Komoróczy 1983, 377.

135 Szabó 2018a III.1–2. kép.

136 Bühler–Freiberger 2018, T. 154., 40.

lamint bizánci művészetből merítettek ihletet, de csak azt vették át, amit világképük és regéik alapján értelmezhettek, saját ízlésükre formálhattak.¹³⁷ Dienes István szerint a végtelenül tovaszőhető palmettahálók erőt, sikert, boldogságot biztosítottak viselőjüknek, utalva egyben rangjukra és hatalmuk csodálatos eredetére is.¹³⁸ A honfoglalás kori ötvösreemeinken ábrázolt növény indáin hosszirányú poncolt vonalakkal jól láthatóan jelölték a szár bordázottságát (Galgóc, Tiszabездéd, Tarcal, Szolnok–Strázsahalom, Rakamaz, Kiskunfélegyháza, Eperjeske, Budapest–Farkasrét, Bodrogszerdahely, Báránd, Beregszász, Bugyi, Tiszabő, Bécsi szablya, stb.), a galgóci tarsolylemezen pedig egyértelműen érzékeltették a csavarodását is. Az indán és a rövid száron ülő palmetták tövében legtöbbször sűrű, rövid poncolt vonalak jelzik a náduszt, ennek legszebb példái a rakamazi, tarcali tarsolyok és szablyák díszítése. A rövid, gyakran bordázott száron (Galgóc, Bana, Szolnok–Strázshalom) ülő palmettacsokrok kialakítása rendkívül változatos, legtöbbször öt levélből állnak, de három- (Szolyva, Báránd, Beregszász), és hétlevelű változat is előfordul (Tiszabездéd). A levelek formakincse is rendkívül gazdag, mindegyik elnyúló, hegyes végű, gyakran visszapöndörödő végződéssel (Galgóc, Túrkeve, Szolyva, Szolnok–Strázsahalom, Rakamaz, Félegyháza, Eperjeske, Dunavecse, Bodrogvécs, Báránd, Karos, Bugyi, Tiszabő, Biharkeresztes). Azonban lekerekített végződésű levek is előfordulnak (Kétpó, Bugyi, Karos, Rakamaz, Eperjes, Tarcal, Túrkeve, Tiszabездéd, Kiskunfélegyháza, Báránd), amelyek akár a virágzathoz is tartozhatnak. Erre mutatnak a hartai hajfonatkorong közepén lévő virág körül nyolcas rozettaformában látható lekerekített végű levelek is, amelyeknek az elhelyezkedése murvalevelekre utal. Az ábrázolásokon mindegyik levélfajta közös jellemzője, hogy széleiket vagy legalább egyik oldalukat sűrűn, apró egyenes poncokkal díszítették. Egy esetben, a szolnok–strázsahalmi tarsolylemezen indákkal körbefuttatott tobozszerű termés is látható.¹³⁹

Az ötvösreemeinken látható, kulcsfontosságú indás növény ábrázolása annyira sokszínű és stilizált, hogy az is kétséges, valójában egyetlen és létező

137 Dienes 1972, 58.

138 Dienes 1972, 64.

139 Szabó 2018a III. 3–8. kép.

növényről van-e szó. Az olyan részletek, mint a bordás, osztott szár; a hangsúlyozott nádusz; a 3-5-7 levelű palmettacsokrok; azok rövid szára; valamint a hegyes, visszapöndörödő levelek; a virágzatot védő, lekerekített murvalevelek, továbbá a tobozszerű termés azonban mind megfigyelhetők a komló különböző növekedési szakaszában. Így a források és a mitológiai háttér adataival együtt mindez arra utal, hogy a honfoglaláskori hálós szerkesztésű, indás, palmettás ábrázolások növénye nem fa és nem is szőlő, hanem a közönséges komló (*Humulus lupulus*) volt. Ezt megerősíti az is, hogy így az ábrázolások olyan következetesen ismétlődő részletei is értelemet kapnak, mint a levelek szélén futó, sűrű, apró, egyenes poncok, melyek a komlóra jellemző finom szőrökkel, a visszapöndörödő levelek pedig a sarjadó hajtásvégekkel azonosíthatók.¹⁴⁰ A hálószerűen elhelyezett indák (például Bugyi–Felsővány, Karos–Eperjesszög, Galgóc, Tiszabездéd, Tarcál, Szolnok–Strázsahalom, Rakamaz, Kiskunfélegyháza, Eperjeske, Budapest–Farkasrét, Bodrogszerdahely, Báránd tarsolymezsein, valamint a beregszászi süvegcsúcs, a bécsi, geszterédi, rakamazi, tarcali szablyákon, a kétpói tálkán, hajfonatkorongokon stb.) védő, oltalmazó szerepe a fentebb Balszag kereke kapcsán leírtak alapján nem lehet kétséges. Mindezek egyben azt is jelzik, hogy miért lehet a Nagyszentmiklósi kincs számos edényén a sajátos szerkesztésű, a honfoglalás kori leleteinkéhez hasonló palmetta, a felirata szerint is biztosan a sör tárolására szolgáló palack (6. korszó) mellett a 2. korszón szőlőfürtök nélküli, náduszos indájú növényre, a komlóra mutató ábrázolás. Az, hogy a nő a pázásra utaló ágként éppen komlóindát nyújt a sasnak, következhet egyszerűen a kompozícióból is (éppen ez van mellette), de valószínűbb a jóval bővebb jelentés a növény égi eredetére, a szent sörre való utalás. A rakamazi és a jánosszállási korongok ragadozó madarának szájában lévő indadarab ugyancsak egyértelműen utal Ninkaszi és Satana égi növényére és az azzal készült szent áldozati itallra, a sörre is – és mint a sas párválasztása mutatja, a nászra (6a kép). Mindezek a formai hasonlóságok mellett olyan szoros tartalmi, jelentésbeli egyezéseket mutatnak a honfoglalás kori ötvöstargyaink ábrázolásai és a Nagyszentmiklósi kincs egyes elemei között, amelyek egyértel-

140 Szabó 2018a I. 1–8. kép.

művé teszik a kettő közötti kapcsolatot. Egyúttal pedig fel is hívják a figyelmet arra a mára szinte teljesen feledésbe merült tényre is, hogy a honfoglalóknak a sör fontos itala volt, olyannyira, hogy Európában egyedülálló módon még az Árpád-korban is törvények biztosították a jobbágyok jogát az árpaföldjük művelésére, a sör szabad főzésére. A sörfőzés általánosságát jól mutatja az a szokás, amely szerint Szent Márton napján a pannonhalmi apátság kiterjedt birtokainak minden falva egy vödör sört ajándékozott a kolostornak. Sőt, Budán még a 17. században is sört főzött és mért minden telkes polgár, a főzés *aranyos* szabadságuk jelképe volt.¹⁴¹

A 2. és 7. korszak a kincslelet korszain belül is legszorosabb, a késő szaszanida fémművesség és kulturális hagyományok felé mutató számai (készítéstechnika, ábrázolások fő vonásai), ugyanakkor a részletekben egyértelműen megfigyelhető eltérések ugyanannak a folyamatnak a késői tükröződései, amelyet már a Koban-kultúra közvetítő szerepénél is megfigyeltünk¹⁴². A látszólag hasonló jelentésű ábrázolások részletein, a 2. korszak a Gaokerena fát a késő szaszanida jelképrendszert pontosan ismerő és nemcsak másolására, de megújítására, átfogalmazására (minőségi meghaladására) is képes mester a helyi hagyományok alapján a komló indáival helyettesítette. A 6. korszak alán nyelvű rovásfelirata azt erősíti, hogy az iráni népcsoportokon belül az oszétek Nart-eposzában is látható jelentősége, a szent sör főzése és védő, bajelhárító szerepe miatt a Kaukázus környékén lehetett az a szűkebb, de határozott helyi jegyekkel rendelkező hagyományrendszer, amelynek jellegzetességei a Nagyszentmiklósi kincs 2. korszaka ábrázolásainak egyedi megfogalmazását adták. Ugyanebben a körben jól

141 Bevilaqua 1931, 175., 581.

142 A Kaukázus és a Kárpát-medence közötti bronzkori kapcsolatok terepi kutatása a Lendület Mobilitás Kutatócsoport (MTA Lendület projektszám: LP 2015-3) támogatásával valósult meg 2018-ban. A kutatás folytatására és a Kaukázus déli területeire való kiterjesztésére N. K. Gaszieva kulturális és oktatási miniszter, valamint első helyettese, E. H. Gagloeva közbenjárására 2019-ben kerülhetett sor az NKFI Hivatal FK128013. számú projektje, valamint a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány anyagi támogatásával. A bronzkori vándorlások, mobilitás és kulturális kapcsolatok folyamatának, a változások dinamikájának kutatása során szerzett ismeretek, tudományos eredmények jó háttérrel jelenthetnek a későbbi korokra vonatkozó kérdések megválaszolására is, mint azt jelen esetben a Nagyszentmiklósi kincs ábrázolásainak évezredekre visszanyúló gyökereinek értelmezési lehetősége is mutatja.

értelmezhető a honfoglalás kori fémművességünk számos kedvelt díszítőeleme is, mint például a rakamazi hajfonatkorongpáron¹⁴³ a csőrében nóduszos indát, karmaiban fiókáit tartó sas képe (6a kép) vagy a tarsolylemezeken, szablyákon látható hálás szerkesztésű, jegyeiben a komlóra utaló indadíszek is.¹⁴⁴

Az archaeometriai vizsgálatok eredményeinek tükrében Dienes István felvetése – amely szerint a kincs egy részét a magyarok zsákmányolhatták helyben is a bolgároktól vagy az avaroktól, kaphatták Keletről követjárás alkalmával, hozhatták magukkal korábbi szállásterületükről, ahol akár Irán határán lévő műhelyekből is beszerezhatték, vagy odavaló ötvösöket is foglalkoztathattak¹⁴⁵ – meglepően új és különös jelentőséget kapott. Birgit Bühler és Viktor Freiberg vizsgálati eredményei a kincselet tárgyainak korábbi, elsősorban régészeti, művészettörténeti szempontú csoportosításainak, feltételezett külső és belső kapcsolatai rendszerének ellentmondanak. Meg kell jegyezzem, hogy látszólag még annak is, amit a 2. és 7. korszó ábrázolása kapcsán a helyi megfogalmazás szerepéről írtam. Ugyanis a 2. és 7. számú kancsón a háttér kialakításához teljesen hasonló, könnyecsepp alakú szerszámok használata (hasonló van egyébként a rakamazi korongon is); a 8. csésze és a 7. korszó esetében az ugyanazon szerszám használatára utaló eszközzenyomatok; valamint a készítéstechnológiai adatok láncolatában egymással kapcsolatba állítható edények sorának a lehetőségét vetik fel. Ez lényegében azt feltételezném, hogy a korszókon belül egyébként is a teli talp egyforma kialakításának módjával elkülönülő két korszót ugyanabban a műhelyben, műhelykörben készítették, ráadásul közösen például még a 8. csészével is. A régészeti szempontú, avar kori csoportosításban például a 7.

143 Fodor István számos érv, többek között őseink és a kaukázusi alánok szomszédságára utaló bizonyítékok hiánya miatt elutasítja, és csak elméleti lehetőségnek tartja, hogy hajfonatkorongjaink egy részét közvetlenül az Észak-Kaukázusból is lehetne eredeztetni (Fodor 2014, 152., 107. jegyzet). Ennek azonban ellentmond például a Kaukázus északnyugati-nyugati részéről Andrejevskaja scsel nevű lelőhelyről újabban közölt palmettadíszes hajfonatkorong (M. Lezsák et al. 2018).

144 Az indás növény komlóval való azonosíthatóságát bizonyítja az egyik permi ezüsttál is, amelynek realiztikus ábrázolásán egy ibex mögött murvaleveles komlótozók láthatók. Köszönöm Srtohmayer Ádámnak, hogy felhívta a figyelmemet erre az ábrázolásra (nehany-permi-ezrust.png (808×637) (nyest.hu) 2020. 02. 10.)

145 László–Rácz 1977, 188.

korsót a 7. század 3. negyedére, az azonos méretű ponc használatát mutató 8. csészét a 7. század végre-8. század elejére, a 2. korszot pedig a legkésőbbi darabnak tartva, a 8. század végére keltezték (2. kép).¹⁴⁶

Az archaeometriai adatok, eszköznyomok alapján kirajzolódó láncolat kétségtelenül arra utal, hogy a megfigyelt jelenségeknek legalább egy része viszonylag szűk műhelykörön és időszakon belül jöhetett létre. Az időbeli rövidségnek azonban ellentmond a tárgyakon megfigyelt számos átalakítási nyom, amelyek alapján joggal merült fel a tulajdonos- és funkcióváltás lehetősége is. A kincs tárgyainak készítését szűk területre, műhelykörre meghatározó álláspontnak ellentmond az is, hogy a 19. pyxis általános morfológiai, művészettörténeti és ikonográfiai párhuzamai alapján a Kárpát-medencétől nyugatabbra, a (keleti) Alpok–Felső-Olaszország–Adria régióban készülhetett, ráadásul a keresztény egyházi liturgiához kapcsolódó céllal.¹⁴⁷ Ugyanakkor a 2. és 7. korszot esetében lényegében változatlan a kutatás álláspontja a késő szaszanida kapcsolatokat illetően és abban is, hogy a kincslelet tárgyainak többségét a bizánci hagyományokhoz szorosan kötődő műhelyekben készítették.

Figyelembe véve Dienes István felvetését a kincs keletkezésének módjáról, valamint Egon Wamers javaslatát, – hogy annak egyes részei eredetileg a liturgia eszközeiként egyházi felszereléshez tartozhattak, amelyek valamilyen módon pogány kezekbe kerültek, ahol saját céljaikra alakították át¹⁴⁸ – a látszólag ellentmondásos archaeometriai adatok egy teljesen logikus, a történeti háttérrel is tükröző és az eddigi kutatási eredmények nagy részével is összhangba állítható rendszerben helyezhetők el. Eddig a kincslelet tárgyaira úgy tekintettek, mint amelyek valahol elkészültek, legfeljebb kisebb módosításokat végeztek rajtuk, aztán földbe kerültek. Az archaeometriai vizsgálatok azonban egyértelműen arra mutatnak, hogy minden tárgynak megvolt a maga önálló élete is, amelynek során a legkülönbözőbb helyeken, időpontokban, összetételekben találkozhatott a kincslelet többi edényével és az azokon átalakításokat végző mesterekkel. Nagyobb, az alaptestet megváltoztató átalakításoknak nem találták nyomát, de az

146 Bálint 2004, 563. 283. kép.

147 Wamers 2015, 107–108.

148 Wamers 2015, 108.

biztos, hogy voltak a funkciót pl. fülek ráhelyezésével megváltoztató beavatkozások, utólagos feliratozások is. Azzal viszont eddig nem számolt a kutatás, hogy a díszítéseknek akár a jelentős része utólag kerülhetett az alapformára! Az 1., 5. és 6. korszok nyakán látható, azonos ízlés alapján készült akantuszok készítésekor az utóbbi két tárgynál még a minta megformálásánál is azonos sablont használtak.¹⁴⁹ A legtisztább alapformát mutató 1. korszón az akantuszlevelek magukban állnak, a többin különböző kiegészítésük van. Ez jól rámutat arra, hogy a hasonló tárgyakon a díszítés nem szükségszerűen készült egy ütemben, azok egy része bármikor, akár utólag is rákerülhetett, mint arra a kincsen belül az utólagos rovásfeliratok is rávilágítanak. A rendelkezésre álló archaeometriai adatok alapján csak a korszokat tekintve és ötvöstechnikai szempontból is újra átgondolva,¹⁵⁰ az alapformára a díszítések eleve több lépcsőben kerültek fel, így azok, például a nyakon lévő díszítőgyűrű (1., 5., 6., 7.) vagy az ábrázolások, akár jelentős időbeli különbséggel is készülhettek. Az archaeometriai vizsgálatok adatait ilyen szemmel rendszerezve és a történeti háttérrel együtt értékelve lényegében az a kép rajzolódik ki, hogy a széles körből különböző módon összeszedett és felhalmozott aranyedények egy-egy részét utólag valamilyen szempont szerint a díszítés átalakításával is megpróbálták egymáshoz igazítani. Ez magyarázat lehet az elérő stílusú edényeken látható azonos típusú, olykor még méretükben is egyező szerszámnyomokra, mint például a több tárgyon is alkalmazott gyűrűsponc használatára (3., 6., 7., 8.), amely a térhatás fokozására a honfoglalás kori leleteink egy körénél is kedvelt eszköz volt (bezdédi tarsolylemez, geszterédi szablya stb.). Nem tekinthető véletlennek, hogy éppen ugyanezen (3., 6., 7., 8.), a gyűrűsponccal díszített edényeken az úgynevezett pálcika indás motívumoktól eltérő palmettás indák is vannak. A gyűrűsponc használata egyébként a szaszanida edényekre kifejezetten jellemző (7b kép).

A kaukázusi régészeti és néprajzi megfigyelések, az újabb kutatási eredmények, az archaeometriai vizsgálatok adatai egyaránt arra mutatnak, hogy a

149 Ez egyébként felveti azt a kérdést is, hogy lehet-e a gyűrűsponcnak valami kapcsolata a korábbi időszakokban a főleg a csonttárgyakon alkalmazott, lényegében hasonló formájú pontkörös díszítéssel.

150 Ezúton is szeretném megköszönni a honfoglalás kori tárgyak rekonstrukciójában jelentős tapasztalatokkal rendelkező Strohmayer Ádám ötvös szakértő segítségét.

rovásfeliratos Nagyszentmiklósi kincs keltezésével, keletkezésével kapcsolatos elképzeléseket érdemes és szükséges is újra átgondolni, esetleg egy teljesen új szempontrendszer mentén, amely lehetőség eddig elkerülte a kutatás figyelmét. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a tárgyak megfelelő kulturális közegbe való helyezése, magukon a tárgyakon tett, a készítésük, formálódásuk folyamatát minden korábbinál részletesebben és hitelesebben feltáró megfigyelések lehetnek elindítói annak az újabb gondolatsornak, amely segítheti az aranyedények körüli számos kérdés megválaszolását:

- A kincs elrejtésének időpontját az újabb megfigyelések – a rovás feliratok egy részének a 10. századnál biztosan nem korábbi keltezhetősége; a 19. pyxis 9. századon belüli készítése; a 21. tál utólag ráerősített csatjának a 9-10. századi honfoglaló anyagban található párhuzamai stb. – egyértelműen kizárják a kizárólagos avar kori használatot. Ez természetesen nem jelenti okvetlenül azt, hogy a tárgyak egy része nem készült volna akár a 7-8. században is, mint amire például a 17. kürt párhuzamai elég meggyőzően utalnak.¹⁵¹
- A 6. korszak alán nyelvű rovásfeliratával is alátámasztottan a Kaukázus felé mutató és értelmezhető, a honfoglalás kori ábrázolásokkal a korábban feltételezettnél is szorosabb formai és tartalmi összefüggések – Fehér Géza, Nikola Mavrodinov, László Gyula, Vékony Gábor, Dienes István kutatásai alapján – egyaránt a kincs elrejtésének 10-11. századi keltezését igazolják.
- Az újabb, minden korábbinál részletesebb vizsgálati eredmények inkább a tárgyak végső megformálódásának a kincs képződésével párhuzamosan hosszúra nyúló időtartamára utalhatnak, ez pedig egyben rámutat a honfoglaló magyarsághoz, az Árpád-kor korai szakaszához köthető leletegyüttes kialakulásának legvalószínűbb módjára is. Ezt a most archaeometriai vizsgálatokkal alátámasztott lehetőséget Dienes István már mintegy fél évszázada felvetette, hogy: a Nagyszentmiklósi kincs tárgyait a korábbi szállásterületünktől az elfoglalt egykori avar ré-

151 Bálint 2004, 490.

szeken át a kalandozásokkal érintett nyugati országok területéig gyűjthették össze egykori tulajdonosaik vételként, ajándékként vagy éppen rablás, kolostorok kifosztása révén.¹⁵² A felhalmozott értékes aranytárgyakat pedig az ötvöseik adott alkalmakkal az új ízlésvilágnak megfelelően többé-kevésbé átalakították, díszítették – az eltérő stílusú tárgyakat mintegy összepasszították, közös fazonra igazították.

- A kincs edényei közül egyetlen példát kiemelve, a 2. korszak esetében a többszörösen és több irányból is a Kaukázus felé mutató szálak alapján valószínű, hogy az eredetileg a 7. korszakkal együtt a késő szaszanida műhelyhagyományokat folytató mesterek által készített díszítetlen vagy minimális díszítésű palack volt. Ábrázolásait már olyan helyen kapta, amely kapcsolatban állt a kaukázusi alán hagyományokkal, és meghatározó szerepet játszott a magyar ötvösművészet formavilágának kialakulásában – ez lehetett a Kárpát-medencén kívüli terület is, de a honfoglaló leleteinkkel való szoros kapcsolatok inkább az ábrázolások már itteni befejezésére mutatnak.

A Nagyszentmiklósi kincs 6. korszóján megfigyelt alán nyelvű felirat Kaukázus felé mutató szálainak követésével a régészeti, néprajzi adatok és az újabb archaeometriai kutatási eredmények alapján a hosszú időszak alatt készített, egyenként is eltérő módon formálódó aranyedényeket a készítés helyétől és idejétől függetlenül is a honfoglaló magyarsághoz lehet kötni, végső, elrejtésük előtti formájukat, díszítésüket már a sírleletek ötvöstárgyain látható ízlés és jelképrendszer határozta meg. A szerszámlenyomatok tanúsága szerint ezek az utólag felvitt díszítések adják a széles körből összegyűjtött Nagyszentmiklósi kincsnek sehol másutt nem tapasztalható és megismételhetetlen egyediségét, az egyes tárgyaknak, elemeknek az Uraltól, Irántól, Kaukázustól kezdve Bizáncon, Itálián, az Alpokon át Angliáig követhető párhuzamai ellenére is. Az újabb adatok és megfigyelések alapján is megalapozottan lehet számolni az aranyedények 10-11. századi használatával. Amennyiben Vékony Gábor olvasata helytálló, és

152 Ebben az összefüggésben különösen nagy jelentősége van a 19. pyxis feltételezett Alpok–Felső-Olaszország–Adria területén való készítésének és egyházi használatának (Wamers 2015, 107–108.).

a 10. csészen valóban Ajtony neve áll, a csésze közvetlenül az ő megkereszteléséhez köthető,¹⁵³ akkor a kincs egésze is az övé lehetett. Mint azt a magyar kutatás egy része már korábban is feltételezte, az Al-Duna és a Maros vidékének nagyhatalmú ura kincsarában felhalmozott aranyakat ebben az esetben legkésőbb 1028, a nagyősi csatavesztése körüli időpontban rejthették el.¹⁵⁴

153 Vékony 1973; 2020, 301.

154 Győrffy 1977, 175.

I R O D A L O M

- Bálint 2004.** Bálint Csanád: *A Nagyszentmiklósi kincs*. Balassi Kiadó, Budapest, 2004.
- Bevilaqua 1931.** Bevilaqua Borsody Béla dr.: *Magyar ser főzés története művelődéstörténeti és kézművességtörténeti tanulmány*. Budapest, 1931.
- Bühler–Freiberger 2018.** Bühler, Birgit – Freiberger, Viktor: *Der Goldschatz von Sânnicolau Mare (ungarisch: Nagyszentmiklós)*. Daim, Falko – Gschwantler – Plattner, Georg – Stadler, Peter (Hrsg.). Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Manz, 2018.
- Castelluccia 2017.** Castelluccia, Manuel: *Transcaucasian Bronze Belts*. BAR International Series 2842. BAR Publishing, Oxford, 2017.
- Daim et al. 2015.** Daim, Falko – Gschwantler – Plattner, Georg – Stadler, Peter (Hrsg.): *Der Goldschatz von Sânnicolau Mare (ungarisch: Nagyszentmiklós) – The Treasure of Sânnicolau Mare (hungarian: Nagyszentmiklós)*. RGZM – Tagungen Band 25. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Manz, 2015.
- Daim 2018.** Daim, Falko: Vorwort. In: Bühler, Birgit – Freiberger, Viktor: *Der Goldschatz von Sânnicolau Mare (ungarisch: Nagyszentmiklós)*. Daim, Falko – Gschwantler – Plattner, Georg – Stadler, Peter (Hrsg.). Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Manz, 2018. VII–IX.
- Dienes 1972.** Dienes István: *A honfoglaló magyarok*. Corvina Könyvkiadó, Budapest, 1972.
- Fehér 1931.** Fehér, Géza: Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1931. (Archaeologia Hungarica 7.)
- Fehér 1950.** Fehér Géza: A nagyszentmiklósi kincs-rejtély megfejtésének útja. *Archaeologiai Értesítő*, 77. (1950) 34–44.
- Fodor 2014.** Fodor István: Honfoglalás kori korongjaink és párhuzamaik. *Folia Archaeologica LVI*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2014. 133–185.
- Fodor et al. 1996.** Fodor, István – Révész, László – Wolf, Mária – M. Nepper, Ibolya (Eds.): *The Ancient Hungarians*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1996.

- Freiberger–Bühler 2015.** Bühler, Birgit – Freiberger, Viktor: Der Goldschatz von Nagyszentmiklós / Sânnicolau Mare: Ergebnisse der goldschmiedetechnischen Untersuchungen und der Materialanalysen. In: Daim, Falko – Gschwantler – Plattner, Georg – Stadler, Peter (Hrsg.): *Der Goldschatz von Sânnicolau Mare (ungarisch: Nagyszentmiklós) – The Treasure of Sânnicolau Mare (hungarian: Nagyszentmiklós)*. RGZM – Tagungen Band 25. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2015. 9–42.
- Garam–Kovács 2002.** Garam Éva – Kovács Tibor: *A nagyszentmiklósi kincs – Az avarok aranya*. Helikon Kiadó, Budapest, 2002.
- Győrffy 1977.** Győrffy György: *István király és műve*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- Hampel 1884.** Hampel József: A. Tanulmány a népvándorláskori művészetről. *Archaeologiai Értesítő*, 4. (1884) 1–166.
- Hosszú–Zelliger 2014.** Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet: Többnyelvű feliratok a Nagyszentmiklósi aranykincsen. *Magyar Nyelv*, 110. (2014) 177–195.
- Kádár 1961.** Kádár Zoltán: A nagyszentmiklósi kincs triumfális képtípusainak eredetéről. *Folia Archaeologica* 13. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1961. 117–128.
- Komoróczy 1976.** Komoróczy Géza: Egy termékenység-szimbólum Mezopotámiában. Jegyzetek az „életfa” kérdéséhez. *Ethnographia*, LXXXVII (1976) 4. sz. 569–573.
- Komoróczy 1983.** Komoróczy Géza: „Fénylő ölednek édes örömeben...” A sumer irodalom kistükre. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- Kovács 2008.** Kovács J. Béla: *A Nap gyermekei*. Püski Kiadó, Budapest, 2008.
- László–Rácz 1977.** László Gyula – Rácz István: *A nagyszentmiklósi kincs*. Corvina, Budapest, 1977.
- M. Lezsák et al. 2018.** M. Lezsák, Gabriella – Novichikhin, Andrey – Gáll, Erwin: The analysis of the discoid braid ornament from Andreyevskaya Shhel (Anapa, Russia) (10th century). *Acta Archaeologica Carpatica*, LIII. (2018) 143–168.
- Makkay 1998.** Makkay János: *Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1998.
- Makkay 2002.** Makkay János: *A nagyszentmiklósi kincs Budapesten őrzött iratai*. Tractata Minuscula 48. Budapest, 2002.

- Makkay 2006.** Makkay János: *The Miracle stag*. Tractata Minuscula 48. Budapest, 2006.
- Makkay 2008.** Makkay János: *Odüsszeusz evezője*. A régen sírbaszállt görög héroszok eredete. Tractata Minuscula 56. Budapest, 2006.
- Markov 2014.** Markov, Nikolay: About the Characters on Jugs Na 2 and 7 from the Nagyszentmiklós Treasure. In: Doncheva-Petkova, Lyudmila – Balogh, Csilla – Türk, Attila (eds.): *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*. Archaeolingua, Budapest, 2014. 93–106.
- Mavrodinov 1943.** Mavrodinov, Nikola: Le Trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. *Archaeologia Hungarica XXIX*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1943.
- Schulze-Dörlamm 2010.** Schulze-Dörlamm, Mechthild: Bemerkungen zu den jüngsten Elementen des Schatzes von Nagyszentmiklós und zum Zeitpunkt seiner Deponierung. *Anteus*, 31–32 (2010) 127–142.
- Prohászka 2018.** Prohászka, Péter: Die Fundgeschichte des des Goldschatzes von Nagyszentmiklós. In: Bühler, Birgit – Freiberger, Viktor: *Der Goldschatz von Sânnicolau Mare (ungarisch: Nagyszentmiklós)*. Daim, Falko – Gschwantler – Plattner, Georg – Stadler, Peter (Hrsg.). Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Manz, 2018.
- Scsiev et al. 2020.** Scsiev, Haszan – Csibirov, Alekszej – Szabó, Géza – Barkóczy, Péter – Juhász, Laura – Gyöngyösi, Szilvia: A Koban kultúra Tli falunál (Dél-Oszétia) feltárt temetőjének 350. sírjában előkerült bronz lemezöv archaeometallurgiai vizsgálata / The archaeometallurgic examination of the bronze plate belt found in tomb 350 of the Tli graveyard of the Koban Culture (South Ossetia). *Archeometriai Műhely*, XVII. (2020) 1. sz. 31–41.
- Szabó 2017a.** Szabó, Géza: Eastern myth elements in the West in light of the Nart sagas and the archaeological finds of the Carpathian Basin. *Nartamongæ*, XII. (2017) 1–2. sz. 85–109.
- Szabó 2017b.** Szabó Géza: Egy iráni ősvallás nyomai a Kaukázusban és a Duna mentén. In: Hubay Péter (szerk.): *Az igaz vallás*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 2017. 594, 609.
- Szabó 2018a.** Szabó Géza: Égi ajándék: a komló – a honfoglalás kori tarsolylemezeink díszítéséről. *Életünk*, LVI. (2018) 8–9. sz. 3–13.

- Szabó 2018b.** Szabó Géza: Kutatóúton az oszétéknél – a szénakaszálás ünnepe és a Zadaleszki Nana barlangja. *Tisicum*, 26. 2018, 445–476.
- Szabó 2019a.** Szabó, Géza: How and why do the deer and the bars appear on the belts used in the Caucasian Koban culture? *Nartamongae*, XIV. (2019) 1–2. sz. 50–77.
- Szabó 2019b.** Szabó Géza: Agancsos szarvastehenek. *Életünk*, LVII. (2019) 4. sz. 31–50.
- Szabó 2018c.** Szabó Géza: A jászok őshazájában, a digorok földjén. In: Pethő László (szerk.): *Jászsági Évkönyv 2018*. Jászsági Évkönyv Alapítvány, Jászberény, 2018. 123–142.
- Szabó 2020.** Szabó Géza: A kontinuitás változatai a regölyi grafémák tükrében. In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Magyarorsággutató Intézet, Budapest, 2020. 227–258.
- Szabó 2021.** Szabó Géza: Karmos paripák. *Határtalan Régészet*, 6. (2021) 1. sz. megjelenés alatt.
- Trugly 1987.** Trugly, Alexander: Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno. *Slovenska Archaeológia*, XXXV. (1985) 2. sz. 251–344.
- Trugly 1991.** Trugly Sándor: A Komárom-hajógyári avar temető feltárása – 1979–1989. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1984/85. [1991]) 2. sz. 257–264.
- Trugly 1994.** Trugly Sándor: *Griffek és oroszlánok népe*. Kalligram, Pozsony, 1994.
- Vékony 1973.** Vékony Gábor: Zur Lesung der griechischen Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. *Acta Archaeologica Hungarica*, XXV. 1973. 293–306.
- Vágó 2015.** Vágó Ádám: *A Kárpát-medence ősi kincsei*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2015.
- Vékony 2004.** Vékony Gábor: *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Nap Kiadó, Budapest, 2004.
- Vékony 2020.** Vékony Gábor: A nagyszentmiklói kincs történeti értékeléséhez. In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Magyarorsággutató Intézet, Budapest, 2020. 289–307.

- Wamers 2015.** Wamers, Egon: locus amoenus. »Becher 19« im Kontext der kontinentalen Kunst des 8. und 9. Jahrhunderts. In: Daim, Falko – Gschwantler – Plattner, Georg – Stadler, Peter (Hrsg.): *Der Goldschatz von Sânnicolau Mare (ungarisch: Nagyszentmiklós) – The Treasure of Sânnicolau Mare (hungarian: Nagyszentmiklós)*. RGZM – Tagungen Band 25. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2015, 71–119.
- Нарты 1991. Нарты. Осетинский героический эпос. I–III. Наука, Москва, 1989–1991.
- Погребова 1992. Погребова, Мария Николаевна: Ранние скифы и древний Восток: К истории становления скифской культуры. Наука, Москва–Ленинград, 1992.
- Руденко 1952. Руденко, Сергей Иванович: Горноалтайские находки и скифы. Итоги и проблемы современной науки. Наука, Москва, 1952.
- Техов 2002. Техов, Баграт Виссарионович: Тайны древних погребений. Проект–Пресс, Владикавказ, 2002.
- Тревер 1937. Тревер, Камилла Васильевна: Новые сасанидские блюда Эрмитажа. Государственный Эрмитаж, Ленинград, 1937.

KÉPEK

1a kép: Rovásírással a 6. korsó aljára karcolt alán dan/víz szó (Fotó: Bühler–Freiberger 2018 alapján)

1b kép: A Kárpát-medencei rovás úgynevezett hármás O betűje a 6. korsó alján
(Fotó: Bühler–Freiberger 2018 alapján)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
7. sz. középe középe									
7. sz. középső harmada									
7. sz. negyede									
7. sz. vége- 8. sz. eleje									
8. sz. 2. fele									
8. sz. vége									

„nyílhegy” munkaszélű lenyomatok (8., 10., 13., 14., 15., 16. és 20. edények)

Könnycsepp alakú- (2., 7.), illetve gyűrűs végű ponc a háttérhez (a 3., 6-8.)

2. kép: A kincs archaeometriai vizsgálati eredményei alapján kirajzolódó kapcsolatok ellentmondanak minden eddigi régészeti szempontú csoportosításnak (Bálint 2004 és Freiburger–Bühler 2015 alapján)

3a kép: A 20. számú táltra szerelt hársfalevél alakú csat (Fotó: Bühler–Freiberger 2018 alapján)

3b kép: Csát Tiszaeszlár–Bashalom honfoglalás kori temetőjéből (Fodor et al. 1996 alapján)

4a kép: A griff felső káváján kettős ívelésű csőre a 2. korszón (Fotó: Bühler–Freiberger 2018 alapján)

4b kép: Félrelógó nyelvű, születő borjút ábrázoló veret Komárom–Hajógyár avar temető 36. sírjából (Fotó: Trugly 1994 alapján)

4c kép: Sas csőre kettős íveléssel a felső káván

5a kép: Griff és a szarvas a 2. korszán (Fotó: Bühler–Freiberger 2018 alapján)

5b kép: A Nagyszentmiklósi kincs 2. és 21. edényein lévő ábrázolások párhuzamának tartott avar szíjvég összekötözött lábú, áldozati pózban lévő bika és griff képével (Bálint 2004 alapján)

5c kép: Sas karmai között lévő agancsos ünő, jellegzetesen hátranyújtott lábbal egy szaszanida tálon (Régészeti Múzeum Hamadan, Irán, fotó: Szabó Géza)

5d kép: Sas és agancsos ünő, jellegzetesen hátranyújtott lábbal egy szaszanida palackon (Régészeti Múzeum Teherán, Irán, fotó: Szabó Géza)

6a kép: Sas, karmaiban a fiókáival, szájában leveles indával a rakamazi honfoglalás kori hajfonatkorongon (Fotó: Vágó 2015 alapján)

6b kép: Leveles indákat tartó nő egy sas ölelésében a 2. korszán (Fotó: Bühler–Freiberger 2018 alapján)

6c kép: Leveles ágat és phialét nyújtó nő a 7. korszón (Fotó: Bühler–Freiberger 2018 alapján)

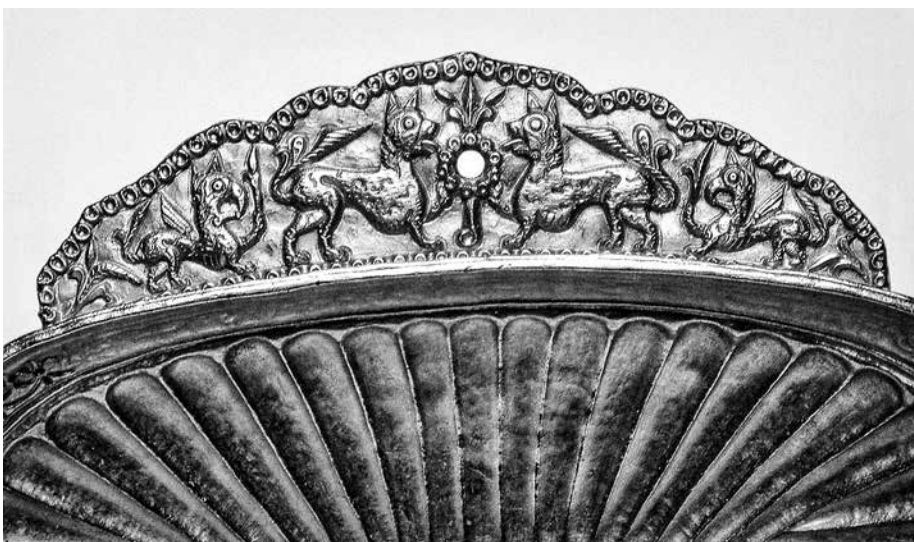
6d kép: Bolsaja Anikova lelőhelyen talált, 6-7. századra keltezhető, feltehetően kelet-iráni készítésű tál az Ermitázs gyűjteményében (Fotó: Tpebep 1937 alapján)

7a kép: Formailag és térkihasználásában, témájában, a nyakgyűrű alatt lévő dísz szerkezetében is a Nagyszentmiklósi kincs 2. edényéhez hasonló szaszanida palack (Régészeti Múzeum Teherán, Irán, fotó: Szabó Géza)

7b kép: Szaszanida palack griff ábrázolása, testén gyűrűs ponc nyomaival (Régészeti Múzeum Teherán, Irán, fotó: Szabó Géza)

8a kép: Nagymacskák és griffek az "életfa" körül a Nagyszentmiklósi kincs 8. csészé-
je fülén (Fotó: Bühler–Freiberger 2018 alapján)

8b kép: Oroszlánok az "életfa" mellett (Perszepolisz, Irán, fotó: Szabó Géza)

8c kép: Nagymacska, testén rozettás díszekkel a Koban-kultúra övlemezén (Tli 350. sír, Dél-Oszétia, Texov 2002 alapján)

8d kép: Hajfonatdísz "taposó" mozdulatú, combján cseppalakkal díszített nagymacska és "életfa" ábrázolásával Tiszaeszlár–Bashalom honfoglalás kori temető női sírjából (Magyar Nemzeti Múzeum, fotó: Szabó Géza)

9a kép: A sasnak mindkét kezében leveles indát nyújtó nő a 2. korszón (Bühler–Freiberger 2018 alapján)

9b kép: A sasnak leveles ágat és phialét nyújtó nő a 7. korszón (Bühler–Freiberger 2018 alapján) (Bühler–Freiberger 2018 alapján)

10. kép: Lakomára érkezők csoportja Rekom szent ligetében
(Észak-Oszét-Alánia Köztársaság, 2019, fotó: Szabó Géza)

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY ÉS A NYELVEK EREDETE

TÓTH ANNA JUDIT

ABSZTRAKT: Tanulmányomban bemutatom Komáromi Csipkés György héber, magyar és angol nyelvhez írott grammatikai munkáit, majd két témát tárgyalok. Először Komáromi nyelvváltozásról, nyelvrokonságról vallott nézeteit vizsgálom, aki a kortárs nyelvészetből ismert fogalmakkal operál: a hébert tekinti *lingua primigeniának*, a bábeli nyelvzavar után keletkeznek a nyelvnyák, melyekből leánynyelvek és dialektusok jönnek létre. A magyar társtalan, rokon és leszármazott nélküli nyelvanya, mely igen közel áll a héberhez. Ezeket a nézeteit mindhárom nyelvészeti tárgyú kötetében (*Schola Hebraica*, *Hungaria illustrata*, *Anglicum spicilegium*) következetesen alkalmazza, egyedül a fiatalkori *Oratio Hebraica* tér el, ahol héber–magyar etimologizálással próbálkozik a grammatikai analógiák helyett. Írásomban hangsúlyozom, hogy Komáromi és kortársai számára a bábeli nyelvzavar történelmi tény volt, egy természetfeletti beavatkozás az emberi elmébe, így a nyelvnyák nem lehettek leszármazási rokonságban egymással. Ily módon a magyar és a héber rokonságát nem a mai értelemben vett nyelvrokonságként, hanem tipológiai hasonlóságként képzelhették el, amelyet Isten alkotott meg. A későbbi folyamatok, a leánynyelvek és a dialektusok kifejlődése azonban már szerintük is természetes módon történt. Írásom második részében Komáromi nyelvtanának a betűkről írott részét elemzem, ahol újra szóba kerül a rovásírás. Komáromi a kor nyelvészeti szintjének megfelelően nem tesz egyértelmű különbséget beszédhang és betű között. Ki-

mutatom, hogy számára éppen ezért válik olyan fontossá a rovásírás, amely szerinte a magyar nyelv tökéletes kifejezője, amennyiben nem használ digráfokat, és illeszkedik a magyar hangtanhoz. Komáromi magyar nyelvtanában arra kéri olvasóját, hogy a latin betűvel írott magyar szöveget tekintse egy rovásírásos szöveg latin betűs átiratának. Komáromi dilemmáját leginkább a korszak közép-európai helyesírási vitáinak kontextusában lehetséges értelmezni.

KULCSSZAVAK: rovásírás, nyelvtudomány története, nyelvrokonság, helyesírástörténet, magyar nyelvtanok

ABSTRACT: György Komáromi Csipkés and the origin of languages. After a short description of the Hebrew, Hungarian and English grammars written by György Komáromi Csipkés, I analyse Komáromi's views on linguistic changes and affinity. He followed the accepted terminology and hypotheses of his age: Hebrew is a *lingua primigenia*, the so-called 'language mothers' emerged after Babel, the descendants of which are the various daughter languages and dialects. According to Komáromi, the Hungarian language is a language mother without relatives or descendants and stays close to the grammatical structure of Hebrew. Komáromi applied these views consequently in all his grammatical books. He only made an attempt to find etymological links between Hungarian and Hebrew in the *Oratio Hebraica*, a work written in his early years. Literature debates whether Komáromi and his contemporaries considered the Hungarian-Hebrew relationship genetic in the modern sense of language affinity. I am arguing that in their understanding Babel was a historical fact and, at the same time, a supernatural intervention in the work of the human mind, so we cannot regard the creation of language mothers as a metaphor for the natural process of linguistic changes. Therefore, the affinity of the Hungarian and Hebrew languages can only be interpreted as a typological connection created by God. The later dialects and daughter languages were formed by natural development. In the second part of my writing, I deal with a passage in Komáromi's Hungarian grammar on Hungarian 'letters'. According to Komáromi, runiform script (*Rovas script*) reflects the nature of Hungarian phonetics in a more accurate way than Roman letters, inasmuch as it does not use digraphs or diacritics. Komáromi in his Hungarian grammar invited his readers to reckon his Latin

characters as a rude transcription of a more original and perfect text written with Hungarian letters. Komáromi's views on the two, separate writing systems can only be interpreted in the context of the Eastern European orthographical debates of the era, the age of early modernity.

KEYWORDS: Hungarian runiform script, history of linguistics, linguistic kinship, history of orthography, Hungarian grammars

Komáromi Csipkés György (1628–1678) – a barokk kori protestáns teológiai irodalom kiváló képviselője – tematikusan sokrétű és mennyiségileg is impozáns életművet hagyott maga után. A jelenkori kutatás számára teológiai munkái mellett leginkább nyelvészeti tevékenysége bír nagy jelentőséggel. Komáromi – aki héber nyelvi tanulmányait Utrechtben folytatta – 1655-ben *Hungaria illustrata* címmel ugyanott megjelentetett egy magyar nyelvtant.¹ A mű az egyik első magyar nyelvtan, emellett néhány passzusa a magyar rovásírás történetének is fontos forrása. Komáromi a mű bevezetésében a magyar nyelv általános jellemzésénél a következőket írja:

„3. Ami nemét és szellemét illeti, mivel a nyelveket általánosan keleti és nyugati nyelvekre szokták osztani, a magyar keleti nyelv, világosan kitetszik ez 1. írásmódjából; 2. beszédének rendszeréből.

4. Írásmódja egy és ugyanazon, mint a legtöbb keleti nyelv, mint a héber, káld, szír, arab, perzsa, török stb., vagyis jobbról balra tart, ami egyetlen nyugati nyelvnél sem fordul elő.”

1 A teljes cím: *Hungaria illustrata, hoc est brevis sed methodica naturae et genii linguae Hungaricae explicatio, anungaros in discenda lingua ista facilitans, promovens et Hungaros efficiens, opera Georgii Csipkes Comarini... Ultrajecti MDCLV ex officina Joannis a Waesberge*. RMK III 1942, RMNY 2618. Magyar fordítása és reprint szövegkiadása: Vladár 2008, első modern szövegkiadása: Toldy 1866. A *Hungaria illustrata* szövegét általában C. Vladár Zsuzsa műfordításában közlöm (Vladár 2008), az attól való esetleges eltéréseket jelzem. Az egyéb szövegeket saját fordításban közlöm.

2 Idézett hely: Komáromi 1655, 20. = Vladár 2008, 65.: „Quantum ad genus et genium: quandoquidem linguae communiter, in Orientales et Occidentales dividuntur; linguam Hungaricam orientalem esse liquido constat. 1. Ex scribendi modo. 2. Ex loquendi ratione. 4. Scri-

Ezután beszél a más forrásokból is ismert firenzei rovásírásos könyvről, melyben a jelek felülről lefelé haladtak. Miután az ő kezében is volt már régi, magyar rovásírásos könyv – és ott a jelek haladása nem ilyen volt – így bizonyos benne, hogy a firenzei kötet más keleti nyelv ábécéjével íródott.³ A hivatkozott írás egy egykor Debrecenben található kézirat, mely elpusztult vagy lappang.⁴ Ezután, ehelyütt csak röviden, jelzi, hogy a beszélt magyar nyelv rendszere is hasonlóságokat mutat a héberrel.

Nem csak Komáromi, más korabeli források is a magyar nyelv orientális, valamint héber rokonságának bizonyítására hozzák fel a rovásírást és annak jobbról balra tartó irányát, annyira, hogy ez az információ lényegében közhelynek tűnik a kor szerzőinél.⁵ Valamivel később, a magyar ábécé jegyeinek felsorolása előtt közli, hogy ez a sajtáságosan magyar ábécé 32 jegyből áll, mivel két 'k' betűt is tartalmaz, valamint azt is, hogy a rovásírást szkíta írásnak is lehet nevezni.⁶

Mint jeleztem, a rovásírás kortárs forrásai közül nem Komáromi az egyetlen, aki a magyar–héber nyelvi kapcsolat bizonyítékaként hozza fel a rovásírást.⁷ Azonban Komáromi nem egyszerűen átvesz másoknál talált adatokat, rovásírásról való nézetei szervesen illeszkednek a nyelvrokonságról és a magyar nyelv rendszeréről vallott általánosabb nézeteibe, amelyek a *Hungaria illustrata* tanúsága szerint önállóak voltak, és sokban eltértek a megelőző vagy őt követő

bendi modus, unus et idem est, cum eo, quo gaudent linguae orientales pleraeque, nimirum hebraica, Chaldaica, Syriaca, Arabica, Persica, Turcica, etc. a dextra nimirum ad sinistram: quam nulla occidentalium habet.”

3 Vladár 2008, 65–67. = Komáromi 1655, 20–21. A firenzei kódexszel kapcsolatban lásd még: Fehér 2020, 336–337. (n 227)

4 Sebestyén szerint (1915, 7.) ez valószínűleg Telegdy Rudimentájának egy másolata volt.

5 Baranyai Decsi János Telegdy Rudimentájához írott előszavában szinte azonos formában beszél a jobbról balra tartó magyar rovásírásról, mint a héberrel és a keleti nyelvekkel való rokonság bizonyítékáról, vö. Sándor 2014, 337. Geleji Katona István Magyar Grammatikátskában (1645, 293.) hasonlóan fogalmaz: „a magyar nyelv egy az Orientális linguák közül, melly megtetszik mind ebből, hogy az igen kiváltképpen való és semmi egyéb nyelvekkel, az egy Sidón kívül, rokonsága nintsen; hogy ő néki tulajdon saját régi bötüi vagynak, és jobbról, mint egyéb Napkeleti nyelvek, balra irattatik.”

6 Komáromi 1655, 23–24. = Vladár 2008, 71–73.

7 A magyar és a héber nyelv koraiújkori rokonítási kísérleteihez ld. Hegedűs 1966, 90–107., Vladár 2016, 68–82., Hegedűs 2003, 48–66., Zsengellér 2017.

magyar nyelvtanok felfogásától.⁸ Éppen módszertanának eredetisége lett a végzete: a taníthatóság szempontjainak a rovására szentelt teret saját nyelvészeti töprengéseinek, miközben teljesen mellőzött a tanulás szempontjából fontos témákat, így pl. a három általa írott grammatika egyike sem tartalmaz szintaxist. Ennek következtében egyik grammatikája sem vált bevett tankönyvvé, és míg Pereszlényi Pál magyar nyelvtana három kiadást ért meg, és több tucat példányban maradt fenn,⁹ addig Komáromi *Hungaria illustratájából* alig öt példányt ismerünk.¹⁰

A következőkben két kérdést fogok vizsgálni. Az első Komárominak a magyar nyelv orientáltságáról vallott nézete, mivel úgy gondolom, hogy a rovásírással kapcsolatos elképzelései nélkül nem érthető meg teljes mélységében. Ezzel összekapcsolva elemzem Komárominak a nyelvek rokonságáról és a nyelvtipológiáról vallott nézeteit. A másik kérdés azt vizsgálja, hogy milyen nézeteket vallott Komáromi a nyelv és az írás kapcsolatáról, hiszen éppen ez az ok, amely miatt a rovásírás ekkora hangsúllyal szerepel magyar nyelvtanában. Először azonban át kell tekintenünk Komáromi nyelvészeti munkáit.

Komáromi nyelvtani munkái

Komárominak nem a *Hungaria illustrata* az egyetlen nyelvészeti tárgyú munkája, három grammatikát írt élete folyamán, a másik kettővel eddig nem vagy csak alig foglalkozott a kutatás. Emellett két nyomtatásban megjelent beszédében is tárgyalt nyelvészeti kérdéseket.

Komáromi 1650-ben érkezett Utrechtbe, hogy elmélyítse héber nyelvtudását. Professzora Johann Leusden (1624–1699) volt, a kiváló orientalista és a magyar

8 A *Hungaria illustrata* értékelései a szakirodalomban: Szathmári 1968, 271–300., Bartók 1998, 33., Hegedűs 2003, 55–56., Vladár 2008, 7–25., Vladár 2016, 35–37.

9 Első kiadása: *Grammatica linguae Ungaricae a p. Paulo Pereszlenyi... Tyrnaviae 1682 typis Academicis Matthias Srensky.* (RMK 1511), később újra megjelent 1702-ben és 1738-ban.

10 Vö. RMNY 2618. Megjegyzendő, hogy semmi jel nem utal rá, hogy Komáromi nyelvtanait iskolai használatra szánta. A héber és az angol nyelv már címe szerint is önállóan tanuló felnőtt olvasóra számít, és a *Hungaria illustrata* előszava sem ejt szót iskolai használatról.

peregrinusok, valamint általában a magyar kálvinisták elkötelezett támogatója.¹¹ Röviddel tanulmányai megkezdése után hangzott el egy beszéde, amely *Oratio Hebraea...* címmel jelent meg (Utrecht 1651).¹² Ez egy héber nyelven megtartott nyelvészeti témájú beszéd, amely Komáromi életművében egyedülálló módon héber–magyar etimológiákat is közöl.¹³ Utrechtből hazatérve a debreceni kollégium héber professzorává nevezték ki. Már ezután jelent meg héber nyelvtana, a *Schola Hebraica*.¹⁴ A 128 oldalas nyelvtan, mint a cím elárulja, magántanuláshoz kívánt segédeszközt nyújtani az íráshoz és az alaktanba nyújt bevezetést, szintaxis nem tartalmaz.¹⁵ A kötet függelékében jelent meg 40 oldalon debreceni székfoglaló beszéde (*Oratio inauguralis...*), melyet 1653. augusztus 8-án tartott meg. A beszéd egy hosszabb elmélkedés a héber nyelv jelentőségéről.

Szintén Utrechtnben jelent meg magyar nyelvtana a következő évben, 1655-ben: a *Hungaria illustrata*, amely a legismertebb nyelvészeti munkái között, és minthogy modern facsimile kiadása és magyar fordítása is rendelkezésre áll, általános bemutatása itt nem szükséges. Feltehető, hogy a két munka többé-kevésbé párhuzamosan készült.¹⁶

11 Leusdent már a kortársak a Hungarorum pater jelzővel illették (Bujtás 1994, 77.), és közbenjárt a gályarab prédikátorok érdekében is (Bujtás 1999).

12 Teljes címén: *Oratio Hebraea continens elogium linguae Hebraeae, quam Sancto Israelis favente summo inclytae academiae Ultrajectinae acroaterio, anno partus virginiei, M.DC. LI. die XV. Febr. exercitii loco habuit. Georgius Csipkes Comarino-Pannonius Ung. Ultrajecti ex officina Johannis a Waesberge, MDCLI. (RMK III 1781), egy rövid, nyolcleveles nyomtatvány, mely latin bevezetőt és héber nyelven megtartott nyelvészeti értekezést tartalmaz, majd Komáromi professzorának, Leusdennek a szintén héber nyelvű gratuláló versével zárul. Lanzeritsch Mária (1984) elemezte részletesen kultúrtörténeti szempontból, és Zsengellér József írt róla több helyen (2013, 579–580.; 2017, 69.).*

13 Lanzeritsch 1984, 22–24.

14 RMK III 1904. *Schola Hebraica in qua thetica, et per breves positiones, ratio recte legendi, et fundamentaliter intelligendi, linguam hebraicam, ita traditur, ut quis etiam sine ullo Praeceptore, privato studio, sufficientem linguae hebraeae cognitionem, ad intelligendum scripta ad scribendum intellecta, comparare possit. Avctore Georgio Csipkes Comarino ... Accessit Ejusdem Autoris oratio inauguralis, de linguae hebraeae utilitate, dignitate, necessitate, etc. habita ibidem Debrecini, Anno gratiae MDCLIII. 8. Aug. ... Trajecti ad Rhenum, typis Gisberti a Zyll, MDCLIV.*

15 Irodalma: Strbik 1999, 96–97., Zsengellér 2017, 70., Bartók 1998, 25. is megemlíti.

16 Vladár 2008, 8. A *Hungaria illustrata* előszava 1653-as keltezésű, és a *Schola Hebraica*ban már cím szerint hivatkozik a *Hungaria illustrata*ra.

Kilenc évvel később következett egy angol nyelvi bevezetés: *Anglicum spicilegium. hoc est Breves quaedam observatiunculae, ad discendam, legendam, et intelligenda[m], lingvam, sripturamque Anglicam, utiles simul ac necessariae...* Georgius C. Comarinus. Debrecini, per Georgium Karancsi 1664. A könyvecskének mindössze két fennmaradt példányáról tudunk, egy teljes példányt őriz a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára, és egy kissé hiányos példányt a Ráday gyűjtemény.¹⁷ A kis könyv nem csupán az első, magyar szerző tollából származó angol nyelvtan, hanem az egyik első a kontinensen megjelentek közül. A három könyv közül ez a legrövidebb, és aránylag korlátozott szerzői nyelvismeretre épül. Komáromi több alkalommal jelzi, hogy csupán az vezette a megírására, hogy nem jelentkezett más, kompetensebb személy, aki e feladatot elvégezzé helyette, miközben az olvasóközönség részéről határozott igény mutatkozott az angol nyelv tanulására.

Három olyan nyelvről van szó, melyek eltérő módokon, de a lehető legtávolabb állnak a latin és a görög nyelv struktúrájától, amely még ebben a korban is követendő vezérfonalat nyújtott a nyelvtanírók számára. Egyértelműnek látszik, hogy Komáromi tudatosan próbált eltávolodni e klasszikus mintáktól. Ez angol nyelvtana esetében különösen nyilvánvaló. Annak első számozott lapján jelzi, hogy teljes nyelvtant, nyelvtani szabályokkal (*leges grammaticae*), szófajokkal (*partes orationis*) nem akar és nem is tud adni, hiszen mindösszesen kilenc hónapot töltött Angliában és már tíz éve hazatért. Az ajánlás szerint az vezette a kötetecske írására, hogy felismerte az olvasói igényt az angolul író teológus szerzők iránt, és úgy ítélte, hogy a Jakab-Biblia nyelve eléggé egyszerű ahhoz, hogy az elkötelezett nyelvtanuló szótár és egy kevés nyelvi bevezető segítségével képes legyen megtanulni angolul olvasni. A *Spicilegium* három fő részből áll: 1.) az angol kiejtés, 20 oldalon, 2.) a partikulák listája, 19 oldalon. Itt a legkülönbébb nyelvtani segédszókat mutatja be aszerint csoportosítva, hogy ige vagy névszó kíséretében állhatnak. Végül pedig 3.) a szóképzés vázolata, 6 oldalon. Ez a rendszer mutatja, hogy Komáromi úgy látta, hogy az angol morfológiát lehetséges tisztán lexikai alapon megközelíteni.¹⁸ A *Spicilegium*

17 RMK II 1030, RMNy 3143.

18 Így például az of prepozíciót genitivusi partikulának tekinti (Komáromi 1664, 35–36.),

szakirodalma minimális,¹⁹ kultúrtörténeti jelentőségének méltatásán túl csak az angol hangtörténet szempontjából vizsgálták.

A nyelvek rokonsága

Egyértelmű, hogy Komáromi már utrechti tanulmányai alatt kialakította saját elképzelését a nyelvek eredetéről, fejlődéséről, egymáshoz való viszonyáról, a nyelvek csoportosíthatóságáról. E koncepciója mindhárom grammatikai könyvében megjelenik, és teljesen konzisztens formában van jelen a tíz éves időbeli távolság ellenére is.

Előjáróban le kell szögezni, hogy Komárominak a nyelvfejlődésről vallott gondolatai természetesen nem a semmiből érkeztek, hanem szervesen illeszkednek a nyugat-európai nyelvészet fejlődési vonalába, melyet ekkor még a héber ősnyelv és a bábeli nyelvzavar tényként kezelése ural.²⁰ Komáromi maga is hivatkozik szaktudományos forrásaira, azonban azt is hangsúlyozni kell, hogy nem a közkézen forgó tudományos elméletek mechanikus átvételéről van szó, hanem egy komolyan átgondolt rendszerről.

Komáromi számára a legősibb nyelv, és így minden más nyelv őse a héber. A nyelvek diakrón megközelítésben az anya és leánynyelv kapcsolatokon keresztül osztályozhatók, szinkrón megközelítésben pedig a dialektus és a nyelvkeveredés fogalma lesz jelentős.

A héber nyelv kapcsán ezeket a gondolatokat székfoglaló beszédében fejti ki. Először is a héber minden nyelv anyja (1654, 154), nincs nyelv a nap alatt, amely közelebbről vagy távolabbról ne tőle venné az eredetét,²¹ képzavarral

de távol áll tőle, hogy a latin declinatiókat idéző esetsort kreáljon az angol nyelvhez. A to szócskát névszóhoz (to the man) és igéhez (to go) is kapcsolható partikulaként mutatja be – egymás után helyezve a két, szintaktikai szempontból alapvetően eltérő használatot.

19 Kerékgyártó 1938, Berg 1946, 151–153., Korponay 1972.

20 Hegedűs 1966, 12–19., Hegedűs 2003, 23., 44–48.

21 Komáromi 1654, 155–156.: „Sic procul dubio lingua sub sole nulla est, quae non ab hac vel prope, propius, proxime, vel remote, remotius, remotissime, suam deducat originem.”

élve: a héber az óceán, amelyből minden folyó és patak az eredetét veszi.²² Ezt a kiemelkedő szerepet nemcsak a választott nép tekintélye biztosítja a héber nyelv számára, hanem az a tény is, hogy a héber az a nyelv, amely az emberiség első nyelve volt,²³ és amelyet Isten megőrzött a bábeli nyelvzavar után is.²⁴ A héber ily módon anya minden nyelv számára. Ugyanakkor ennél közvetlenebb kapcsolata van a többi orientális nyelvvel. Komáromi szerint az, aki valamelyest tud héberül, az félig, sőt, több mint félig ismeri az arám és az arab nyelvet is (1654, 154). Az arám a héber *quasi dialectus*-ának látszik, az arab pedig *non remota progenies*-ének. Az arám, avagy szír a héberből ered, kissé megváltozva.²⁵ Ezután számos kortárs tekintélyt és egyházatyát idéz annak megerősítésére, hogy a szír a héber dialektusa, valamint, hogy a héber minden nyelvek anyja (1654, 155ff.)

Tehát már debreceni székfoglaló beszédében is középpontban áll a héber mint *lingua primigenia* kérdése. Először a *Hungaria illustrata* bontja ki, hogy a magyar nyelv milyen kapcsolatban áll ezzel a hipotetikus ősnnyelvel. Annak első lapjain a következőket olvashatjuk a magyar nyelvről:

„2. Ami az eredetét és régiségét illeti, nem csak valószínűnek, de szükségszerűnek is látszik, hogy a magyar nyelv a nyelvek babiloni összezavarodásának idején született. Ezért egyik nyelvnek sem a dialektusa, hanem fő-nyelv (*cardinalis*), nyelv-anya (*mater lingua*), éppúgy, mint a német, a szláv, a görög, a latin.

22 Komáromi 1654, 166. „Accipite, hanc esse velut oceanum vastum, ex qua, omnes sub coelo linguae velut rivi, torrentes, fluvii et flumina effluunt.”

23 Komáromi 1654, 163–164.: „...certe lingua haec, quia antiquissima cujus ad ipsum primae creationis tempus ascendit primordium.” Ez volt Ádám nyelve, s mivel egyetlen nyelv volt, Héber ősatyáig nem is volt neve (144–145.)

24 Komáromi 1654, 144–145. Vö. még: „... Quia ergo inquiring, in ejus Heberi scilicet familia remansit haec lingua, divisio per alias linguas caeteris gentibus, ideo deinceps Hebraea est nuncupata.” (uő 1654, 145)

25 Komáromi 1654, 154.: „Qui enim vel mediocrem ejus cognitionem habet, jam, dimidium, quid dico? dimidium? imo plus quam dimidium linguae chaldaicae Aramaeae et Arabicae habet. Cum ille quaedam[m] quasi dialecti, haec vero non remota progenies esse videatur. Quid? videatur? Imo non hae solum sed et omnes aliae, ab hac unica velut matre communi, velut fonte communi, non in paucis revera deriventur. (...) 155. Chaldaeam certe et Aramaeam, seu Syriacam, ab hac ortas, imo ha[n]c eandem varie mutatum esse, recordis est negare. Alstedius pi[a]e memoriae Chaldaeam et Syram, unius ejusdemque linguae hebraeae esse dialectos dicit.” stb.

Helyesen vette ezt észre Johannes Weemsius Scotus²⁶ a Synagoga Christiana 18. oldalán, és a kiváló Johannes Cocceius²⁷ úr is, aki nem vonakodott ezt nyilvánosan kijelenteni.²⁸

Ezt követi a magyar nyelv keleti mivoltára vonatkozó, már idézett szövegrész. Majd áttér a magyar nyelv rokonságára:

„7. A beszéd rendszere nagyon hasonló a szent nyelvéhez, ennek igazságát világosan látjuk majd e művecskében: főként a toldalékokban, a melléknevek ragozhatatlanságában és hasonlóknban.²⁹ [...]

11. Ami pedig nyelvünk hasonlóságát és atyafiságát illeti valamely más nyelvvel, a magyar nyelv egyik más nyelvhez sem hasonlít a világon, csak a héberhez; ezt követi a szír, a káld, az arab is, csak távolabbról. Kiderül majd e könyvecskéből ennek az igazsága. Ennyit a természetéről általában.³⁰

Komáromi következetes volt rendszere alkalmazásában. Egy évtizeddel később a *Spicilegium* bevezetése – amely az angol nyelv általános ismertetését adja – terminológiailag és fogalomrendszer szempontjából is követi a *Hungaria illustratát*, azonban míg ott a cél a magyar nyelv méltó elhelyezése a nyelvek sorában, itt didaktikai-pedagógiai célokat tűz ki:

26 John Wemyss/Weemes/Weemse (1579–1636), skót lelkipásztor és a héber nyelv tudósa. The Christian Synagogue című angol nyelvű műve több kiadást ért meg. E monumentális munkának ugyan megjelent 1660-ban Leidenben egy latin nyelvű kivonatos fordítása, amely azonban éppen a Komáromi idézte részt nem tartalmazza, s a szerző nevét is eltérő módon latinositja (Wimesius), így biztosak lehetünk benne, hogy Komáromi valamelyik angol kiadást olvasta. Nem állt módomban mind a négy szóba jövő kiadást ellenőrizni, az 1633-as londoni kiadás lapszámozása megfelel Komáromiának, az 1623-as londoni kiadásé viszont eltér attól.

27 A megfogalmazás alapján úgy tűnik, Johannes Coccejusnak egy szóbeli kijelentésére utal. Bár nem tudunk róla, hogy Komáromi megfordult volna Leidenben, ahol Coccejus 1650-től tanított hébert, de ismeretségei révén lehetett hiteles információja a professzor előadásairól. Komáromi közeli barátja volt Apáczai Csere János, aki Coccejusnál tanult.

28 Komáromi 1655, 19–20. = Vladár 2008, 63–65. „2. Quantum ad originem et antiquitatem, linguam Hungaricam, tempore confusionis babilonicae, enatam esse, non solum probabile, sed necessarium videtur. Quia nullius linguae dialectus est, sed lingua cardinalis, lingua Mater, non secus ac Germanica, Sclavonica, Graeca, Latina. Ut admodum bene observavit Joannes Weemsius Scotus. Synagoge Christianae pag. 18. et Clar. D. Joannes Coccejus, qui, publice hoc ipsum profiteri non veritus est”.

29 Komáromi 1655, 21. = Vladár 2008, 67.

30 Komáromi 1655, 23. = Vladár 2008, 71.

„1. A nyelvek szokásos felosztása alapján, nem keleti – amilyen a héber, a káld, a szír, az arab, és a mi magyar nyelvünk, hanem nyugati.”³¹

Majd az angol nyelvterület földrajzi elhelyezése után:

„6. Az írásmód a legtöbb keleti nyelvtől idegen. Ugyanis balról jobb felé kezdődik és halad, míg a keleti nyelvek [írása] jobbról tart balra.”³²

A nyelv szintaxisa sem keleti, amennyiben nem ismer sem szuffixumokat, sem affixumokat. S végül, eredetét tekintve:

„Amennyiben [a nyelveket] anyákra és lányokra osztjuk, [az angol] nem anya, hanem leány, ugyanis a német dialektusa.”³³

Tehát: Babelben isteni közbeavatkozásra létrejönnek a nyelvanyák, melyek egyike a magyar is. Ezzel azonban nem ér véget a nyelvkeletkezés folyamata: a nyelvanyákból leánynyelvek jöhetnek létre az idők folyamán, és itt a nyelvek között már tényleges leszármazotti viszony áll fenn.

Az európai nyelveket a XVII. századra már meglehetősen pontossággal tudták családokba sorolni.³⁴ Azonban az az elképzelés, hogy a nyelv a beszélők ajkán észrevétlenül, apró lépésekben egy másik nyelvvé alakulhat, olyan mértékben mond ellent hétköznapi intuíciónknak, hogy nem meglepő, hogy Komáromi, ahogy mások is, a változások kiváltóját a nyelvkeveredésben kereste. Tiszta és kevert nyelveket állít egymással szembe. Ez a folyamat, ellenkező előjellel, angol és magyar nyelvtanában is megjelenik. A *Spicilegiumban* így ír:

31 Komáromi 1664, 1–2.: „Prout lingvae in communi dividi solent non orientalis, qualis Hebraea, Chaldaea, Syra, Arabica, etc nostraque Hungarica, sed occidentalis.”

32 Komáromi 1664, 2.: „Modus scribendi, lingvis orientalibus plerisque alienus est. Incipit enim, tendit et pergit a sinistra ad dextram; cum orientalium, a dextra ad sinistram tendat.” Különös kijelentés. Egy nyelvkönyv az idegen nyelv sajátosságait általában az anyanyelvvél kontrasztba állítva mutatja be. Nb.: ez a mondat implicit módon, de szintén a rovásírás forráshelye, mivel arra való utalást tartalmaz, hogy a magyar mint keleti nyelv egy jobbról balra tartó írást használ.

33 Komáromi 1664, 3.: „Prout II. eadem in Matres et Filias distingvuntur, non Mater est, sed Filia; Dialectus nempe Germanicae.”

34 A Komáromi által olvasott Wemyss, valószínűleg Iustus Scaligert követve teljesen a mai módon határozza meg az európai nyelvcsaládokat és rokon nyelveket, egyedül a magyar és a finn, valamint a breton és az ír rokonságát nem ismerve fel. (nyelvcsaládok Scaligernél: Hegedűs 1966, 56., van Hal 2010a)

„Amennyiben [a nyelvek] feloszthatók kevertekre és nem kevertekre, [az angol] nem tiszta és nem-kevert, hanem nagyon kevert. Ugyanis a lehető legtöbb latin főnév és melléknév, névszó, ige, participium fordul elő benne, oly módon, hogy csak a végződést vették le, vagy megváltoztatták. A lehető legtöbb germán [szó], azonban egy kevésbé megváltoztatva, ami a betűket illeti. Ami ennek a belgával³⁵ nagyban közös vonása. Ezért e nyelv tanulásában nagy könnyebbséget jelent, ha jártas vagy a latin nyelvben, még nagyobb, ha több-kevesebb német nyelvismerettel bírsz.”³⁶

A nyelvek keveredése foglalkoztatta Komáromit, a *Hungaria illustrata* első lapjain is hosszan foglalkozik ennek kérdéseivel. Leszögezi, hogy a magyar nyelv mentes a más nyelvekkel való keveredéstől, mivel saját szavai és ragozási rendszerei vannak. Kijelenti, hogy a nyelv tisztaságát a német, szláv, latin stb. jelenléte nem érinti, ahogy a héber vagy az újszövetségi görög tisztaságát sem csökkenti a jövevényszavak előfordulása, hiszen nincs nyelv jövevényszavak nélkül. Mint írja, keveredés alatt olyasmit ért, ami az angol, a skót (azaz a skóciai angol) és a belga, vagyis a holland között vagy a cseh, a lengyel és a rutén között áll fenn, amely esetekben a kölcsönös érthetőség valamely foka is jelen van. A magyar nyelv beszélőit azonban senki sem érti meg.³⁷ Komáromi angliai tartózkodása idején eljutott Skóciába is, tehát mindezen nyelvek kapcsán személyes tapasztalataira támaszkodhatott. Arról nem ír, hogy történeti folyamatban hogyan képzei el ezt a keveredést. A megadott példák alapján feltehető, hogy azon nyelvek esetében beszél anya-lány kapcsolatról, ahol az ősnelv is ismert volt (héber-arab-szír), ahol viszont a rokon nyelvek alapnyelve nem volt ismert forrásokból (germán, szláv), ott nyelvkeveredésről ír.

Miután végignéztük Komáromi szétszórt megjegyzéseit, nincs más hátra, mint hogy ezek alapján megpróbáljuk rekonstruálni, hogyan látta a debreceni

35 Belga nyelv alatt a holland/flamand nyelvet érti.

36 Komáromi 1664, 3.: 9. Prout III eadem in mixtas et non mixtas dividi possunt, non pura et non mixta, sed mixta ad modum est. Quam plurima etenim hic occurrunt latina substantiva et adjectiva, nomina, verba, participia, vel demptis solummodo terminationibus vel mutatis iisdem. Quamplurima Germanica, sed mutata ad minimum quoad literas. quod huic cum Belgica commune admodum est. Hinc magna in discenda lingua hac facilitas si latine peritum spectes, major, si Germanum consideres, superiorem vel inferiorem.

37 Komáromi 1655, 22–23. = Vladár 2008, 69–71.

hebraista teológus a nyelvcsaládok fogalmát, a nyelvfejlődés folyamatát. A vizsgálat egy lehetséges útja volna feltárni Komáromi forrásait, azonban kétséges, hogy ez különösebb eredményeket hozhatna. Az ismeretátadás folyamata jelentős részben szóbeli volt, így számunkra már alig felfejthető. Emellett az alapfogalmak a század nyelvészeinél nagyjából azonosak, miközben az elméletek részletei rengeteg ponton jelentősen eltérnek. Ez megmutatkozik, ha megvizsgálunk egy olyan szerzőt, akit Komáromi pontosan, oldalszámmal idéz. A szintén hebraista John Wemyss *Christian synagogue* című, ószövetségi exegetikával foglalkozó műve a nyelvek kapcsolatrendszerének bemutatásánál nagyjából ugyanazokat az alapfogalmakat hangsúlyozza, mint Komáromi.³⁸ Megkülönbözteti a mater linguákat (*maternell tongue*) és a leszármazott nyelveket (*propago, derived tongue*).³⁹ A héber leszármazottainak nevezi a szír, káld, föníciai, arab nyelveket, a punt pedig a föníciai másodlagos leszármazottjának. Mindez hasonlóan jelenik meg Komárominál. Tizenegy európai nyelvnyát különböztet meg, ezek a latin, görög, germán, szláv és a kisebb nyelvnyák: albán, tatár, magyar, finn, ír, brit és a baszk.⁴⁰ Wemyss is ír a kölcsönzésekről és a nyelvek keveredéséről, azonban nem tételez fel kevert nyelveket, a szókölcsonzést mint elvet pedig arra használja, hogy más nyelvek szavait is a héberből vezethesse le.⁴¹ Egy ilyen gondolatmenet alapul szolgálhatott ahhoz, hogy bármely nyelv szavait tömegesen héber etimológiával magyarázzák, és erre számos európai kísérlet történt, azonban ez a korai magyar nyelvtanoktól idegen, Komáromi csak a korai *Oratio Hebraea*ban kísérletezik ilyesmivel.⁴² Wemyss különbséget tesz a leszármazott nyelv (*derived tongue*) és a dialektus (*dialect*) között, míg Komáromi esetében a kettő között nincs kimutatható különbség.

38 Az 1933-as londoni kiadás 15–17. oldalán.

39 Weemsius 1633, 15.: „A propago or derived tongue, is that tongue which is derived from a Maternall tongue, either by addition, detraction, or interchange of letters, words, or accents.”

40 Scaliger, *Diatriba de Europaeorum linguis* nyomán, lásd fentebb.

41 „Here we muste marke a difference betwixt tradux lingua, a derived tongue, either mediately or immediately, and a borrowed tongue: for languages borrow one of another, words which are not derived one of another.” – A borrowed tongue terminus megtévesztő, csak kölcsönzött szavakat tételez fel.

42 Lanzeritsch 1984 22–24., Zsengellér 2013, 580.

Héber–magyar nyelvrokonság?

Komárominak a magyar nyelvrokonságról alkotott elképzeléseit általában röviden úgy szokták minősíteni, hogy a héber–magyar nyelvrokonság híve volt. Azonban érdemes alaposabban megvizsgálni, mit is jelent a nyelvrokonság és speciálisan a magyar nyelv héberrel való rokonsága, továbbá orientális volta.

A szakirodalomban megfigyelhető egyfajta bizonytalanság, amikor definiálni kell, hogy mit jelent a héber–magyar nyelvrokonság fogalma Komárominál és kortársainál. Vladár Zsuzsa hangsúlyozza, hogy a kimondott genetikai hasonlóságra vonatkozó *cognatio* szó helyett szívesebben használják az *affinitas*, *similitas*, *convenientia*, *imitatio* szavakat.⁴³ Elismerve, hogy a szóhasználat nem egyértelmű, de végül a genetikai rokonság mellett teszi le a voksát.⁴⁴ Ha világosan akarjuk látni, hogy mit jelentett Komáromi számára ez a fajta nyelvrokonság, nem a szóhasználat elemzése fog segíteni az értelmezésben.

Hegedűs József a korai nyelvrokonításokkal foglalkozó monográfiájában a korai elméletek kapcsán „irracionális szemlélet”-ről („Bábeli nyelvzavar”) és a „nyelvek változásának racionális felfogásáról” beszél fejezetcímeiben.⁴⁵ A mai tudománytörténet nem szívesen alkalmaz ilyen értékítéletet kifejező címkéket, maga Hegedűs is 2003-as monográfiájában már csak a racionális szót használja ellentétpárja nélkül.⁴⁶ Ez a tartózkodás részben visszahatás és elhatárolódás a ’45 utáni ismeretterjesztéstől, amely egy olyan narratívát erőltetett, melyben a „tudományos vívmányok” egy korábbi mágikus/vallásos/tudománytalan hipotézis meghaladásával születtek, és ennek érdekében a maguk korában teljesen adekvát tudományos nézetek kaptak pejoratív jelzőket. Ez a gondolkodásmód nem csak a marxizmus sajátja, már a XIX. században általánosnak mondható, témánknál maradván idézhetjük Jancsó Benedeket, aki értelmezhetetlen arroganciával minősítette tudománytalannak az egész korai nyelvészetet, és abban

43 Vladár 2016, 74.

44 Vladár 2016, 74.

45 Hegedűs 1966, 25. és 28.

46 Hegedűs 2003, 23.

a meggyőződésben leledzett, hogy ha nincs a Biblia, akkor a saussure-i grammatika már a XVI. században teljes fegyverzetben pattanhatott volna elő a semmiből.⁴⁷

Azonban óvatossá kell lennünk, az irracionális és racionális nyelvészeti hipotézisek szembeállítására továbbra is szükséges, amennyiben nem a hétköznapi, hanem a tényleges filozófiai jelentésükben használjuk a szópárt. Ugyanis, ha úgy tekintjük, hogy Komárominál és más XVII. századi nyelvészeknél a Bábel-re való hivatkozás egyszerűen egy metafora, amelyet lefordíthatunk a modern lingvisztika nyelvére úgy, hogy a héber ősnyelvből fejlődött ki idővel az összes többi nyelv, akkor alapvetően hamisítjuk meg nézeteiket. Bizonyosak lehetünk benne, hogy Komáromi számára a bábéli nyelvzavar ugyan a történelem egy eseménye volt, azonban közvetlen isteni közbeavatkozás is, egy olyan esemény, amely természetes folyamatok révén nem történhet meg.⁴⁸ Bábel Komáromi, a református teológus számára bizonyosan nem metafora, egy természetes nyelv-változási folyamat allegóriája, hanem egy egyszeri, természetfölötti esemény.

Ennek következményeként két különböző nyelvképzési mechanizmussal számol. Az első a természetes út: leszármazás útján, folyamatos változások révén vagy a nyelvek keveredésével. Ez kapcsolja egymáshoz a germán vagy a sémi nyelveket. A második út a természetfeletti: Isten kitörölte az emberek agyából a héber anyanyelvüket és új nyelveket alkotott a helyükben: ezek lettek a nyelvanyák, avagy *cardinalis* nyelvek. Ezek rokonsága értelemszerűen nem lehet leszármazási rokonság (noha maguk a népek persze lehettek rokonok). Tehát rendkívül megtévesztő, ha Komáromi vagy mások esetében héber nyelv-rokonítási kísérletről beszélünk. Komáromi szerint a magyar nyelv nem a héber *dialectusa* vagy *filiája*, *progeniese*, hanem önálló nyelvanya. Ez azt jelenti, hogy

47 Jancsó 1881, 128–145.

48 Hegedűs (1966, 83–84.) Geleji Katona Istvánt idézi, aki a Titkok titkában (1645) így ír „S ’ki tselekedheti penig azt, hogy az ember azt a’ nyelvet, a’ mellyben született, es a’ mellyvel kitsinségétől fogva élt, egy szem pillantásban úgy el feletse, hogy a’ ban semmi, tsak egy szois, eszében ne jusson, es mint egy néma szolni azon ne tudjon; es viszont a’ helyett egy más olly idegen ujj nyelv, a’ mellyet soha nem tanult, sem hallott, elméjében tünjék es öntödjék, s ’azt, mint ha benne született, nőtt, nevelkedett volna, olly tökéletesen nem tsak értse, hanem rajta szollni-is tudjon? ... tsak a’ teremtő mindenható Isten egygyes egyedül.”

a magyar nyelv feltett hasonlóságát a héberrel Isten hozta létre, amikor megteremtett egy struktúrájában a héberhez közel álló nyelvet – ez pedig Komáromi szempontjából a magyar nyelv méltóságát emeli, de nem jelent nyelvrokonságot, ahogy mi értjük ma a szót, inkább tipológiai közelségre utal. Igaz, ez a tipológiai hasonlóság nem a véletlen műve, hanem isteni döntés következménye. Komáromi azokat tekintette kevert nyelveknek, ahol fennállt a kölcsönösség valamely foka. A *mater linguáknál* ez viszont lehetetlen, hiszen Isten éppen azért zavarta meg a toronyépítők nyelvét, hogy többé ne értsék meg egymást.

A következő kérdés, hogy mihez kezd ezzel a „rokonsággal”. A héber nyelv-rokonítás a tudománytörténet egy korszakában szinte minden európai népnél megjelenik. Ezek a rokonítások alapvetően etimologizálásra épültek. Ezzel szemben a hazai tudománytörténet már rég észrevette, hogy a magyar nyelv-tanírók hosszú ideig egyáltalán nem közölnek héber–magyar etimológiákat.⁴⁹ Komáromi az első szerző, aki fiatalkori, alig fél esztendővel Utrechtbe érkezése után megtartott *Oratio Hebraea* című beszédben tesz kísérletet szavak rokonítására.⁵⁰ A későbbiekben ennek nyomát sem találjuk, és ezt aligha tarthatjuk véletlennek.

Igaz, éppen Komáromi volt az egyik első, aki nyomtatásban héber–magyar szóhasonlításokat közölt, azonban későbbi munkáiban elvetette ezt a módszert, és csak a szerkezeti hasonlóságokkal foglalkozott. Ez jele lehet annak, hogy őt mint a kor magyar nyelv-tanítóját inkább a magyar grammatikának az európai nyelvektől való idegensége foglalkoztatta, és ennek leírásához keresett segéd-eszközt.⁵¹

A következő kérdés: mit jelent (nyelvi szempontból) az orientális fogalma? Erre a kérdésre nem kapunk igazi választ Komáromitól. További magyará-

49 Vladár 2016, 73.: Otrókócsi Főrös Ferenc (1648–1718) és Bél Mátyás szóösszevetéseieiig kísérlet sem történt a szókincs összevetésére, csak példák nélkül említik, hogy a héber és a magyar szókincs között hasonlóságok lennének. Vö. még Komlóssy 2010. Általános utalásokat korábban is találunk arra, hogy a magyarban sok héber szó van, pl. Gelejinél (1645, 307.) „s Sidóból [...] sok szók ögyeledtek közéje” – azonban példaként azt hozza fel, hogy a magyarok nevei inkább zsidó nevek, mint görögök vagy latinok.

50 Zsengellér 2013, 580., Lanzeritsch 1984, 22–24.

51 A magyar nyelv szabályokba foglalhatósága, logikus leírhatósága ugyanis annak bizonyítéka volt, hogy a magyar nem „barbár” nyelv (ld. Hegedűs 2003, 52.).

zat híján feltételezhetjük, hogy az orientális itt a szó alapjelentésében áll, tehát földrajzi értelemben jelent keletit. A magyar nyelv keleti mivoltának egyetlen példáját hozza, hogy a rovásírás jobbról balra tart. A *Hungaria illustratában* ad hosszabb listát a hasonló nyelvekről, ezek a héber, káld, szír, arab, perzsa, török nyelvek, tehát a héber és leánynyelvein túl két további arab betűs nyelv, a perzsa és a török kerül a listára. A *Spicilegium* szerint a keleti írások többségének írása jobbról balra halad. Mint láttuk, más korabeli szerzők is a magyar nyelv orientális volta kapcsán hivatkoznak a rovásírás irányára. A keletiségnek egyetlen további szó ad tartalmat, amikor Komáromi a rovásírást szkítának nevezi.⁵² Ez azonban olyan állítás, amely nem a nyelvre, hanem a magyar történelmi ismereteik közé tartozott, sőt, a kor történelmi tudása alaprétégének volt része.

Azt, hogy az orientális jelzőt nyelvi tartalommal töltsék meg, leginkább az akadályozta, hogy Komáromi (és a többi magyar grammatikát publikáló szerző is!) alapvetően teológiai műveltséggel bírt, így nem ismerték a nem-sémi keleti nyelveket, Komáromi idézett forrásait nézve pedig nyilvánvaló, hogy a kor nyelvészetéről szerzett ismereteit elsősorban hebraista szakmunkákból szerezte. Ezt a hiányosságot feltűnővé teszi, ha felidézzük a Bécsben, udvari török tolmácsként tevékenykedő Giovanni Battista Podestà könyvét. Ő arab, perzsa és török nyelvi szöveggyűjteményében leszögezi, hogy a Szkítiából származó orientális nyelvek, mint a magyar, a török és a grúz, nem ismerik a nyelvtani nemet.⁵³

További tipológiai jellegzetességet is említhetünk, ahol hasznos lett volna túllépni a héber analógiákon, mint a prepozíciók helyett posztpozíciók használata vagy a magánhangzó harmónia jelensége a ragozásban, melyet Komáromi úgy emleget, mint ami külföldiek számára megtanulhatatlan. Komáromi

52 Komáromi 1655, 24.

53 Podestà, Giovanni Battista da Fasano: *Dissertatio academica, continens specimen triennialis profectus in linguis orientalibus, Arabica nempe, Persica et Turcica, cui varia curiosa et scitu digna intermiscetur, ... deferente ... d. Joanne Baptista Podesta....* Typis Leopoldi Voigt, universitatis typographi, Viennae Austriae, 1677, 86.: „Grammatica (t.i. a török nyelv grammatikája) cum caeteris Grammaticis Scythicis convenit, nulla generis ratio, parca in declinatione, neque conjugationum diversitate gaudet, in modis et temporibus Arabes et Persas superat, habet tot, quot Latini modos, ...”

e jelenségekkel két nyelvnél találkozhatott volna. Az egyik a finn. Elviekben Komáromi találhatott volna adatokat a finn nyelvről, hiszen Comenius is megállapított szerkezeti analógiát a magyar és a finn nyelv között.⁵⁴ A másik az oszmán török. Ennek ismerete egyáltalán nem volt kivételes jelenség a Hódoltság idején.⁵⁵ A sokkal egzotikusabb finnel való megismerkedés hiánya nem róható fel a XVII. századi magyar írástudóknak, azt viszont, hogy semmilyen tudást nem árul el a török nyelvről, már szándékos vagy szándékolatlan vakfoltnak tekinthetjük. Nehezen ítéltető meg, hogy mi hozta létre ezt a vakfoltnak: t.i. társadalmi helyzetük és szakmájuk kizárta, hogy a török nyelvvel akár a legminimálisabb szinten megismerkedjenek, vagy szándékosan nem voltak hajlandók a magyar nyelvet egy lapon említeni a *par excellence* barbár, pogány, hódító nép nyelvével.

Az „orientális” nyelv-összehasonlításnak van még egy vetülete, melyet Komáromi valószínűleg nem ismert, s ha ismert volna, se igen tudott volna mit kezdeni vele. A nyugat-európai nyelvészetben a XVII. század második felében egyes szerzők kezdenek túllépni a héber rokonítás gondolatán, és megjelennek az első tapogatózó kísérletek az indoeurópai nyelvcsalád egyes ágainak összekapcsolására. Ami ezt témánkhoz köti, hogy ezt az új, szuper-nyelvcsaládot többen szkítának nevezik el, és ezt az indoeurópai-szkíta őshazát az Urálon túl keresik.⁵⁶ Bár a teória egyik atyja a Komáromi által is ismert Boxhorn, nem valószínű, hogy Komáromi találkozott volna ilyen hipotézisekkel, és kérdéses, hogy mit tudott volna vele kezdeni, hiszen számára a magyarság „szkítasága” éppen a nem-európaiság egy megfogalmazása volt.

54 Hegedűs 1966, 69.

55 Gondoljunk például Balassi Bálint törökből fordított verseire (Németh 1954, Sudár 2004).

56 Metcalf 1974, 234–250., Hegedűs 2004, 309., van Hal 2010b, Metcalf 2013, 34–39., Droixhe 2018. Bár erről Komáromi bizonyosan nem szerezhetett tudomást, a szkíta-indoeurópai nyelvcsalád első prominens képviselője éppen az általa is olvasott Boxhorn lett.

Rovásírás és tipográfia

Komáromi a magyar nyelv keleti voltát bizonyítandó egyetlen tény emel ki, a rovásírás jobbról balra tartó irányát. Mai szemmel ez nagyon gyenge érv a magyar nyelv orientális volta mellett, különösen mivel Komáromi és más sem állította, hogy a rovásírás betűi a héber ábécéből fejlődtek volna ki. A *Hungaria illustratá*bán még egyszer visszatér a rovásírás kérdésére, a tulajdonképpeni grammatikai rész elején, a magyar ábécé és a beszédhangok bemutatásakor. Ez a szövegrészlet valamelyest fényt vethet rá, hogy mit gondolt Komáromi a nyelv és az írás viszonyáról. A szöveget saját fordításomban közlöm, részben a teljes pontosság kedvéért, részben, hogy érzékelhető legyen, hogy mennyire nem egyértelmű és tiszta Komáromi megfogalmazása.

„12. A magyar szavakat alkotó betűket úgy kell számításba venni mint 1.) régi szokás szerint és sajátágosan magyarul írottakat vagy 2.) latin betűkkel kifejezetteket.

13. A sajátágosan magyarul írottak harmincketten vannak, mivel a k-t másképp írják a szó közepén, és másképp a végén és az elején, ahogy nyilvánvalóvá tenné a betűk alakja, melyeket szívesen bemutatnánk, ha oly módon lehetne betűkészletünk (typus) a nyomtatásra, ahogy tollunk és ujjaink vannak az írásra. Mivel azonban nem rendelkezünk szkíta typusokkal: latinokkal írjuk le, hogy milyen módon hangoztatjuk a leírt, latin karakterekkel kifejezett [betűket]; ezek tüstént következnek sorjában, és pedig ezek nem [annyira] a betűk, mint a magyar betűknek (amelyek mindegyike egy jegyből áll) lehetőség szerint a hangértékhez és a jelentéshez [igazodó] gyakran két jel által történő kifejezései.

14. A római karakterekkel kifejezettekből 31 van, a következő sorrendben: a, b, cz, cs, d, e, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ö, p, r, s, sz, t, ty, u, ü, v, z, zs.⁵⁷

57 Literae, dictiones Hungaricas constituentes, vel 1 qua more antiquo et proprie Hungarice scriptae, vel 2. qua literis romanis expressae considerandae sunt. Qua proprie Hungarice scriptae sunt 32, K enim aliter in medio aliter in fine et principio scribitur; ut pateret in figuris literarum quas libenter daremus, si ita typus ad imprimendum ut pennam et digitos ad describendum habere possemus. Quia vero typis Scythicis destituimur: Romanis descri-

A szöveg három kulcsszava a következő: 1.) *typus*: a betű nyomtatására szolgáló fizikai tárgy, a típus. 2.) *character*: betű, írásjegy: egy konkrét ábécé jelei, s végül 3.) *litterae*, amely jelentheti a betűt mint írásjegyet, de vonatkozhat a tulajdonképpeni beszédhangokra is.

A mondat bonyolult, főleg azért, mert a gondolat, amelyet Komáromi ki akar fejezni, eléggé meghökkentő. Itt egyáltalán nem arról van szó, hogy Komáromi sajnálkozik, amiért nem tudott rovásírást betűmintát közölni az olvasó kíváncsiságát kielégítendő. Valószínűleg tényleg szívesen közölt volna írásmintát a magyar rovásírástól. Ha ragaszkodott volna ehhez, akkor kiadójának, Joannes Waesbergnek aligha okozott volna technikai nehézséget egy metszetes kép beillesztése. Ha Komáromi őszinte volt magához, tudta, hogy főleg hungarus olvasókra számíthat, akik számára – éppen Komáromi saját állítása szerint - abban a korban nem jelentett volna különösebb nehézséget más úton-módon egy rovásírást betűmintába jutni. Komáromi nem olvasói kíváncsiságot akart kielégíteni. Azon sajnálkozik, hogy rovásos betűkéslet híján kénytelen pótmegoldáshoz folyamodni, és latin betűkkel megadni a magyar ábécét. Mi több az alább olvasható latin betűs magyar ábécét úgy kell tekinteni, mintha nem latin ábécé volna, hanem a rovásjegyek átírata. Ergo: akár az egész grammatika tekinthető úgy, mintha egy rovásírást könyv volna, csak épp nyomdatechnikai okokból latin átíratban. Ezen felül Komáromi hangsúlyozottan jelen időben beszél a rovásírásról, nem úgy, mint egy avított érdekességről, melyet érdemes volna egy cabinet de curiosités-ben nyilvánossá tenni. Semmilyen módon nem utal rá, hogy a tényleges gyakorlatban a magyar nyelvet szinte kizárólagosan latin betűkkel írják le.

Feltehetnénk a kérdést, hogy mi értelme van ennek. Van-e egyáltalán értelme, vagy csak bűvészkedés a szavakkal? Van értelme, és közelebb is visz annak megértéséhez, hogy Komáromi miért hangsúlyozta annyira az írás szerepét a magyar nyelv keleti volta kapcsán.

bimus, quomodo descriptas vocamus, qua romanis characteribus expressas; quae statim sequentur ordine; et quidem non qua litterae, quam Hungaricarum literarum (quarum unaquaeque simplex est) quo ad potestatem et significationem, saepe per duas: expressiones. Quae romanis characteribus expressae, sunt 31. hoc ordine.

Bár a betű és a beszédhang konzekvens nyelvészeti elkülönítésére még évszázadokat kell várni, ezzel együtt meglepő, hogy Komáromi milyen mélységig tartja szétválaszthatatlannak a hangot és az azt jelölő betűt. A betű és a fonéma megkülönböztetése a nyelvészetben meglehetősen kései fejlemény. Még Grimm *Deutsche Grammatik*jának második kiadásában is, ahol a Grimm-féle hangtörvények először nyertek megfogalmazást,⁵⁸ a hangtani fejezet címe *Von der Buchstaben* volt, és csak a későbbi kiadásokban cserélték ezt le a *Lautlehre* szóval. Azonban úgy tűnik, nem csupán nem választották el terminológiailag a betűt és a fonémát, hanem a beszédhangot és leírt képét valamiképpen azonosnak is tekintették, sőt, esetleg a betűt tekintették elsődlegesnek a beszédhanghoz képest.

Ez egyáltalán nem olyan ésszerűtlen gondolat. Egyfelől a hangrögzítés kora előtt a kiejtett hang illékony, megismételhetetlen jelenség volt. Másfelől, és ez fontosabb, a fonéma merő absztrakció, mivel az emberi beszéd akusztikailag nem bontható fel hangokra. A magnószalagot feldarabolva nem fonémákat kapunk, hanem zörejeket, akusztikai szempontból a beszéd legkisebb, valós egysége a szótag. A beszéd analóg kódolásával szemben az írás digitális, a betűírás ténylegesen betűkre tagolódik. Ily módon a fonémák definiálásának legegyszerűbb módja, hogy grafémát kapcsolunk hozzájuk.⁵⁹

Hogy megértsük, miért küzd ennyire Komáromi a szavakkal, figyelembe kell vennünk, hogy egy idegen ábécével írott nyelvről másik nyelvre készült átírat alapvetően idegen volt a korszak tipográfiai gyakorlatától és egyáltalán a műveltségétől. A latin művekbe keveredő görög terminusokat akkurátus gondossággal szedik görög betűkkel, és még a három részre szakított Magyarország legnyomorúságosabb kis nyomdája is rendelkezik görög betűkkel és legalább a legalapvetőbb ligatúrákkal, hogy ezt megtehesse.⁶⁰ A fraktúrral nyomtatott

58 *Deutsche Grammatik* von dr. Jacob Grimm, Göttingen Dieterichsche Buchhandlung 1822. Grimm a germán nyelvek hangtanának ismertetését ténylegesen a betűkkel kezdi.

59 Rendkívül ritka eset például, hogy egy ábécé az allofónokat külön jellel jelölje, a legtöbb betűírásra inkább az jellemző, hogy egy túlzottan takarékos rendszert alakítanak át úgy, hogy pontosabban igazodjon a nyelv fonémakészletéhez. Ehhez viszont tisztázódnia kell, hogy az adott nyelvben mi számít fonémának.

60 Ecsedy et al. 2014, passim.

német könyvekben a latin eredetű jövevényszavak következetesen antikvával szedve virítanak ki a szövegből esztétikailag nehezen magyarázható módon.

Engedményt nagyon ritkán tesznek, kisebb mértékben a szükség kényszeréből, gyakrabban a didaxis miatt. Hogy egy olyan példát hozzak, amely Komáromi kezében is bizonyosan megfordult: Leusden szír grammatikájában, melynek magyarországi példánya Komáromi héber nyelvtanával kolligátumban maradt fenn, az első szír szövegmutatvány, a Miatyánk, majd a függelék szamaritánus szövegei egyik oldalon a szír és szamaritánus ábécével szerepelnek, a másik oldalon pedig ugyanaz a szöveg héber betűkkel olvasható a kezdő nyelvtanulók kedvéért.⁶¹ Vagy egy magyar vonatkozású példa: Harsányi Nagy Jakab török nyelvkönyve, a *Colloquia familiaria Turcico Latina* 1682-ben jelent meg.⁶² A török szövegeket latin betűs átíratban, többé-kevésbé a magyar helyesírást követve közli. Az ok részben nyomdatechnikai, Harsányi meg is mondja, hogy szeretett volna egy harmadik oszlopot nyitni az arab betűs török szöveg számára, és reméli, hogy a második kiadásban erre lesz módja, de emellett ki mondja, hogy didaktikai okok is vezették, ugyanis példákat hoz arra, hogy az arab betűs török szöveg kiolvasása nem következetes, így nagyon megnehezíti a tanuló dolgát.⁶³

Ilyen szemléletmód mellett a nyelv és ábécéje sokkal bensőségesebb viszonyban állnak egymással, mint ma érezzük, mivel a nyelv fonémakészlete végső soron azonos lesz az ábécéjével, és az ortográfia minősége a nyelvet is minősítheti.

Ugyanakkor, bár igaz, hogy a betű és a hang terminológiai összemosódása jellemző a premodern nyelvészetre, de a mértéke nagyon különböző lehet. Úgy tűnt, Komáromit a legkevésbé sem érdekelték fonetikai kérdések, egyik

61 Johannes Leusden: *Scholae Syriacae libri tres, una cum dissertatione de literis et lingua samaritanorum*. Ultrajecti, ex officina Meinardi a Dreunen, 1658, 177–178., 246–253. A szöveget egyébként Leusden Komáromihoz címzett üdvözlő verse zárja.

62 Harsányi Nagy Jakab: *Colloquia familiaria Turcico Latina seu status Turcicus loquens, in quo omnes fere Turcici Imperij ordines, ministrorum cujuscunque conditionis, extra vel intra Aulam Regiam... illustrantur*. Typis Georgij Schuitzij, Coloniae Brandenburgicae [Berlin], 1672.

63 Harsányi Nagy Jakab ugyanott, fols.)() (2v–) ()(3r.

grammatikájában sem kísérli meg, hogy elmagyarázza, milyen módon kép-zünk egy hangot. Ez a hozzáállás nem okvetlenül a tudomány akkori szintjéből következik, Husz János például a *De orthographia Bohemica*ban minden további nélkül teljesen világosan el tudja magyarázni, hogy mit kell a szájban a nyelvvel csinálni a cseh nyelvben akkor még megkülönböztetett kemény és lágy 'l' képzésekor.⁶⁴ Komáromi nyelvtanaiban kísérletet sem tesz hasonló magyarázatra.

Ha a nyelv fonémáit csak az ábécé írásjegyein keresztül lehet bemutatni, akkor az ortográfia kérdése jelentőssé válik: a jó ábécé és a jó helyesírás pontosan és egyértelműen rögzíti az elhangzott szót. Ez a felfogás érhető tetten abban, amit Komáromi a digráfokról mond. A „magyar írás” nem alkalmaz digráfokat; amikor e jeleket latin betűkkel adjuk vissza, akkor kettős betűk használatára is rákényszerülünk. Komáromi egyrészt ezzel indokolja, hogy az sz, cz, cs típusú betűket miért tekintheti egyetlen betűnek, és nem betűkapcsolatnak, noha még csak nem is ligatúrák. Másrészt érezhető a megjegyzésben valamiféle értékítélet is: a *simplex* betű tökéletesebb, a nyelvre jobban rászabott megoldást képvisel. Ez megint olyan gondolat, amely nem volt idegen a korszellemtől.

Komáromi orientalistaként természetesen olyan nyelveket tanulmányozott, melyek saját, a nyelv hangkészletéhez igazodó ábécével rendelkeznek. A keleti és a görög nyelven kívül legalább a cirill betűs román esetében is ismerhette talán ezt az elvet. Könnyen bizonyítható, hogy a kor gondolkodása, legalábbis Közép-Európában, ezt érezte a jobb megoldásnak.

Közép-Európa nyelveinek a korszakban kialakuló kanonizált latin betűs helyesírásaiban fontos elv a digráfok kerülése. Ez jellemzi a Husz Jánosnak tulajdonítható *De orthographia Bohemica* rendszerét is: a digráfokat diakritikus jelekkel váltotta ki. A cseh és a szlovák nyelv esetében épp korszakunkban mennek át ezek az elvek a gyakorlatba.⁶⁵ Történt kísérlet hasonló, digráf-mentes

64 Magistri Joannis Hus Orthographia Bohemica, edidit Aloysius A. Semberam Vindobonae Typis Leopoldi Sommer 1857. a latin fordításban p. 18. A nyugat-európai fonetika fejlettségéről ld. Hegedűs 2003, 31.

65 Korompay 2015, 115.

lengyel helyesírás kialakítására is,⁶⁶ sőt, a magyar esetében is volt ilyen.⁶⁷ Bár korszakunkban a helyesírás még nem kanonizálódott, nemcsak Kelet-Európában, hanem általában sehol, éppen ezért az ortográfiai kérdése élénken foglalkoztatta az embereket.⁶⁸

Husz esetében az anyanyelvi egyház megteremtése hívta életre a helyesírási normalizáció igényét, és ez jelzi, hogy a kora-újkorban a helyesírás nem a szellemiség egyéb szegmenseitől elválasztható kérdés. Ez különösen feltűnő Magyarországon, ahol végül külön katolikus és külön református helyesírás alakul ki.⁶⁹ Nehéz megmondani, mi volt az az elvárás vagy értékítélet, amely a kettős írásjegyek iránti averzióhoz vezetett, mindenesetre aligha véletlen, hogy ez a tendencia a szláv népek körében jelentkezik, akiknek egy része már eleve a szláv nyelvekre szabott, sokbetűs cirill ábécét használta. A digráfok száműzése a latin betűs írásmódból mindenesetre érdekes következménnyel jár: szükségessé tesz egy nemzeti *typust*, egy saját betűkészletet – a magyar ábécé 8 ékezetes betűjéhez képest a modern cseh 15-öt használ.

Ebben a kultúrtörténeti kontextusban kell értelmeznünk Komáromi érdeklődését a rovásírás iránt. A rovás nem csupán egy érdekesség, és nem is csak a nemzeti büszkeség egy forrása,⁷⁰ hanem ennél sokkal esszenciálisabb jelentőséggel bír: számára ez a magyar nyelv hangtanának megfelelő leképezése, egy írásrendszer, amely a magyar nyelv része, így ehhez képest a latin írásrendszer használata csak szekunder lehet.

66 Bunčić 2012, 228–229.

67 Így Sylvester Jánosnál vagy az ún. Huszita Biblia esetében. Ld.: Kniezsa 1952, 146–157-, 172–179., Korompay 2015, 115–116. Kérdésünk szempontjából lényegtelen, hogy ez az irányzat huszita vagy más hatásra jelentkezett.

68 A helyesírás körüli viták szerte Európában lezajlottak, s ez máshol sem volt független a nyomtatás kérdésétől. William Bullokar, az első angol nyelvtan szerzője az angol helyesírás megreformálásáról tett közzé egy tervezetet, melyben egy diakritikus jelekkel kiegészített fraktúr ábécét támogatott az angol nyelv számára (Bullokars Book at large, for the Amendment of Orthographie for English speech... London, Henrie Denham 1580.). Csak ennek megjelentetése után publikálta angol grammatikáját.

69 Kniezsa 1959: 15–21., Korompay 2003, 587–589., Korompay 2012, 329–332.

70 Zuerius Boxhorn (Historia universalis, ad annum CIII.) a firenzei kódexről írva csodálattal hangsúlyozza, hogy a Kelet a kódex bizonyítéka szerint már évszázadokkal korábban ismerte a nyomtatást. Komáromi cáfolja a kódex magyarságát, és fel sem merül benne, hogy a nyomtatás feltalálását ily módon a magyaroknak vagy legalább rokonaiknak tulajdonítsa.

BIBLIOGRÁFIA

- Bartók 1998.** Bartók István: „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között.* Akadémiai kiadó, Budapest, 1998.
- Berg 1946.** Berg Pál: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1946.
- Bunčić 2012.** Bunčić, Daniel: The Standardization of Polish Orthography in the 16th century. In: Baddeley, Suzan – Voeste, Anja (eds): *Orthographies in Early Modern Europe.* De Gruyter–Mouton, Berlin–Boston, 2012. 219–254.
- Bujtás 1994.** Bujtás László Zsigmond: Dokumentumok Johannes Leusden erdélyi kapcsolataihoz (1673–1699). *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 5. (1994) 77–101.
- Bujtás 1999.** Bujtás László Zsigmond: A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675–1676). In: *Lymbus Művelődéstörténeti tár*, 6. (1999) 35–74.
- Droixhe 2018.** Droixhe, Daniel: The Failure of the Germano-Persian Kinship around the *Polyglot Bible*. In: Colombat et al. (ed.): *Histoire des langues et histoire des représentations linguistiques.* Honoré Champion, Paris, 2018. 87–106.
- Ecsedy et al. 2014.** Bánfi Szilvia – Pavercsik Ilona – Perger Péter – V. Ecsedy Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század.* I–II. 2014.
- Fehér 2020.** Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye.* I. kötet. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020.
- Geleji 1645.** Geleji Katona István: *Magyar grammatikátska.* Gyula-Fejir-Váratt, 1645.
- Hegedűs 1966.** Hegedűs József: *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében.* Akadémiai kiadó, Budapest, 1966.
- Hegedűs 2003.** Hegedűs József: *Hiedelem és valóság: külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- Jancsó 1881.** Jancsó Benedek: *Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok a XVI-XVII. századból.* Aigner Lajos, Budapest, 1881.

- Kerékgyártó 1938.** Kerékgyártó E.: Komáromi Csipkés György angol nyelvta-
na (Debrecen 1664). *Angol Filológiai tanulmányok*, 3. (1938) 81–95.
- Kniezsa 1952.** Kniezsa István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás korá-
ig*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1952.
- Kniezsa 1959.** Kniezsa István: *A magyar helyesírás története*. 2. javított kiadás.
Tankönyvkiadó, Budapest, 1959.
- Komáromi 1651.** Komáromi Csipkés György: *Oratio Hebraea continens elogi-
um linguae Hebraeae...* Waesberg, Ultrajecti, 1651.
- Komáromi 1654.** Komáromi Csipkés György: *Schola Hebraica*. Zyll, Trajecti
ad Rhenum, 1654.
- Komáromi 1655.** Komáromi Csipkés György: *Hungaria illustrata*. Waesberg,
Ultrajecti, 1655.
- Komáromi 1664.** Komáromi Csipkés György: *Anglicum spicilegium*. Karancsi,
Debrecini, 1664.
- Komlóssy 2010.** Komlóssy Gyöngyi: *A különös magyar nyelv: Adalékok Bél Má-
tyás nyelvtudományi munkásságához*. Universitas kiadó, Budapest, 2010.
- Korompay 2003.** Korompay Klára: *Helyesírás-történet*. A középmagyar kor. In:
Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Bu-
dapest, 2003, 579–595.
- Korompay 2012.** Korompay Klára: 16th-century Hungarian Orthography.
In: Baddeley, Suzan – Voeste, Anja (eds): *Orthographies in Early Modern
Europe*. De Gruyter–Mouton, Berlin–Boston, 2012, 321–349.
- Korompay 2015.** Korompay Klára: A magyar mint közép-európai nyelv – helyes-
írás-történeti megközelítésben. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinko-
vics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szegedi
Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged 2015. 111–120.
- Korponay 1972.** Korponay Béla: *Anglicum spicilegium, the first English gram-
mar printed in Hungary (1664)*. *Angol Filológiai Tanulmányok*, VI. (1972)
65–95.
- Lanzeritsch 1984.** Lanzeritsch Mária: Komáromi Csipkés György: *Oratio Heb-
raea (Utrecht 1651)*. In: Lancsák Gabriella – Hargittay Emil (szerk.): *Írók
és művek a XVII–XVIII. sz.-ban*. Négy tanulmány a régi magyar irodalom
köréből. ELTE BTK, Budapest, 1984. 7–31.

- Metcalf 1974.** Metcalf, George J.: The Indo-European Hypothesis in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: Dell Hymes (ed.): *Studies in the History of Linguistics. Traditions and Paradigms*. Indiana University Press, Bloomington–London, 1974, 233–257.
- Metcalf 2013.** Metcalf, George J.: *On Language Diversity and Relationship from Bibliander to Adelung*. Edited with an Introduction by Toon van Hal and Raf van Rooy. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2013.
- Németh 1954.** Németh Gyula: Balassi török verseihez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 58 (1954) 386–392.
- Sándor 2014.** Sándor Klára: A székely rovásírás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei. In: Sudár Balázs et al. *Magyar Őstörténet*. Tudomány és hagyományörzés. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014, 329–342.
- Sebestyén 1915.** Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. MTA, Budapest, 1915.
- Strbik 1999.** Strbik Andrea: *Héber nyelvtanok Magyarországon*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- Sudár 2004.** Sudár Balázs: Balassi Bálint és a török költészet. *Török füzetek*, 12 (2004) 3–6.
- Szathmári 1968.** Szathmári István: Régi magyar nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
- Toldy 1866.** Toldy Ferenc: *A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum. Pest, 1866. 331–402.
- van Hal 2010a.** van Hal, Toon: „Quam enim periculosa sit ea vita...”. Josephus Justus Scaliger’s views on linguistic kinship. *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft*, 20 (2010) 111–140.
- van Hal 2010b.** van Hal, Toon: On ‘the Scythian theory’: Reconstructing the Outlines of Johannes Elichmann’s (1601/1602–1639) Planned Archaeologia Harmonica. *Language and History*, 53 (2010) 70–80.
- Vladár 2008.** Komáromi Csipkés György: *A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa*. A magyar nyelvtudományi társaság kiadványai 228. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2008. (1655)

- Vladár 2016.** C. Vladár Zsuzsa: *A korai magyar grammatikák*. Tinta könyvkiadó, Budapest, 2016.
- Weemsius 1633.** *The Christian Synagogue* by John Weemse. London, 1633.
- Zsengellér 2013.** Zsengellér József: Wilhelm Gesenius in the History of Hebrew and Old Testament Scholarship in Hungary. In: Stefan Schorch – Ernst-Joachim Waschke (Hrsg.): *Biblische Exegese und hebräische Lexikographie*. Das 'Hebräisch-Deutsche Handwörterbuch' von Wilhelm Gesenius als Spiegel und Quelle alttestamentlicher und hebräischer Forschung, 200 Jahre nach seiner ersten Auflage. De Gruyter, Berlin/Boston, 2013. 578–594.
- Zsengellér 2017.** Zsengellér József: The Hebrew Language and Comparative Linguistics in the Early Centuries of Hungarian Protestantism. In: György Kurucz (ed.): *Protestants, knowledge and the world of science*. Károli Gáspár University – L'Harmattan Publishing, Budapest, 2017. 63–76.

ROVÁSÍRÁSOS ÉS LATIN NYELVŰ FELIRATOK ÉNLAKÁN

VISY ZSOLT

ABSZTRAKT: Énlaka elsősorban a templom kazettás mennyezetének rovásírási táblájáról nevezetes, ami régóta foglalkoztatja a tudományt, de helytelen lenne ezt az egy feliratot a környezetében lévő többi, latin és magyar nyelvű feliratok köréből kiszakítva vizsgálni. A tanulmány erre tesz kísérletet, bemutatva és értékelve a község unitárius hagyományait, lelkészeinek és tanítóinak azt a magas szintű latinos műveltségét, amely mindezt lehetővé tette. Ezzel szorosan összefügg az, hogy a templomdombon elterülő temető 18–19. századi sírkövein gyakran találkozni latin felirattal, latin kifejezésekkel. A rovásírás székellyföldi emlékeit gazdagíthatja az a falu határában lévő kőtomb, amelynek alaposabb vizsgálata újabb rovásírási szöveget eredményezhet.

KULCSSZAVAK: Énlaka, unitárius, sírfelirat, rovásírás, latin nyelvhasználat

ABSTRACT: **Runic and Latin inscriptions in Énlaka.** Énlaka is primarily famous for the runiform plate on the coffered ceiling of the church. Although scientists have long been intrigued by the plate, it would be wrong to examine the inscription out of its context of other Hungarian and Latin inscriptions. The study tries to do so by presenting and assessing the Unitarian traditions of the village and the high-level Latin literacy of the settlement's pastors and teachers which made it all possible. It is closely interlinked with the fact that the 18th-19th-century tombstones in the cemetery lying on the church hill often

contain Latin inscriptions and Latin expressions. The stone block at the edge of village may also enrich the runiform finds in the Szeklerland, as its thorough examination may result in finding further runiform texts.

KEYWORDS: Énlaka, Unitarian, epitaph, runiform script, use of Latin

Rovásírásos kő(?) az erdőben¹ (1. kép)

Az énlaki erdőben van egy olyan kőtömb, amelyen a helyiek szerint rovásírásos felirat van. Elbeszélésük szerint a harmincas években egy román régész látogatott a faluba, aki érdeklődött utána. A helyi kovácmestertől vett egy vésőt és egy kalapácsot, és ezekkel felszerelve kereste meg ezt a követ. A történet úgy zárul, hogy miután megtalálta, szándékosan leverte róla a feliratot. A régész nevét senki sem tudja, de a szerszámok vétele biztos, mivel a kovácmester fia folytatta apja mesterségét, és az ő lánya hiteles forrásnak bizonyul. A harmincas években kevés olyan magyarul is tudó román régész lehetett, aki érdeklődött az énlaki feliratok után, de minden bizonnyal nem rovásírásos emlékeket, hanem latin feliratokat keresett. Ilyenek pedig elég szép számmal voltak; egyrészt ezek vonzották ide, másrészt élhetett azzal a gyanúperrel, hogy az erdőben lévő követ is latin feliratot talál. Kalapács- és vésővásárlása akkor vált számomra érthetővé, amikor 2007. augusztus 11-én egy falusi ember társaimmal együtt elvezetett a kőhöz (2. kép). A kőtömböt vastag moha fedte, amit kéziszerszámokkal kellett eltávolítani ahhoz, hogy előtűnjön a kőfelület.

A mintegy 60 cm magas, háromszög keresztmetszetű kőtömb rézsútos, sima felületének szélessége nagyjából 100, magassága 105 cm. Ezen belül rajzolódik ki egy mintegy 78 cm széles és 61 cm magas szögletes felület, amelyen 6 vízszintes sáv látható. A sávok kissé lemélyülnek, és bennük vésetszerű vonalak

1 Dancs 2008, 24., 6. kép; Dancs 2008, 7–17.; a kő képe a 9. oldalon.

mutatkoznak. Sem a mélyítés, sem ezek a vonalak nem tűnnek erőszakos, romboló jellegű beavatkozásnak.

A jelen lévő² hosszan vizsgálták az esetleges véseteket, de nem tudták eldönteni, hogy valóban egy kopott rovásírásos felirattal állnak-e szemben. A dokumentálás után a kő képe bekerült Dancs Lajos helyi tiszteletes tanulmányába abban a reményben, hogy talán egy rovásírás-szakértő el tudja dönteni a kérdést. A jelen tanulmányban ugyanezzel a céllal teszem közzé a letisztított kő érdekesnek tűnő képét.

A kő *306 szám alatt felvételt nyert Fehér monográfiájába, ahol azonban téves a következő megállapítás: „amelyre az 1930-as években ismeretlen személy rovásírásos feliratot vésett”³. A kötömb talán az út- és birtokhatárt jelző, rovásjegyekkel ellátott kötömbök csoportjába tartozik⁴.

Az énlaki templom feliratai⁵

Az énlaki templom a székelyföldi templomok történetében és sorsában osztozott⁶. Az unitáriussá lett Árpád kori gótikus templomot a II. Rákóczi György fejedelem kalandor lengyel vállalkozása, majd Kemény János elszakadási kísérlete miatt földühödött törököktől Erdélyre szabadított tatár csapatok 1661ben felgyújtották és elpusztították. A mennyezet síkmennyezetként való helyreállítására 1668-ban került sor. Orbán Balázs *A Székelyföld leírásában* ezt írja: „Eredeti boltozata az 1661 tatárdúláskor beomolván, azt 1668-ban készült, cifrán kifestett deszkafölep helyettesíti”⁷.

2 Szávai Márton nyugdíjas tanító, ifj Szávai Márton és felesége, Harald Koschik régész, Ádám Árpád helyi lakos, valamint jómagam.

3 Fehér 2020, 438.

4 Neculai – Puskás-Kolozsvári 2019, 152–158; Fehér 2020, 385–386.

5 Visy 2013, 22–31.; Visy 2019, 51–61.

6 Balassa 2019, 31–49.

7 Orbán 1868/1982, 124.

5G - A kazettás mennyezet és készítője (3. kép)

A famunka Szász András énlaki asztalos (*mensarius*) kezemunkáját dicséri. A mester három keresztirányú szelvényt készített a templom hajójában, amelyekben a nyugati zárófaltól kezdődően 3-4-4 sorba rendezett, soronként 8 négyzetes kazettát helyezett el⁸. Az erre a munkára utaló 5G tábla gótikus minuszkulákkal készített feliratának a következő: *Per manus mensarij / Andreâe Szafz de Jê(n)/laka, Mense Augusto*⁹, azaz: a Jenlaka-beli Szász András asztalos keze munkája, augusztus hónapban. Az év az 1668-as esztendő, amikor a mennyezet kifestése is elkészült¹⁰ (4. kép). A Szász család tagjai – feltehetően részben Szász András leszármazottai – a 20. századig követhetők az énlaki temetőben. A legkorábbi emlék a 61 éves korában meghalt Árkosi Sámuelné Szász Kata sírköve 1839-ből, akinek apja Szász János volt¹¹.

6D - Építési felirat

A kazettás mennyezet kifestése és feliratozása *Musnai Dakó György* munkája¹². A mennyezet közép részén elhelyezett 6D tábla szövege szerint építési feliratnak tekinthető. Szövege a következő: *D(eo) O(ptimo) M(aximo) S(acrum) / Hocce templum per man'(us) / noxias immaniû(m) Tartaro/rû(m) Anno 1661 in cineres re/dactû(m) beneficio et pio erga Deû(m) / zelo incolar'(um) Jenlakens'(ium) et Marto/nofien'(sium) in honorê(m) uni'(us) veri dei / lacunare tectû(m) arte pictoria in/fignit'(ur). A(nno) 1668 p(er) Geor(gium) Musnaeû(m)*¹³ / *paftore existente Johanne Árkosi* (5. kép), azaz: A Legjobb és Leghatalmasabb Istennek. E templom, mely a rettenetes tatárok pusztító kezei által 1661-ben elhamvadt, és amely az énlaki és martonosi lakosok jótéteményéből és Isten iránti kegyes

8 Itt és a továbbiakban Balassa M. Iván táblabeosztását használom, Balassa 2008a, 46., 7. kép.

9 Fehér 2020, 344–350.; 235 SZR+Lat C-01a, a–j.

10 Itt és a továbbiakban a Fehér Bence által pontosított betűhasználatot és olvasatot követem, Fehér 2020, 344–350.; 235 SZR+Lat C-01a, a–j.

11 Fábrián–Fodor–Visy 2019b, 250–251.; 328. sírkő.

12 Nevének különböző írásmódjához és értelmezéséhez ld. Fehér 2020, 349–350. Fehér 2017,

13 Musnai neve nézetem szerint helyesen így áll, amint azt Fehér megállapítja, 2017, 274.

buzgóságából az egy igaz Isten tiszteletére kazettás mennyezettel fedetett be¹⁴, a festészet mesterségével Musnai György által ékesítették 1668-ban Árkosi János¹⁵ lelkészisége idején.

A feliraton három különböző betűtípust alkalmazott Musnai. A cím kaptális, a szövegtörzs gótikus minuszkula, az utolsó sor kurzív betűkkel készült.

2D Domus mea domus orationis

Musnai György két ízben is utalt a tatár pusztításra. Az egyik az építési feliratnak tekinthető, a mennyezet közepén elhelyezett 6D tábla, a másik a középtengelyben, de a nyugati oldalon lévő 2D tábla (6. kép). Különlegessége, hogy nem keretezi a szokásos virágos-indás sáv, csak a sarkokban vannak virágkelyhek. A feliratot egyedülálló módon koszorú formájú virágfűzér foglalja keretbe. A kazettaszöveg rejtettebb, de nyilvánvaló és egyértelmű utalás van benne a tatár pusztításra. Ez Jézus szavait idézi, amikor az kiűzte a kufárokat a templomból:

Domus mea do-
mus orationis voca-
bitur, vos autem feci-
stis eam speluncam la-
tronum

Azaz: Az én házamat az imádság házának hívják, ti pedig rablók barlangjává tettétek azt – Márk 11.17. A tábla alig látszik, mivel az 1848-ban készített orgonaszekrény timpanonos teteje szinte teljesen eltakarja.

3D - Rovásírásos tábla

Ettől a táblától kissé távolabb, de ugyancsak a mennyezet tengelyében látható a 3D tábla, amelyik rovásírásos feliratot is tartalmaz. Az elején, valójában a

14 Ez a kifejezés nem szerepel Fehér Bence fordításában (Fehér 2020, 348.)

15 Az Árkosi név egyetlen ismert énlaki sírkövön fordul elő (Fábián–Fodor–Visy 2019b, 250–251.; 328.). Az elhunyt férje, az 1770-es években született Árkosi Sámuel minden bizonnyal a kazetta feliratán megnevezett Árkosi János lelkész leszármazottja volt.

rovásírásos sor végén, a bibliai forráshely olvasható: *Deut(eronomium) VI* gótikus minuszcula betűkkel. Ennek a fejezetének a 4. szakasza a következőképpen kezdődik: *Audi, Israel: Dominus Deus noster Dominus unus est*, azaz: Halld meg, Izrael: a mi Urunk, Istenünk az egyetlen Úr. A kazettában fennmaradt rovásírásos felirat is ezt állítja: Egy az Isten¹⁶. Itt még nevét is felróta a mester: *Deut(eronomium) VI - Egy az Isten / Georgyius Musnai Dakó*¹⁷ (7. kép).

Musnai Dakó György kilétéről, valamint nevének elemeiről igen változatos elméletek és magyarázatok születtek¹⁸, de Fehér János részletes forráselemzéssel állapította meg helyes névalakját, írta le változatos életpályáját. A művészi tehetséggel megáldott homoródalmási lelkész nemcsak Énlakán dolgozott, hanem 1641 és 1669 között Korondon, Homoródalmáson és Küküllősárdon, esetleg Gagyon is festett kazettás mennyezetet, padot, karzatot.¹⁹

5D – Peccatum idolatriae

A templom hossz tengelyében, az építési felirat mellett van az a tábla (5D), amelyik személyi adatokat is tartalmaz: *Tempore aediliu(m) Mich(aelis): Balint Petri: Sebestyen Geor(gii): Miklos Andr(eae): Sigmond* (8. kép). A személynevek kurzív betűkkel íródtak, a korhatározás és a kazettát kitöltő vers pedig gótikus minuszkulákkal. Míg az építési feliraton Árkosi János tiszteletes neve olvasható, ezen Bálint Mihály, Sebestyén Péter, Miklós György és Sigmond András *aediliseké*, vagyis egyházközségi felügyelőké. Feltűnő a felügyelők névsorát tartalmazó két utolsó sor eltérő írásmódja és betűformája. Mivel azonban ez is ugyanattól a kéztől származik, vagyis Musnaiétól, vagy rosszul tervezte meg a szövegelosztást, és ezért kényszerült kisebb, részben eltérő betűformákat használni, vagy csak később, utólag írta föl a személyekre vonatkozó adatokat.

16 Orbán B. i. m. 124.

17 A név harmadik tagját illetően megoszlanak a vélemények DAKÓ/DJAKÓ és DARKÓ között, vö. Fehér 2020, 349–350., a Fehér János által bemutatott források alapján azonban leginkább DAKÓ valószínűsíthető (Fehér 2017, 292–328.)

18 Fehér 2020, 349–350.

19 Fehér 2017; ld. továbbá Mihály 2018, 47–55.

Balassa M. I. figyelt föl arra²⁰, hogy a tábla első felében egy vers (disztichon), a 17. század fordulóján alkotó, walesi Martialisként is emlegetett John Owen egyik epigrammája (IX 97: *Contra omnes gentes* címmel), amely jól kifejezi az unitárius vallás lényegét, vagyis azt, hogy csak egyetlen Isten van, aki egyetlen embert teremtett a földön, az viszont a bálványimádás bűnébe esve többet.

Peccatum idolatria(e)
Condidit in terris homine(m) deus unic(us) unum
Fact(us) homo multos fecit in orbe deos.

A bálványimádás bűne
 Egy embert teremtett az egyetlen Isten a földön,
 Ám a teremtménye számtalan istent kreált.

ford.: Visy Zs.

A feliraton szereplő egyháziak személyükben ismeretlenek, de a Bálint család leszármazottai még ma is a faluban élnek, és a falu egyik utcája is e nevet viseli²¹. Miklós György neve és a család neve nem fordul elő az ismert sírköveken, de mivel a falu egy másik utcája a Miklós nevet viseli, biztosra vehető ennek a családnak is a huzamosabb énlaki jelenléte²². Sebestyén Péter és Sigmond András is énlaki lakosok voltak, de nincs adatunk családjuk későbbi jelenlétére.

20 Balassa 2008a, i. h.; Balassa 2008b, 368–375.

21 Fábrián–Fodor–Visy 2019b, 128.: a részben latin nyelvű 14. sírkő biztosan 18. századi, de az 1818-ban 78 évesen elhunyt Bálint Péter (202. sírkő) is a 18. században élte le élete java részét. A Bálint utcához ld. Visy 2008, térkép a borító belső oldalán.

22 Visy 2008, térkép a borító belső oldalán. – A falu néhány további utcáját is ismert helyi családokról nevezték el, mint Szász utca, Ádám utca, Török szoros, Kerestély utca, Gáspár utca: Szöcs 2008, 15–19. Nyilvánvaló, hogy ezek a családok több nemzedéken keresztül ugyanott éltek. Az egyes családok több esetben ma is az évszázadok óta birtokolt területen élnek a falu különböző részein, vö. Vofkori 2008, 57–59.; Filep 2008, 61–107.

5C – Scala coeli

E kazetták mellett egy igen érdekes feliratú tábla olvasható (9. kép). Az irodalmi értékeket megcsillogtató felirat kompozíciója is egyedülálló, hiszen a kereten kezdődik *SCĀLA COELI* (Égi lajtorja) címmel, majd 90 fokkal elforgatva, mintegy címszerűen következnek a hit, remény és szeretet latinul, valamint az utalás Szt. Pál korinthusiakhoz írt első levelének szeretethimnuszára: *FIDES / CARITAS / SPES / I Corint 13*. A tartalmi szöveg ismét az eredeti irányban rendezetten íródott, és az nem más, mint egy kettős disztichonba foglalt epigramma, amelynek szerzője ugyancsak J. Owen volt (IV 259: *Scala coeli*). A kazetta felirata két betűtípust használ, az első rész kapitális, a forráshelyre való utalástól kezdve pedig kurzív betűket.

*In coelum gradib(us) virtutum maxima septem
Quatuor ascendit spes bona quinq(ue) fides.
Spes Lunam Solemq(ue) fides contingit: Amoris
Scala vel ad fummum pertinet usq(ue) polum.*

Hét az erény, és grádicsain megy az út föl az égbe,
Röpke remény negyedik, hit ötödik foka lesz.
Holdat eléri remény, a Napot meg a hit heve, fénye,
Ám szeretet íve messze a pólusig ér.

Ford.: Visy Zs.

4B és 6B

Négy további tábla is van, amelyeket kapitális betűkkel írt a festő. Az egyik ilyen kazetta, 4B rövid felirata a felső peremre került: *SOLI DEO GLORIA* (10. kép), vagyis: Egyedül Istent illeti a dicsőség, bár unitáriusok esetében nem elképzelhetetlen egy másik fordítás sem: Az egyedüli Istent illeti a dicsőség. Két sorral odébb a következő néhány szó olvasható a 6B kazetta ugyancsak felső keretén: *AD LEGEM ET TESTIMONIA* (11. kép), azaz: A törvényre és a tanúságtételre. Két további felirat a kazettás mennyezet restaurálás céljából való leszerelése so-

rán került elő²³. A korábban takarásban lévő egyik lécz felirata: *SPE VIVO SPE MORIAR*, azaz: reményben élek, reményben fogok meghalni. A felirat talán Musnai személyes érzelmeire utal. Egy másik léczen ez olvasható: *BEATI MVNI/PACIFICI*, azaz: boldogok az adakozók és a békeszeretők. A két jelző kapcsos zárójelbe foglalt első fele kisebb betűkkel egymás fölé íródott (12. kép). Megemlítendő még az a hosszú takarólécz a mennyezet délkeleti sarkában, amelyen indás mintákkal elválasztva az 1668 évszám látható (13. kép).

5F és 3H

Két másik kazettának az alsó keretére került egy rövid, néhány szavas felirat. Az egyikben csak annyi áll: *Patientia vici* (14. kép), azaz: Türelemmel győztem, a másikon pedig: *Laus deo, quia finem video* (15. kép), azaz: Dicsőség Istennek, mivel látom a befejezést. Mindkét felirat a keresztényi türelemről, állhatatosságról és bizonyosságról tanúskodik, talán összefüggésben is vannak egymással, de pontos értelmezésük kérdéses. Az a legvalószínűbb, hogy ezek Musnainak a saját munkájára vonatkozó, személyes érzelmeinek a kifejezései. Az utóbbi felirat az egyetlen, amelyik nem dél, hanem észak felé nézve olvasható. A kivételes elhelyezés okát könnyű belátni. A nyugati szelvény kazettái a legnagyobbak, a fal melletti sorban már csak két fél kazetta fért el. Minden bizonnyal az történt, hogy a már elkészített feliratos kazettát, látván a hely szűkösségét, hosszában megfelezték, így annak feliratos alsó fele szükségképpen észak felé fordult. Jellemző, hogy a karzat feljárata fölé a sarokba nem tettek festett kazettát.

A feliratok írásmódja három csoportba sorolható. Az egyik a gótikus *minuscula*. Két tábla alján akár helyhiány, akár későbbi betoldás igényéből fakadóan kurzív írásmódot alkalmazott. A feliratok másik csoportja kapitális betűkkel készült öt táblán. Első pillanatban azt lehetne gondolni, hogy ezeket más írta, de mégsem így van, minden bizonnyal ugyanaz a mester, Musnai György készítette őket. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a 6D táblán mindhárom betűtípus előfordul.

23 Mihály 2018; Visy 2019, 57.

A padok készítésének felirata

A templom székei, padjai 1749-ben készültek. Ezt örökíti meg a templom keleti oldalán elhelyezett, bekeretezett, papírra írt színes latin nyelvű irat (16. kép). A kereten kívül színes inda-, levél- és virágminta halad körbe. Alsó része hiányzik. A rendkívül megfakult felirat nehezen olvasható, a két utolsó sor kibetűzését ez és a papír sérülése csak részben teszi lehetővé.

AUXILIANTE DEO

SEDES IN HOC T'EMPLO UNITARIOR(UM) ENLAKENSI'U'M

MANDANT'E VIRO CLARISSIMO NEC NON

DOCTISSIMO DOMINO DOMI

5 NO MICHAELE L:(OMBARDO) SZENTABRA-

HÁMI ECCLESSIARUM AC

SCHOLARUM UNITA

RIARUM IN TRAN

SYLVANIA DISPER

10 SARUM SUPERINT'EN

DENTE VIGILANTISSIMO

T'EMPORE R(EVEREN)DI:(SSIMI): D(OMINI) P'ET'R'I M(ARKOS) SOLLYMOSI

SENIORIS ECCLESIA:(UM) UNITARIA(UM)

IN SED(E) SICUL:(ICA) KERESZTUR EXIST

15 (EN)TI'U'M DIGNISSIMI [...]

'SM'(?) VERBI DIVINI MINISTRORUM

R:(EVERENDISSIMI) D:(OMINI) IOANNIS TANA DE BÖLÖN

RECT:(ORIS) H(UIUS) D:(OMUS) GEORGII BARTA(?)

DE NAGYAJTA PER CURATOR[EM]

20 FIDELIS[S]IMUM SIMULQUE AR

TIFIC[E]M D:(OMINUM) IOANNEM PHÜLEP

A'EDILE[S] D:(OMINUM) GEO(R)GIU(M) KELEMEN: G'EOR:(GIUM) BIRO

'TOPRA'(?) SUNT ECCLESIA)E 'EXTUCLEF'(?)

'ANNO DOMINI' [1749(?)...]

„Isten segedelmével készültek a templomi székek az énlaki unitáriusok e templomában a nagyhírű és nagytudományú Szentábrahामी L(ombard) Mihály²⁴ úr, az Erdélyben szétszórta létező unitárius ecclesiáknak és iskoláknak fáradhatatlan felügyelő püspöke meghagyásából nagytiszteletű Solymosi Markos Péter²⁵ úr, a Székely Keresztur székben levő unitárius ecclesiáknak nagyérdemű esperese, az isteni ige szolgáinak legméltóbb [...], nagytiszteletű Bölöni Tana János²⁶, Nagyajtai Barta György, e ház rectora idejében, a leghűségesebb gondnok és egyben építész Fülep János²⁷ úr, Kelemen György²⁸ (és) Bíró György²⁹ aedilis urak által az ecclesia [saját költségén?] az Úrnak [1749]³⁰ esztendejében.”

1743-ban püspöki visitációra került sor a „keresztúrszéki unitária Ecclesiákban”³¹, amely minden valószínűség szerint Énlakát is érintette. A Számadási

24 Szinnyei József 1891–1914; Uzoni Fosztó–Kozma–Kozma 2018, passim: 1003.; Szentábrahामी Lombard Mihály unitárius püspök (Városfalva, 1683. – Kolozsvár, 1758. március 30.). Végh 1890, 163.

25 Felszentelve 1720. június 30-án a széplaki képviselő zsinaton: Uzoni Fosztó–Kozma–Kozma 2018, 818.; Végh 1890, 162, 1. j.

26 Bölön nemes családjai között az 1713-as összeírásban szerepel a Tana család: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Bölön> (2021. 01. 10.); Bölöni Tana János 1705–1716 között Abrudbánya unitárius lelkésze: Benczédi 1898, 229.; 1731-től a küüllői unitárius egyházkör esperese volt: Zoványi 1977, 1644.; 1747. július 10-től 1750-ig pedig Énlaka lelkésze: Dancs 2008, 30.

27 A Fülöp család régi énlaki család leszármazottai jelenleg is vannak a faluban. Legkorábbi ismert tagja Fülöp Gergely (1742–1817): Fábíán–Fodor–Visy 2019b, 190., 192. sírkő. Valószínű, hogy az iratban szereplő Fülep János eltérő írásmóddal ugyanennek a családnak a tagja.

28 A Kelemen család számos tagja ismert, de ma már nem él ilyen nevű egyén Énlakán. Legkorábbi képviselőjük Patakfalvi Györgyné Kelemen Judit 1760–1846: Fábíán–Fodor–Visy 2019b, 153–154., 80. sírkő.

29 A népes Bíró család az egyik legrégebbi ismert énlaki família, tagjai jelenleg is élnek a faluban. Legelső ismert képviselője Bíró György (1715–1800): Fábíán–Fodor–Visy 2019b, 170., 131. sírkő. Minden bizonnyal azonos az iratban említett Bíró György aedilis-szel.

30 A felirat alatt utólag ceruzával írt évszám 1749. Dancs 2008, 26.

31 Végh 1890, 163.: „Szentábrahामी L. Mihály püspök által 1743-ban tartott vizsgálatról, bizonyosság egy itt hozott határozat, mely szerint: 'Jóllehet in anno 1654. die 25. Septembris volt Determinatio a ns. keresztúrszéki unitária Ecclesiákban való Papok és Mesterek fizetések iránt és mivel némely Ecclesiáktól a Filiák elszakadtanak és különben is az Halgatók igen elfogytanak, e szerint az Egyházi Szolgáknak is fizetések annyira megkevesedett, hogy csak életekre való kenyerek is alig lehet, annál is inkább, hogy abból ruházkodhassanak, nem lehet. Midőn in anno 1743. Tiszt. Tudós Szt. Abrahामी Mihály urnák ő kegyelme az Erdélyi unitária Ecclesiák Superintendentense, Generális szent visitatioját elkezdette volna az ő

jegyzőkönyv³² II. kötet első lapjain másolatban olvasható. A Determinatio III. része a templombeli székek használata és egyéb dolgokról címet viseli. A 16 pont egyike talán az énlaki székekre vonatkozik, bár Bölöni Tana János később, 1747 és 1750 között volt Énlaka unitárius lelkésze.

A keleti karzat Tót Gergely munkájaként 1770-ben készült³³, a közepén lévő kazettában pedig a következő szöveg olvasható (17. kép):

*CHORUS HICCE A ^EDIFICATUS EST
A(NN)O D(OMINI) 1770 PIO ERGA ECCLESIAM DUCTUS
BENEFICIO G(ENEROSI) D(OMINI) PAULI FÜLÖP IN GLORI-
AM & LAUDEM UNIUS VERI DEI & FILII
EJUS JESU CH^RISTI & RATIONEM PSALMO-
DIASTARUM EXISTENT^E CURATORE PAU-
LO FÜLÖP A ^EDILIBUS MICHÁÉLE FÜLÖP &
PETRÓ BALINT PER MANUS ARTIFICIS
GREGORII TOT.
SOLT. CL VI MINDEN LÉLEK DITSERJE AZ
URAT EFES V 18-19 TELLYESEDJET^EK BÉ
SZ(ENT)LELEKKEK SZÓLVÁN TI MAGATOK KÖ-
ZÖTT ÉNEKLÉSEK ÉS ISTENI DITSÉRT^EK ÁL-
TAL ÉS LELKI ENEKEK ÁLTAL ÉNEKELVÉN
ÉS DITSÉRT^ET MONDVÁN AZ ÚRNAK SZI-
VETEKBŐL.*

kegyelme mellett levő Visitatorokkal és fenn megirt székeknek akkori Esperestjével, Tisztltts Sollymosi Márkos Péter urammal a Ravai unitaria sz. Ecclesiában tetszett ő kgylmének és a Gnrlis sz. Visitationak ilyen Determinatiót tenni és e szerint megiratni” stb. – Az idézet a Számadási jegyzőkönyv II. kötet első lapjain másolatban olvasható.

32 Uo. 162. 1. j.: Pugillares Ecclesiastici. In usum Ecclae Unitariae Rovaensis. Ao. 1751. sta. febr. 4 Existente Seniore Rdo. Dno. Petro Markos Sollymosi act. notar. Parocho praefate Ecclae Stephano Várallyai. L. eccl. levéltára.

33 Mihály 2018, 48–49.

A latin rész fordítása: Ezen karzat készült az Úrnak 1770 évében nemes Fülöp Pál úrnak az ecclesia iránti kegyes jószántától vezetve az Egy Igaz Istennek és az ő Fiának, Jézus Krisztusnak a dicsőségére és dicséretére, és a zsoldár-énekclők számára Fülöp Pál kurátorsága alatt, Fülöp Mihály és a Bálint Péter³⁴ aedilisek idején Tót Gergely mester keze által.

Magyarul két bibliai idézet olvasható a táblán: Zsolt. 150.6.³⁵ és Ephes. 5.18-19³⁶.

Énlaki feliratos sírkövek

A templomdombon fekvő temetőben 2012–2016 között 370 régi sírkövet sikerült epigráfiai pontossággal dokumentálni, koruk 1709–1924. A sírfeliratok szövege magyar, de néhány latin feliratú is előfordul. Gyakori jelenség, hogy az elhalálozás ideje és az életkor latinul szerepel az egyébként magyar nyelvű feliratokon. Érdekesség, hogy 39 sírkövön sikerült rímest verset azonosítani. Ezek felező nyolcas vagy felező tizenkettes formában íródtak³⁷.

A temető latin feliratai

A temetkezés a középkorban a falu közepén magasodó dombon épített Árpád-kori templomban és a cinteremben történt. A templom újjáépítése után a cintermen kívül temetkeztek az észak felé egyre keskenyedő dombháton. A sírok É-D-irányú sorokba rendezve nagyjából K-Ny-i tájolásban sorakoznak, és családi sírcsoportok figyelhetők meg köztük (18. kép). A 18–19. századi sírkövek a környékre jellemző görgeteg- vagy patakkövek hasításával készültek, amelyekre kis simítás után szabályos sorokban vésték be a szöveget és a változa-

34 Bálint Péter (1740–1818) sírköve fennmaradt: Fábíán–Fodor–Visy 2019b, 193., 202. A Bálint család tagjai ma is jelen vannak a faluban, vö. 19. j.

35 Omnis spiritus laudet Dominum.

36 Implemini Spiritu sancto loquentes vobismetipsis in psalmis et hymnis et canticis spiritualibus, cantantes et psallentes in cordibus vestris Domino.

37 Fábíán–Fodor–Visy 2019a, 105–120.; Fábíán–Fodor–Visy 2019b, 121–271.

tos dekorációt. A sírkövek helyben készültek, minden bizonnyal a lelkész vagy a tanító közreműködésével.

A környék más településein is megfigyelhető jelenség abban leli magyarázatát, hogy a községekben – függetlenül azok vallási hovatartozásától – olyan lelkészek, papok és iskolamesterek tevékenykedtek, akik az egyes felekezetek iskoláiban szereztek meg képesítésüket, és a latin nyelvnek is művelői voltak. Az énlaki lelkészek és tanítók több évszázadon keresztül ismert hosszú sora kivétel nélkül az unitáriusok kolozsvári collegiumában vagy egyéb, talán a 19. század elején alapított székelykeresztúri iskolában szereztek meg középfokú, majd lelkészi vagy tanítói végzettségüket.

Részben vagy egészében latin nyelvű sírfeliratok az énlaki temetőben³⁸

Sírkő száma	elhunyt neve	sírkő állítása	főszöveg latinul	keltezés latinul	életkor latinul
50.	Rigo Janosne Ambarus Kata IT FEKSZIK RIGO JANOSNE KI ISTENB EN BOLDOGUL KIMUL AMBARUS KATA KI ÉLETENEK 30 ESZT ENDEEBEN D : 8 A 1709	1709	-	+	-
133.	Tamas Anna	1719	-	-	+

38 Fábíán–Fodor–Visy 2019b, katalógus szerint. A világos, a közepes és az sötét szürkével kiemelt sírkövek

Gálfalvi Pál
(1769–1819),

Zoltán István
(1819–1830), valamint

Dimén Ferenc és Dimén Dániel
(1830–1849) énlaki tanítóskodása idején készültek.

312.	Demeter Georgyné Bakó Kata IT NY<U>KSZIK AZ UrBA BOLDOGVL KIMVLTN DEMETER GEORGY VRAMNAK KEDVES HÚTÓSTARSZA BAKO KATA ANO 1719 Æ TATIS SUÆ 29	1719	-	+	+
128.	Sigismundus Biro HIC JACET DO: SI GISMUNDUS : BIRO OBIVIT ANNO 1758 ÆTATIS SUÆ 36 V / MEN: [,] DE :	1758	+	+	+
33.	Török Mihály	1773	-	+	-
49.	... Judit	1783	-	+	-
370.	Semény Györgyné Gergely Judith	1785	-	+	-
48.	Peterfi Istvan	1788	-	+	-
121.	Semeny György [AN]NO : 1793 ° [..]DIEB,(us) JUNY ° N EHAI SEMENY GYÖRGY ° TETE TETT EZ HELY BEN ÆT: S: 97	1793	-	+	+
210.	Györfi Kata IT FEKSZIK AZ URBAN BOLDOGUL KIMULT GYÖRFI KATA ELTE{E}; NEK 5DIK ESZTEN DEJEBEN: 31 : AUGUS IN : ANO 1794	1794	-	+	-
211.	Györfi Jutka	1794	-	+	-
53.	Peterfi Jutka és Ilona	1797	-	+	-
368.	Balás István	1792	-	+	-
54.	Josef Janosi HUC SITUM EST CORPUS JOSEFEI JANOSI ANO 1797 SERVI DEI OBITU M ÆTATIS SUE 56	1797	+	+	+

171.	Biro Jozsef	1700-as évek	-	+	-
131.	Biro György	1800	-	+	-
356.	Vass Sara	1803	-	+	-
55.	Janosi Sigmond	1803	-	+	-
353.	Rigo Maria Balas Gergeljne	1806	-	+	-
96.	Palfi Ferentz	1807	-	+	-
203.	kus Balint Daniel	1813	-	+	-
323.	Szász Susa(?)	1813	-	+	-
202.	Bálint Péter	1818	-	+	-
219.	Balás Ferentz	1819	-	+	-
Sírkő száma	elhunyt neve	sírkő állítása	főszöveg latinul	keltezés latinul	életkor latinul
52.	Jánosi Peter	1820	-	+	-
41.	Kerestey Samuel	1822	-	+	-
36.	Kerestey Gergeljné Markodi Susa	1828	-	+	-
197.	Györfi Györgyné Szabó Kata	1831	-	+	-
325.	R... György	1832	-	+	-
56.	Janosi Gergelj	1835	-	+	-
200.	Adam Samuel	1835	-	+	-
274.	Demeter Sigmond	1838	-	+	-
57.	Jánosi Susána	1840	-	+	-
7.	Kelemen Ilona (?)	1841	-	+	-
273.	Demeter Juliána	1842	-	+	-
20.	Amburus Mihájné Birján Kata	1843	-	+	-
75.	Kerestelj Mihálj	1849	-	+	-
14.	Andreas Bálint [...] RAP [...] U[B]I EST ◦ CORPORA ... NEHAI ANDRÆAS [BA]LINT ◦ ETATIS ◦ SUÆ 61	1800-as évek	+	+?	+
355.	... Andrasne	?	-	-	+
360.	?	?	-	-	+
361.	Tot Ferenzne Laslo Judit	1809	-	+	-
365.	?	1800-1809	-	+	-

Az unitárius lelkész- és tanítóképzés³⁹

Az Énlakán és más székelyföldi falvakban a templomokban olvasható feliratok és a síremlékek feliratai részben vagy egészében gyakran latin nyelvűek. Ezt a tudást nem a lakosság klasszikus képzettsége, hanem az ott működő tanítók és lelkészek képviselték. Ők voltak azok, akik e feliratokat megfogalmazták. E tudás az összes keresztény felekezet sajátja volt, amit a Kolozsvárott és másutt működő iskoláikban nyújtottak a képzést vállaló fiataloknak. A képzés magas színvonaláról számos kiváló tudós és műveik, tanításuk tanúskodik.

„Az unitarizmus kezdettől fogva felkarolta az oktatás és a művelődés ügyét. Az egyházközségi népiskolák mellett működtek az ún. „partikulák« Torockón, Hídvégen, Radnóton és Szenterzsébeten. Magasabb fokú volt a tordai, dési, marosvásárhelyi, nagyenyedi és gyulafehérvári, ahol gimnáziumi tananyagot tanítottak. A továbbtanulni szándékozók Kolozsváron folytathatták tanulmányaikat az óvári főiskolán, mely 1557-ben létesült. Két tagozata volt: filozófiai és teológiai, mely világi pályákra és lelkészi szolgálatra készítette fel az ifjakat”⁴⁰.

A vallási villongások századaiban a hányatott sorsú unitárius collegiumban a papi vagy tanítói pályát választó ifjak történelmi és filozófiai képzésben is részesültek a három év során. Lelkész csak az lehetett, aki legalább három évig tanított valamelyik középiskolában vagy egyházközségben.

„1793-ban a homoródalmási zsinat elhatározta egy középfokú iskola felállítását Székelykeresztúron, ami a székelyföldi hívek adományaiból és közmunkájával, valamint egyházi segéllyel 1804-ben épült fel, és kezdte meg működését. Népiskola minden egyházközségben működött”⁴¹.

„Brassai Sámuel főiskolai tanár tanügyi reformtervezetét 1841-ben a korondi zsinat fogadta el. Az új rendszer a magyar tanítási nyelvet vezette be a

39 Erdő 2021; Unitárius lelkészképzés 2021; Uzoni Fosztó–Kozma–Kozma 2018; Zoványi 1977. Sok forrásértékű tanulmányt közöl a Keresztény magvető és Unitárius élet c. folyóirat, egyebek mellett ld. Végh 1890, Benczédi 1898. Köszönetemet fejezem ki Mátéfi Tímea lelkész asszonynak (Énlaka) szóbeli tanácsaiért.

40 Erdő 2021.

41 Uo.

latin nyelv helyett és új tankönyvek bevezetését írta elő⁴². A magyar nyelv tanítási nyelvként való bevezetése fokozatosan megváltoztatta a 19. században már csökkenő mértékben alkalmazott latin nyelvhasználatot. Énlakán ez a sírfeliratok tanúsága szerint a század közepéig tartott.

Álljon itt a 18-19. században Énlakán tevékenykedő elkészek és tanítók névsora. Ők voltak azok, akik a lakosság igénye szerint megfogalmazták, és talán megírták a sírfeliratokat, esetenként a latin nyelvet használva. Valószínűbbnek tartható az, hogy e tevékenységet elsősorban az iskolamesterek látták el, Gálfalvi Pál, Zoltán István, Dimén Ferenc és Dimén Dániel.

Unitárius lelkészek Énlakán a 18-19. században ⁴³	
Ujfalvi Ferenc	1708-1709
Sepsiszentkirályi Sükösd Tamás	1710-1719
Árkosi Mihály András	1720-1725
Bölöni Kisgyörgy Dániel	1726-1730
Homoródszentmártoni Kovács Sámuel	1731-1737
Homoródkarácsonyfalvi Veres András	1737-1743
Árkosi Ferenc	1743-1744
Homoródalmási Borbély András	1745-1746
Bölöni Tana János	1747-1750
Ádámosi György	1750-1763
Ürmösi György alias Bakó de Bölön	1763-1768
Sepsiköröspataki Kis Mihály	1769-1786
Gálfalvi Kis Pál	1787-1819
Jánosfalvi László Márton	1819-1836
Bözödi Vas Pál	1837-1872

42 Uo.

43 Dancs 2008, 30.

Iskolamesterek Énlakán a 18-19. században⁴⁴	
Franciscus Ijfalvi	1707-1709
Thomas Sükösd	1710-1719
Andreas Michael	1720-1725
Daniel Bölöni	1726-1730
Sámuel Kovács	1731-1735
Andreas Veres	1736-1742
Franciscus Arkosi	1743-1744
Andreas Borbély	1745-1746
Johannes Tana	1747-1750
Georgius Adamosi	1751-1763
Dominicus Hegyi és Michael Kis	1764-1768
Gálfalvi Pál igazgató	1769-1819
Zoltán István	1819-1830
Dimén Ferenc	1830-1841
Dimén Dániel	1841-1849

44 Uo.

IRODALOMJEGYZÉK

- Unitárius lelkészképzés 2021.** *Az unitárius lelkészképzés rövid története.* <http://proteo.cj.edu.ro/intezet/tortenet/unitarius>; letöltés: 2021. január 10.
- Balassa 2008a.** Balassa M. Iván: Az énlaki cifra deszkafölep. In: Visy Zsolt (szerk.): *Tanulmányok Énlaka történetéről és kultúrájáról.* Pro Énlaka Alapítvány, Inlaceni/Énlaka – PTE Régészet Tanszék, Énlaka-Pécs, 2008.
- Balassa 2008b.** Balassa M. Iván: A reneszánsztól a „virágos reneszánszig”. *Műemlékvédelem*, LII. (2008) 6. sz. 368–375.
- Balassa 2019.** Balassa M. Iván: Énlaka temploma. In: Visy Zsolt (szerk.): *Énlaka kulturális öröksége.* Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 2019. 31–49.
- Benczédi 1898.** Benczédi Gergely: Az abrudbányai és verespataki eklézsia története. *Keresztény Magvető*, 33. (1898) 4 sz. 219–232.
- Dancs 2008.** Dancs Lajos: Az énlaki egyházközség. In: Visy Zsolt (szerk.): *Tanulmányok Énlaka történetéről és kultúrájáról.* Pro Énlaka Alapítvány, Inlaceni/Énlaka – PTE Régészet Tanszék, Énlaka-Pécs (2008) 21–37.
- Dancs 2019.** Dancs Lajos: Az énlaki egyházközség. In: Visy Zsolt (szerk.): *Énlaka kulturális öröksége.* Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 2019. 7–17.
- Erdő 2021.** Erdő János: *Az unitárius egyház történetének rövid áttekintése.* <http://tudastar.unitarius.hu/dok/Erdo-Janos-rovidunittort.pdf>; letöltés: 2021. január 10.
- Fábián–Fodor–Visy 2019a.** Fábián Boglárka – Fodor Fanni – Visy Zsolt: Az énlaki temető régi sírkövei In: Visy Zsolt (szerk.): *Énlaka kulturális öröksége.* Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 2019. 105–120.
- Fábián–Fodor–Visy 2019b.** Fábián Boglárka – Fodor Fanni – Visy Zsolt: Sírkövkatalógus. In: Visy Zsolt (szerk.): *Énlaka kulturális öröksége.* Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 2019. 121–271.
- Fehér 2020.** Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye.* A Magyarországi Kutató Intézet Kiadványai 12. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 2020.
- Fehér 2017.** Fehér János: Musnai Dakó György és festett munkái. In: Fehér János – Gyöngyössi János – Pál János: *Tanulmányok Homoródszentmárton*

történetéhez. Iosephinum Fejlesztéséért Alapítvány, Piliscsaba, 2017. 273-333.

Filep 2008. Filep Antal: Adalékok Énlaka településnéprajzához. In: Visy Zsolt (szerk.): *Tanulmányok Énlaka történetéről és kultúrájáról*. Pro Énlaka Alapítvány, Inlaceni/Énlaka – PTE Régészet Tanszék, Énlaka-Pécs, 2008. 61–107.

<http://hu.wikipedia.org/wiki/Bölon>; letöltés: 2021. január 10.

Mihály 2018. Mihály Ferenc: ÉNLAKA – Az unitárius templom festett falmennyezetének helyreállítása. In: Kollár Ferenc – Diószegi László: (szerk.): „...ideje az építésnek...” *A Rómer Flóris Terv műemlék-helyreállítási*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2018. 47-55.

Neculai – Puskás-Kolozsvári 2019. Neculai Bolohan – Puskás-Kolozsvári Frederic (szerk.), *A Tászok-tetői írott kövek*. Tarisznyás Márton Múzeum, Gyergyószentmiklós 2019.

Orbán 1868/1982. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása I. Udvarhelyszék XXII.* Pest, 1868. (reprint 1982.)

Szinnyei 1891–1914. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Kiadja Hornyánszky Viktor, Budapest, 1891–1914. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>; letöltés: 2021. február 1.

Szőcs 2008. Szőcs Lajos: Fejezetek Énlaka történetéből. In: Visy Zsolt (szerk.): *Tanulmányok Énlaka történetéről és kultúrájáról*. Pro Énlaka Alapítvány, Inlaceni/Énlaka – PTE Régészet Tanszék, Énlaka-Pécs, 2008. 12–19.

Uzoni Fosztó–Kozma–Kozma 2018. Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály – Kozma János: *Az erdélyi unitárius egyház története III/I.* A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/3/1. Magyar Unitárius Egyház – Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest–Kolozsvár, 2018.

Végh 1890. Végh Mihály: A ravai unitárius egyház története. *Keresztény Magvető*, 25. (1890) 5. sz. 159–169.

Visy 2008. Visy Zsolt (szerk.): *Tanulmányok Énlaka történetéről és kultúrájáról*. Pro Énlaka Alapítvány, Inlaceni/Énlaka – PTE Régészet Tanszék, Énlaka-Pécs, 2008.

- Visy 2013.** Visy Zsolt: Az énlaki deszkafőlep és a templom más feliratai. *Erdélyi Művészet*, XIV. (2013) 1. sz. 22–31.
- Visy 2019.** Visy Zsolt: Az énlaki deszkafőlep és a templom egyéb feliratai. In: Visy Zsolt (szerk.): *Énlaka kulturális öröksége*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 2019. 51–61.
- Vofkori 2008.** Vofkori László: Adalékok Énlaka népesség- és településföldrajzához. In: Visy Zsolt (szerk.): *Tanulmányok Énlaka történetéről és kultúrájáról*. Pro Énlaka Alapítvány, Inlaceni/Énlaka – PTE Régészet Tanszék, Énlaka–Pécs, 2008. 55-59
- Zoványi 1977.** Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1977.

KÉPJEGYZÉK

Az énlaki erdőben lévő, esetlegesen rovásírásos jegyeket tartalmazó kőtömb.
(A fehér sáv egy 20 cm-es mérőszalag.) ©Visy Zsolt

Az esetlegesen rovásírásos jegyeket tartalmazó kőtömb helye. ©Google Earth –
Visy Zsolt

A templom kazettás mennyezete. ©Visy Zsolt

Az 5G kazetta Szász András asztalos nevével. ©Visy Zsolt

A 3D kazetta a rovásírásos felirattal. ©Visy Zsolt

Az 5D kazetta John Owen IX 97. epigrammájával. ©Visy Zsolt

Az 5C kazetta J. Owen volt IV 259. epigrammájával. ©Visy Zsolt

A 4B kazetta. *Soli Deo gloria* felirattal. ©Visy Zsolt

A 6B kazetta *ad legem et testimonia* felirattal. ©Visy Zsolt

Beati muni/pacifici feliratú lécz. ©Visy Zsolt

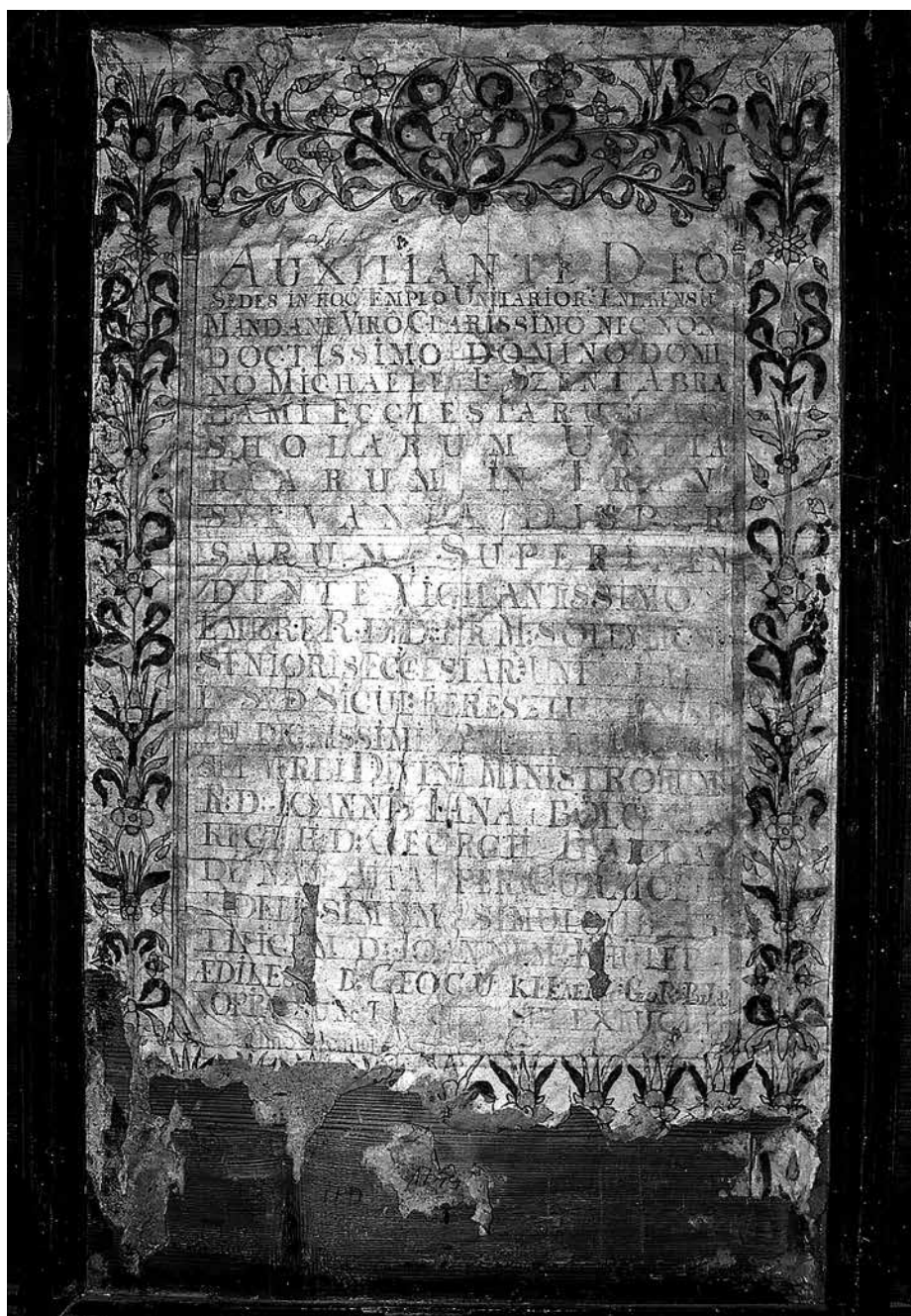
Az 1668 feliratú lécz. ©Visy Zsolt

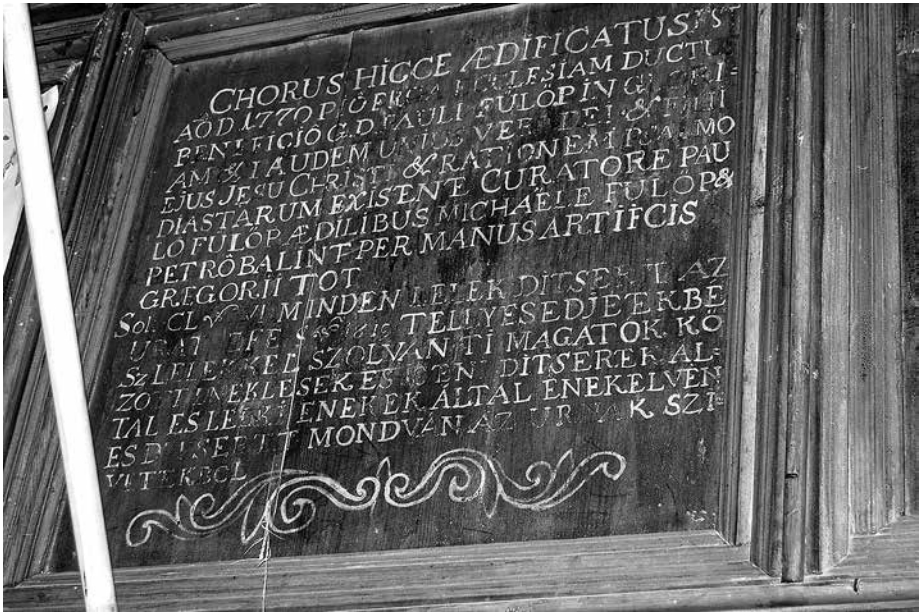
5F kazetta *patientia vici* felirattal. ©Visy Zsolt

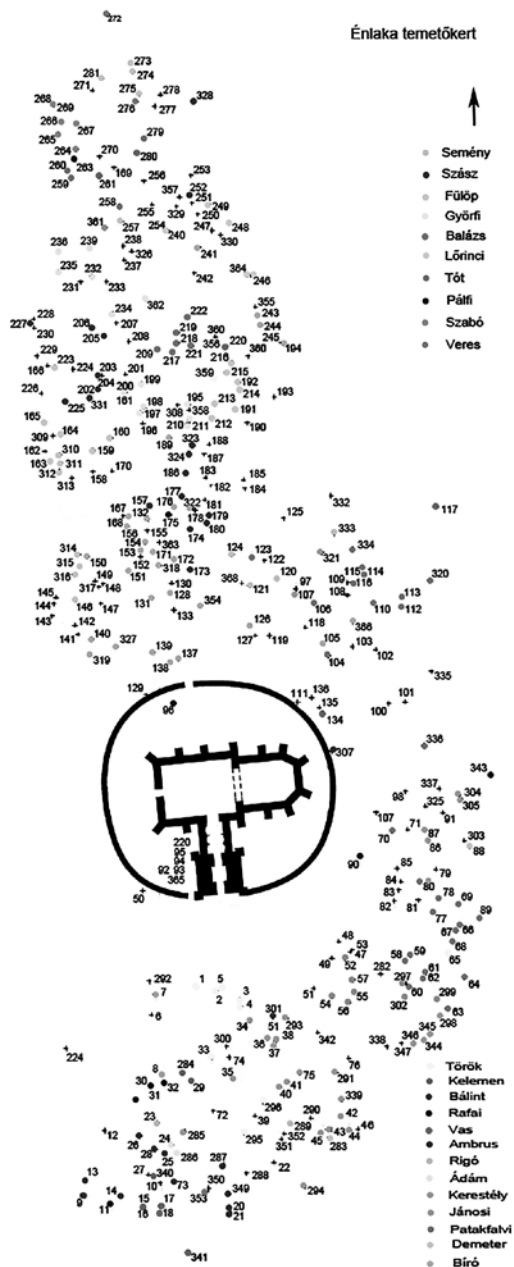
A 3H kazetta laus Deo, quia finem video felirattal. ©Visy Zsolt

A padok készítésének a felirata, 1749. ©Visy Zsolt

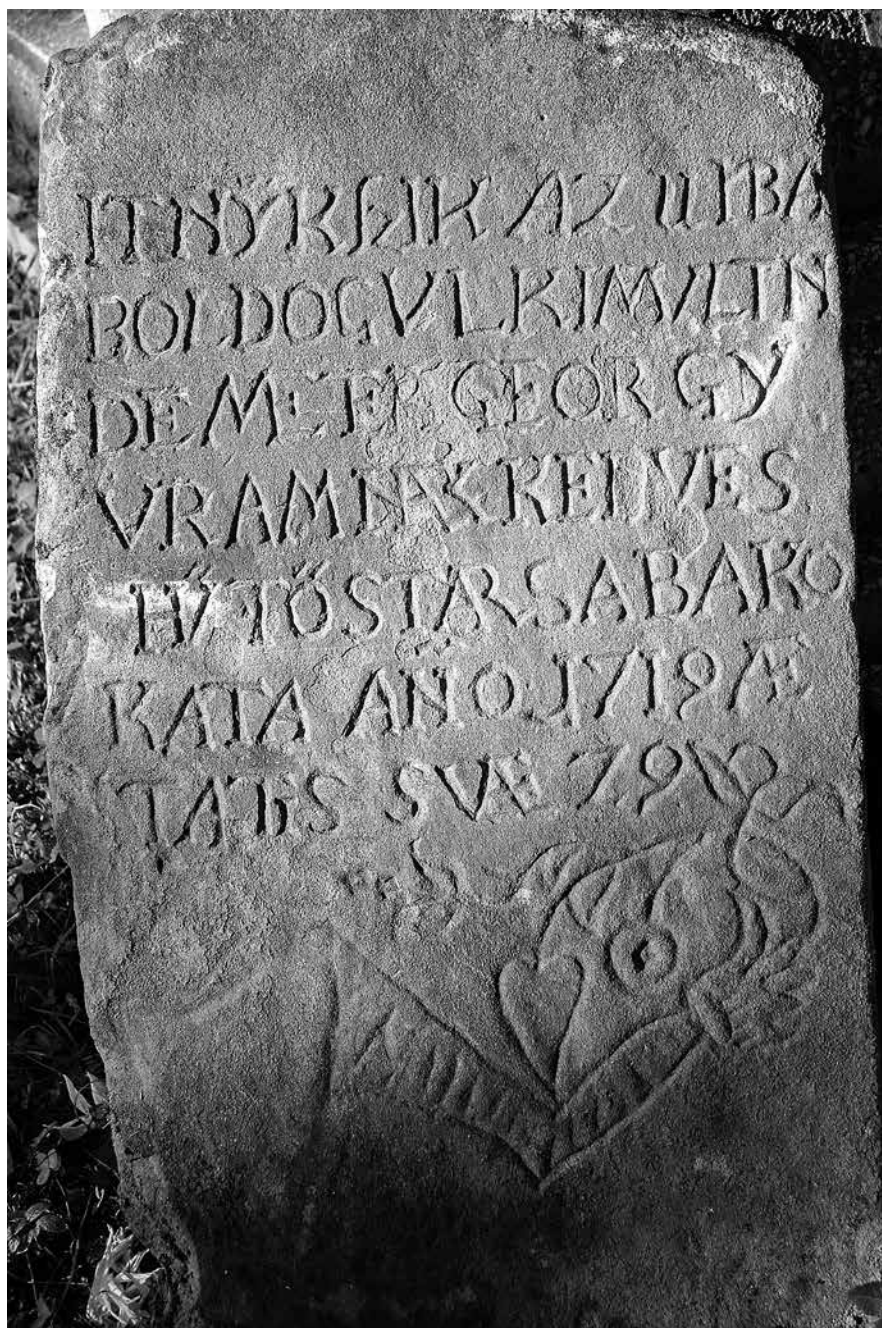
A keleti karzat készítési felirata, 1770. ©Visy Zsolt

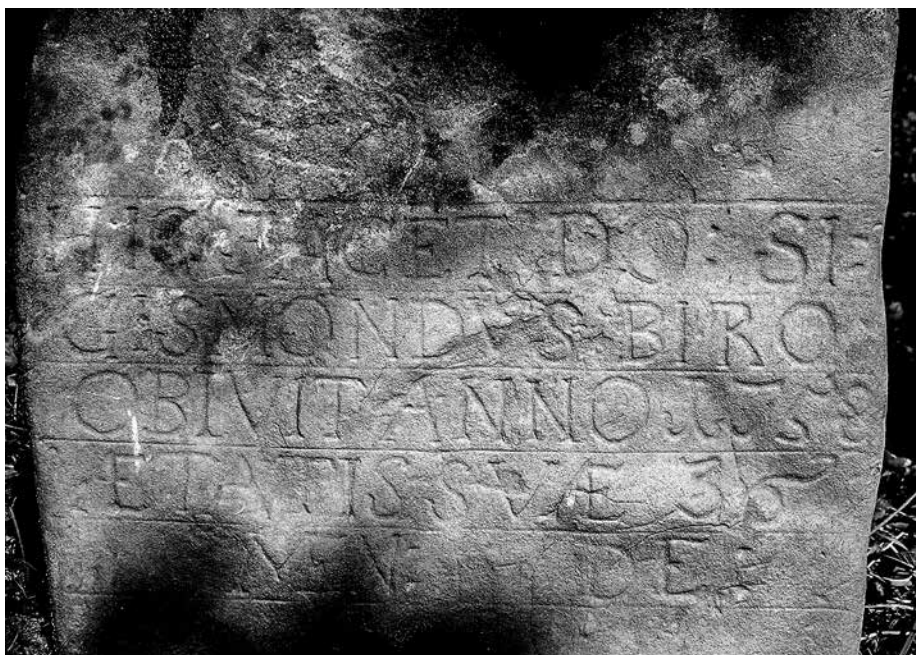
Az énlaki temető térképe a családi sírcsoportokkal. ©Visy Zsolt

Az 50. számú sírkő: Rigo Janosne Ambarus Kata. ©Visy Zsolt

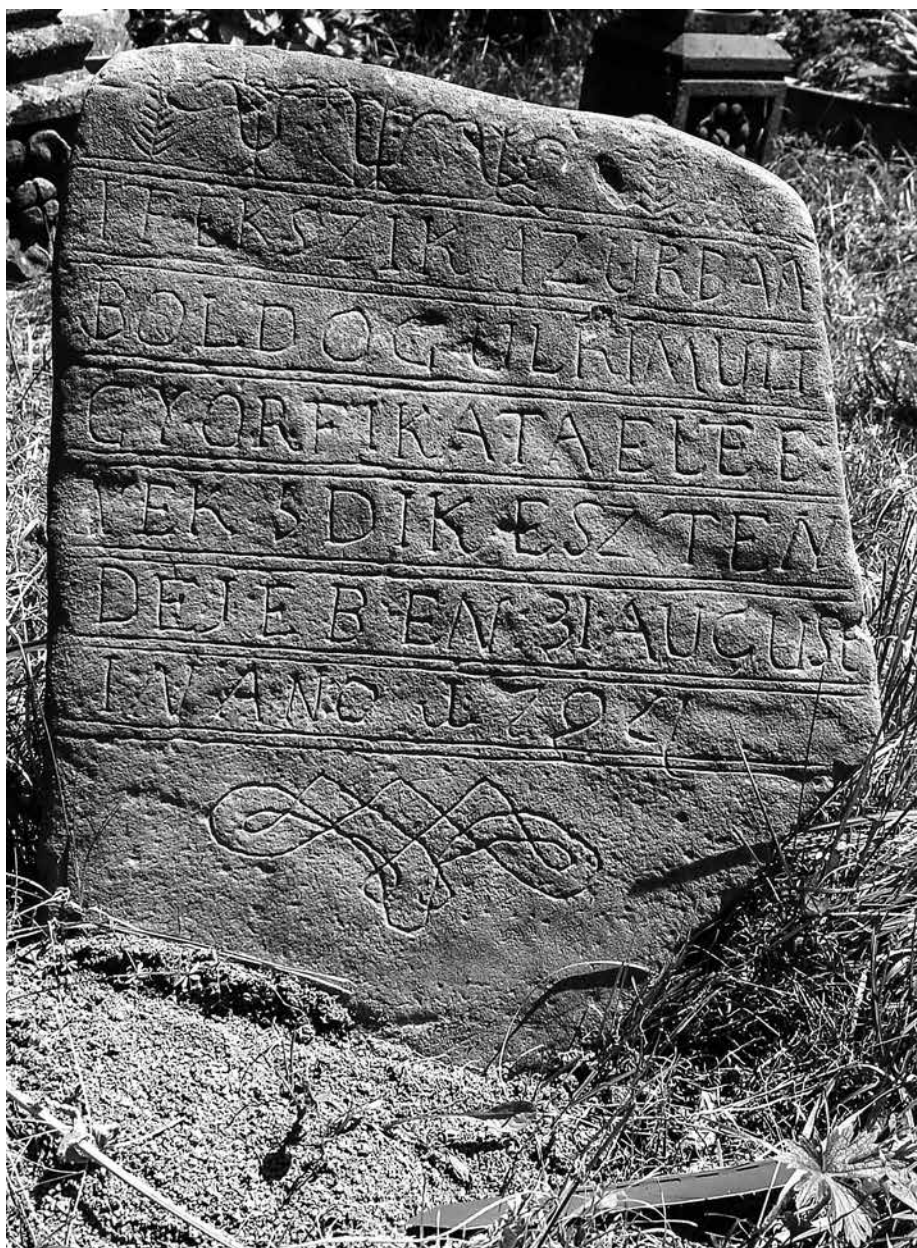
A 312. számú sírkő: Demeter Georgyné Bakó Kata. ©Visy Zsolt

Az 128. számú sírkő: Sigismundus Biro. ©Visy Zsolt

Az 121. számú sírkő: Semeny György. ©Visy Zsolt

Az 210. számú sírkő: Györfi Kata. ©Visy Zsolt

Az 54. számú sírkő: Josef Janosi ©Visy Zsolt

Az 14. számú sírkő: Andreas Bálint. ©Visy Zsolt

BONYHAI MOGA MIHÁLY ÍRÁSBELISÉGE NYELVÉSZ SZEMMEL

ZELLIGER ERZSÉBET

ABSZTRAKT: Bonyhai Moga Mihálynak az életéről felkutatott kevés ismeretet a korabeli erdélyi viszonyokba ágyazva lehet valószínűsíthető továbbiakkal kiegészíteni. A vizsgálatba bevont szempontok: a románok erdélyi beilleszkedésének útjai, az erdélyi katolikus, protestáns és ortodox / román iskolák. Ezek tükrében esik szó Bonyhai műveltségéről. Latin betűs és rovással írott szövegei a korabeli misszilisek helyesírásával mutatnak egyezéseket. Semmi nem támogatja azt a véleményt, hogy a román nyelv, illetőleg a román hangjelölés hatott volna Bonyhai írásbeliségére. Ugyanakkor rokonságot mutatnak Szamosközy latin betűs és rovásemlékével. A két nem székely rovó személye arról tanúskodik, hogy a XVI. század végére a székely rovás használata átlépte a Székelyföld határát. A „határátlépőkhöz” a Konstantinápolyi felirat szerzőjét is hozzá lehet sorolni, ami a székely rovás használatának az elterjedését még korábbra teszi. A kutatás alapján lehetségesnek látszik, hogy Bonyhai Moga írődeák szerepet tölthetett be állomáshelyein. A Székelyföld határain kívül jelentkező, Telegdi Rudimentájától független rováshasználat közös forrást, illetőleg a rováshasználók eddig nem ismert kapcsolatrendszerét sejtetik.

KULCSSZAVAK: románok Erdélyben, Székelyföld, iskolák, misszilisek helyesírása, Szamosközy, Konstantinápolyi felirat

ABSTRACT: Mihály Bonyhai Moga' literacy by the linguist's eyes. The limited knowledge presently available about Mihály Bonyhai Moga's life could presumably supplemented with further data when embedded in the contemporary Transylvanian context. Aspects involved in the research: ways of integration of Romanians in Transylvania, Transylvanian Catholic, Protestant and Orthodox/Romanian schools. Bonyhai's literacy is mentioned in the light of the above. His Latin-letter and runiform texts show similarities with the orthography of the contemporary missiles. There is nothing to support the hypothesis that the Romanian language or the Romanian transcription would have influenced Bonyhai's literacy, which, at the same time, is cognate with the Latin-letter and runiform memories of Szamosközy. The identity of the two, non-Szekler runiform writers indicates that the use of Szekler runiform script reached beyond the borders of Szeklerland by the end of 16th century. The fact that the author of the inscription from Constantinople also lived beyond the Szekler borders, dates the proliferation of the Szekler Rovas to even earlier. Based on the research, it seems possible that Bonyhai Moga worked as a scribe at his posts. The use of Rovas independent from Telegdi's Rudiment outside Szeklerland indicates a joint source and a so far unknown network of people using runiform script.

KEY WORDS: Romanians in Transylvania, Szeklerland, schools, orthography of missiles, Szamosközy, inscription from Constantinople

A témáról való gondolkodásunkat *Benkő Eleknek* ide vágó szavaival kezdhetjük. „Amennyire biztosnak tűnik, hogy a régi székely írást tanult, jelentős részben egyházi emberek tolla s nem valami „népi írásbeliség” kollektív hagyománya őrizte meg, éppoly kevésbé világos e rovásírással (is) élő litterátusok idevágó litteratúrája: hol és milyen ábécékből, netán még élő helyi hagyományból merítették ismereteiket, az ábécék mellé kaptak-e s ha igen, kitől és milyen kiegészítő magyarázatokat, miként hagyományozódtak az egyes ábécék és nem utolsósorban: mit tudtak, mit hittek a „székely írás” eredetéről a kortársak?” (Benkő 1996, 45.). Vajon korábbi időkből ki lehet-e deríteni olyan rováshaszná-

ló hálózatokat, amelyeneket *Zsupos Zoltán* a XVII-XVIII. századból kimutatott (Zsupos 2015, 2019)? Még ha a kérdésekre aligha fogunk biztos feleletet adhatni is töprengéseink végén, remélhetőleg néhány lépéssel előbbre jutunk.

Ki volt Bonyhai?

Bonyhai Mogáról és rovásos, valamint egyéb írott hagyatékáról *Benkő Elek* idézett tanulmánya óta tudunk. Amit személyéről ki tudott deríteni, az így foglalható egybe: „nevéből ítélve nem volt székely, rovásírásos tudományát siménfalvi tartózkodása idején nyerte. [...] Moga neve családjának román eredetét sejteti. Ha helyesen következtetünk későbbi bejegyzései alapján életkorára, igencsak fiatal lehetett, amikor – még 1612 januárja előtt – Udvarhelyszékre, a Fehér-Nyikó völgyében fekvő Siménfalvára került” (Benkő 1996, 45., 46.). További következtetései szerint Bonyhai Moga siménfalvi tartózkodása talán 1634-ig tarthatott: ebből az évből származik az utolsó ott kelt glosszája. Foglalkozásáról sincsenek ismereteink, de *Benkő Elek* felteszi (i.h.) hogy a későbbi erdélyi fejedelem, Székely Mózes által kiépített, majd a fia, ifjabb Székely Mózes által megörökölt siménfalvi birtokhoz és udvarházhoz kapcsolódhatott. Bejegyzései meggyőznek arról, hogy katolikus lehetett.

Ha abból indulunk ki, hogy román származású volt, akkor felmenői XVI. századi előtörténetének jellemzőit a korszak erdélyi románságában kell keresnünk.

Románok megtelepedése Erdélyben

A korábban is létező román betelepülés Erdélybe a XVI. században, különösen is 1526 után folytatódott, sőt megerősödött. A török uralom és gazdasági következményei elől részint a Kárpátok megkerülésével Galícia felé menekültek, de a Havasalföld irányából az út közvetlenül Erdélybe vezetett, ahol a már korábban oda betelepültek is egyengették számukra az utat. Társadalmi helyzetüket tekintve azok, akik a hegyvidéki, pásztor életmódot elhagyva leköltöztek a

völgyekbe, és a falvakban telepedtek meg, a jobbágyok életmódjában osztoztak. (Ennek részletezése nem érinti a témánkat.) Igazi kiemelkedést a nemesség soraiba való bekerülés jelentett. A kiemelkedés lehetőségének csúcsait Oláh Miklós esztergomi érsek példája mutatja. Ez a folyamat azonban a XVI. századra lassan lezárult. A románok életmódváltását a földesurak is támogatták, a letelepedésük minden kényszer nélkül is asszimilációhoz: nyelv és vallásváltáshoz vezethetett. A vallásváltás elsődlegesen katolikus, de a reformáció megjelenése és erdélyi terjedése után protestáns irányban is megtörténhetett (vö. Barta 1988, 492–496.).

Az iskolák

A jobbágysorból való felemelkedés lehetőségét a tanulás biztosította. Ezzel a lehetőséggel olyan sokan éltek, hogy 1557-ben törvénybe foglalták új iskolák létesítését, a magasabb szintű protestáns iskolák állami fenntartását. A magasabb szintű iskolák iránti igény arra utal, hogy az alacsonyabb szintű, falusi és városi iskoláknak kiterjedt hálózata működött. A magasabb szintű, kollégiumi oktatás két városban, Kolozsváron és Gyulafehérváron valósult meg. Az alacsony sorsú diákok számának magas voltára olyan panaszokból lehet következtetni, mint Apáczai Csere Jánosé, aki szerint a jobbágyok fiai olyannyira ellepték az iskolákat, hogy a szabad és nemes szülők gyermekei kiszorulnak belőlük. (A kérdésről részletesebben: Péter 1995, 98–108.) Erdélyben román nyelven tanulni a XVI. század második felétől kezdve Brassóban lehetett, majd Lorántffy Zsuzsanna nem egészen egy évszázad múlva alapított román nyelvű református iskolát Fogarason (Fehér 1995, 24.). A román nyelven való tanulás román írásbeliséget feltételez, ez pedig cirill betűs volt egészen 1860-ig. Ha Erdélyben volt is bizonyos román nyelvű latin betűs írás (erdélyi hatóságoknak a civil – román – lakossághoz intézett közléseik eljuttatására), lejegyzőik az általuk ismert magyar vagy német írásgyakorlatot követték (Jakó–Manulescu é. n. 24.).

A protestáns iskolák térhódítása a katolikus (jezsuita) iskolák felszámolásával történt: 1588-ban törvényt fogadtak el a jezsuiták kiűzéséről, és csak Báthory Zsigmond 1595-ös törvénye tette lehetővé egy rövid időre (1605-ig) a visszatérésüket. Ezek az évek határolják be a kolozsvári gimnáziumuk és két-

fakultásos egyetemük, valamint az 1593-ban alapított székelyudvarhelyi nagy-gimnáziumuk működését (Mészáros 2000, 107.).

Bonyhai műveltsége

Bonyhai olvasottságáról, érdeklődési köreiről a birtokában levő, vagy legalábbis a kezei között megfordult könyvekből, a bennük található marginális bejegyzéseiből értesülhetünk. Olvasmányai között található Alexandriai Kelemen, Seneca (igen felbosszantotta, hogy a kötetét megcsonkítva kapta vissza), Hérodotosz és Thuküdidész történeti kronológiája. A bákói római katolikus kiadású Antiphonarium Romanumát a templomnak (valószínűleg a csíksomlyói ferences kolostornak) szánta (Benkő 1996, 45., 47. lapalji jegyzetek). A rovásírást a korabeli vélekedésnek megfelelően szkítiai írásnak mondja, máshol „székel bötűknek” nevezi az írásjegyeket, amelyeket az „oloszokért”, azaz a latin betűs írásért hagytak el eleink.

Bonyhai írássajátosságai

Bonyhai Moga Mihály iskolái az említett lehetőségek közül kerülhettek ki. Műveltsége, íráskészsége, érdeklődési köre ezekben gyökerezik. Az általa olvasott könyvekbe sűrűn tett marginális bejegyzéseket, amelyek között rovásírással készültek is vannak. Ezeket, meg az olvasásukat megkönnyítő rovásábécét *Benkő Elek* (i. m.) közölte. A rovásgrafémák használatáról a következőket állapítja meg. „Az ábécéből hiányzik a cs, a szóvégi k, az ly, ny, ö/ő, sz, ty és zs jele, az l betű helyén tévesen a g – egyébként nagyon hasonló – rovásjelét találjuk (a rovásos szövegekben is legtöbbször ezzel a jellel írta Bonyhai az l betűt, de előfordul itt – igaz, csak egy esetben – szabályos l betű is, máskor pedig az l-t az s ugyancsak hasonló jelével helyettesítette), a z betű jelölésére általában a cs jelét használta, de felfedezhetünk helyes rajzú rovásbetűs z-t is. Az u és v jele a rovásos mutatóványokban keveredik” (Benkő 1996, 48.).

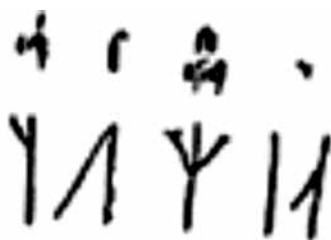
Valamelyest másként lehet értékelni a rovásbetűs írásokat, ha a latin betűs szövegeivel hasonlítjuk össze. Az [ly], [ny], [ty] jelölésére a latin betűs szöve-

gekben gyakori az <l + i ~ j>, <n + i ~ j>, <t + i ~ j>: *Illies; Bonihay, niughatatan, köni[v]böl, tanitvanioktol; baratia*. Ez a jelölésmód köszön vissza a rovásos szövegekben: ANNIÁNAK, ATIA, MIHALI. A <gy> jelölésére a latin betűs szövegekben a többi palatális mássalhangzóról mondtak érvényesülnek: *magjarok, tudgia, Gondolkogial, egj*. Mind a latin betűs, mind a rovásos szövegben vannak depalatalizált alakok: *enim, Szekel* – illetőleg BONHAI, NIKÓ, AZON 'asszony'. Ezek némelyikének elképzelhető a nyelvjárási háttere. A *székely* és az *asszony* szó *székel*, illetőleg *asszon* alakja a SzT. [Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár] kolozsvári forrásaiban előfordul ugyan, de ez az utalás csupán egy sok ismeretlenes egyenlet majdani megoldásához villant fel egy adatot. Latin betűs szövegbejegyzéseinek további, nagyobb anyagon történő vizsgálata ígéretes lenne a Bonyhait ért magyar nyelvjárási hatások, és ezzel nyelvi életrajzának a megismerése irányában. Hangjelölési sajátosságai a korabeli misszilisek helyesírásának felel meg (Korompay 2018, 90.). Ebből talán gondolhatunk arra, hogy a siménfalvi udvarházban (és esetleg további tartózkodási helyein is) az íródeák tisztét töltötte be.

Az [sz] hang jelölésére a latin betűs szövegben ugyancsak a misszilisekre jellemző <z> betűvel írott alakokat találjuk: *lezen, magasztalni, olozokert*. Ez az írássajátosság került át a rovás szövegekbe is: AZON 'asszony', ZERINT 'szerint'. Az [sz] jelölésének ez a módja lehetővé tette, hogy az egyébként csak a dőlésszögben eltérő [r] jeleként használja a rovásokban általánosan elterjedt grafémát. Az [sz] jelének látszólag hasonló alkalmazásával találkozhatunk a Bonyhai bejegyzéseinél valamivel fiatalabb wolffenbütteli rovás emlékekben is (Förköli–Tubay 2015, 456.). Ott azonban az [r] jele a soron belüli elhelyezésében, a betűmagasságban tér el az [sz] jelétől.

Bonyhai ábécéjét tekintve olyan rovásgrafémák hiányoznak belőle, amelyek korának írásgyakorlatában és a mai ábécében is betűkapcsolattal íródnak. Kivételet a <zs> képez. Ez az ábécéjéből hiányzik ugyan, de a rovásszövegben előfordul: erZSéBeT, ugyanakkor a latin betűs mondatában <s> betűvel jelöli: *sido*. Bár a /zs/ fonéma már több évszázada megvolt a magyarban, első leírt alakja rovásírással történt, mégpedig a székelyderzsi feliratban (Szentgyörgyi 2019, 42.). Latin betűvel legkorábban a XVI. század közepétől vannak <zs>-s adataink, de azok még sokáig nem válnak általános használatúvá. Ennél korábbi rovásábécéink (a

nikolsburgi, vagy akár a bolognai ábécé eredetije) számára nem volt ilyen minta, az előbbiben pl. [fs], a betű neve [esch], de még a XVII. századból való, Bonyhai Moga utáni rovásábécékben is a <zs> hangértékét a nikolsburgi ábécé megoldása szerint találjuk: [sch] (l. Miskolczi Csulyak, Gyulafehérvári ábécé).

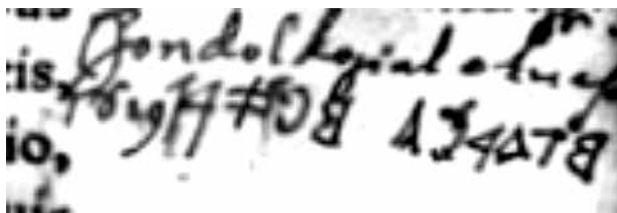
1. ábra. A <zs> valószínű hangértéke és betűneve a nikolsburgi ábécében

Krisztus nevének <s>-ező írása (KRISTUSNAK) a hazai latin kiejtés (sok esetben máig fennmaradt) emléke: latin eredetű szavainkban – nem csak az [us] szóvégeken – rendszeres az [s] jelentkezése: *sekrestye, ostya, iskola, ispotály* stb.

Hangjelölési párhuzamok

Bonyhai Moga rovásábécéjében a <gy> grafémája megvan, de a rovásírásos szövegekben nincs szerepe. Az 1626-os bejegyzéséhez a nevét rovásbetűkkel írta le, és itt a rovás <gy> jelét [g] hangértékben használta: MIKAEL MOGAI – ez a „betűcsere” is előfordul a latin betűs szövegeiben is: *szolgialjunk*.

A <g> és a <gy> ilyen felcserélése nem példátlan: Szamosközy Istvánnak egy bejegyzésében is előfordul, ahol a latin betűs szövegbe titkosítással kerültek személynevek rovásírással.

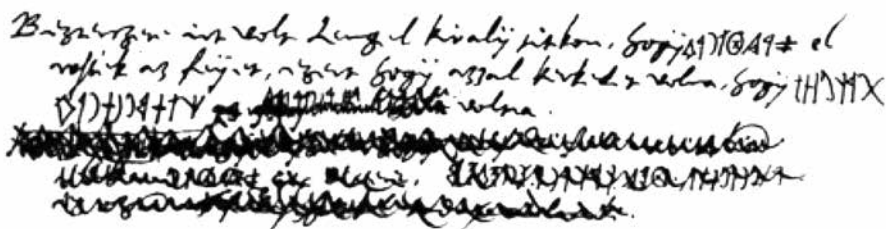

2. ábra. A <g> jelölése (Benkő 1996: 50)

3. ábra. GYÁLFINAK – azaz Gálfinak: Szamosközi bejegyzése (Sebestyén 1915, 89.)

Szamosközy bejegyzéseinek jelentősége abban van, hogy Telegdi Rudimenta előtről valók, tehát nem is lehetett rá hatással. Bár Bonyhai rovásbejegyzései a XVII. század első felében keletkeztek, a Rudimenta hatása ezeken sem látszik, vagyis ahol elsajátította a rovást, oda nem jutott el akkorra Telegdi tankönyvének az ismerete. Szamosközy idézett bejegyzésének egy része alig olvasható, mivel később nemcsak a latin, hanem a rovás grafémákkal írott további szöveget is törölte. A közlő *Sebestyén Gyula* megjegyzése szerint csak gyakorlott paleográfus tudja kibetűzni a törlés alatti szöveget, amelyet ő *Fejérpataky László* és *Jakubovich Emil* olvasatában adott meg (Sebestyén 1915, 89.). Két kitörölt rovásírásos szóban (ANNIÁVAL, ASZONIODIS) az [ny] hang jelölésének a Bonyhaiéhoz hasonló módja látszik, vagyis nem használja a hang jelölésének megfelelő rovásjelet, hanem a korabeli latin betűs írást betűzi át. (Az adatok ellenőrzésére a jelenlegi járványhelyzetben nem volt lehetőségem.)

4. ábra. Szamosközy teljes bejegyzése (Sebestyén 1915, 89.)

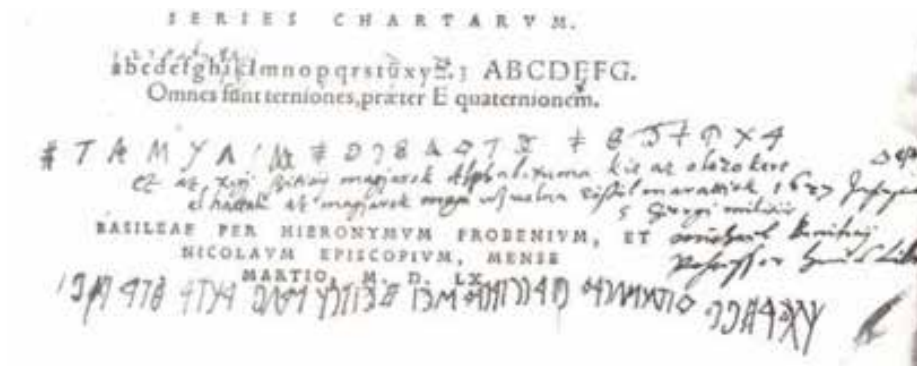
Szamosközy rovásos bejegyzései még a kitörlések olvashatóvá tételével is igen rövidek, magyar hangjelölésének tanulmányozására csak igen korlátozottan használhatók. (Másik ismert bejegyzése, a Rudolf császárhoz írott latin nyelvű versének titkosított latin szövege magyar hangjelölés szempontjából való vizsgálatra nem jöhet szóba.)

A párhuzamok folytathatók. A [cs] hang jelölésére Bonyhainál <c+i> betűkapcsolat szolgál: KARACION. Szamosközy történeti feljegyzéseiben ezt a hangot gyakran <chy> betűkapcsolat jelöli: *Chyazar, Chyeh* (E. Abaffy – Kozocsa 1991, 30.). Hangjelölési sajátosságai alapján az a kép rajzolódik ki, hogy rovásismereteit a Székelyföldön kívül olyan helyen, iskolában sajátította el, ahova kisugárzott a székely rovás ismerete, de a szabályrendszere kevésbé kötötte.

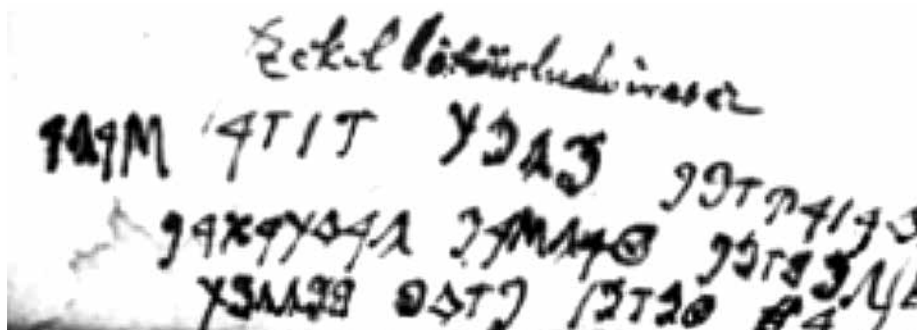
A hangjelölési párhuzamok azzal válnak figyelemre méltóvá, hogy két olyan személy rováshasználatát kapcsolják össze, akik nem székelyek voltak. Együttesen arról tanúskodnak, hogy a székely rovás használata átlépte nemcsak Udvarhelyszék, hanem a Székelyföld határait is. Ez a határátlépés azonban már korábban megtörtént. A Konstantinápolyi felirat nyelvi elemzése egyértelműen mutatja (ellentétben a szakirodalom többségének egyébként téves állításával), hogy leírójának nem a székely, hanem a mezőségi nyelvjárás volt a sajátja (Pais 1935, 184–185.; Zelliger 2016, 245–253 – itt a kérdés teljes szakirodalmával).

Kidei Tamás, a Konstantinápolyi felirat szerzője feltehetően titkolni akarta írása tartalmát Szelimbék császár és udvartartása esetleg magyarul tudó emberei előtt, ezért választhatta a rovás eszközt. Szamosközy István egyértelműen titkosírásként használta – akár latin szöveget írt vele, de még inkább, amikor egy kompromittáló szöveg személyi vonatkozásait akarta kódósítani. Fölmerül a kérdés: miért kellett a titkosított szöveget eltüntetnie? Vajon kiderült a számára, hogy az érintett személyek: Kendi István és/vagy Báthori Zsigmond el tudnák olvasni? (A két személy nevére l. Sebestyén 1915, 89.) Ha így lenne, akkor a székely rovás ismerőinek, használóinak újabb körére, köreire derülhetne fény.

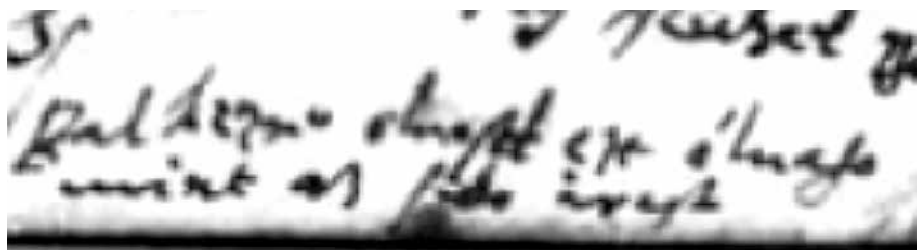
Kidei Tamással és Szamosközy Istvánnal ellentétben Bonyhai Moga éppen nem eltitkolni akart valamit, hanem szinte ismeretterjesztő módon írta, magyarázta a „szkítiai írást”. Ábécét adott hozzá, elmondta, hogy kik használták, hogyan kell olvasni. Egy másik különbség – ezúttal a Konstantinápolyi felirat és a két későbbi rovó írásgyakorlata között, hogy Kidei Tamás a székely rovás összes szabályával tisztában volt, és alkalmazta, viszont mind Szamosközy, mind Bonyhai Moga a hangjelölésben ettől némiképp eltért.

5a) ez az regj szitiay magyarok Alphabetuma kit az olozokert el hattak az magyarok maga ez volna eostol marattiok

5b) Székely bötüuel ualo iras ez

5c) Bal kezre olvasd ezt óluaso mint az sido irast

5. ábra a), b), c) Amit Bonyhai szerint a székely rovásról tudni kell (Benkő 1996, 50., 51.)

Siménfalva, ahol (és csak ott!) róttá az ilyen sorokat, udvarhelyszéki település. Jogosan merül fel a gondolat, hogy a máshonnan ide került Bonyhai itt sajátította el ezt a tudományt (Benkő 1996, 45.). Ha így van, akkor az írást, annak sajátosságait magyarázó szavakat vajon magának írta le? Mi lehetett a célja a rovásos bejegyzéseivel? Feltűnő, hogy nem alkalmazza a székely rovás minden eszközét: ritkák a betűösszerovások (ligatúrák), grafémahasználatában vannak hibának is tekinthető eltérések, és jellemző az őt megelőző generációk latin betűs írását transliteráló írásgyakorlata, amely a már idézett, Szamosközy-féle hangjelölésben is jelentkezett.

Nincs okunk feltételezni, hogy román anyanyelve, és a román hangjelölés hatása játszana ebben szerepet, ahogy Sándor Klára véli (Sándor 2014, 250., 252.): a rendelkezésemre álló magyar nyelvű bejegyzésében román interferenciák nem találhatók, nyelvéről, nyelvi életrajzáról további marginális bejegyzéseinek a tanulmányozásával lehetne többet mondani. Sokkal valószínűbb, hogy már felmenői asszimilálódásuk során az ortodox vallás elhagyásával fokozatosan a román nyelvet is elhagyták. A román helyesírás hatásának a lehetőségét az is cáfolja, hogy a korabeli erdélyi román nyelvű írásbeliség cirill betűs volt, ezen kívül magyar, esetleg német alapú latin betűs írás szolgált a román nyelvű civil lakossággal való írásbeli közlések eszközéül (Jakó–Manulescu é. n. 24.). Bonyhai iskoláinak helye térben megegyezhet Szamosközy iskolázásával, ahova a történetíró egy vagy két nemzedékkel Bonyhai előtt járhatott, aki viszont kikövetkeztetett életkora és katolikus vallása (Benkő 1996, 46., 47. lapalji jegyzet) alapján az erdélyi katolikus iskolák valamelyikében tanulhatott fennállásuknak bizonyára nem zavartalan utolsó éveiben. Ez magyarázhatja latin bejegyzéseinek nem hibátlan (Benkő 1996, 48.) voltát is.

Összegzés

Bonyhai Moga Mihály latin betűs és rovásírásos könyvbejegyzései nyomán egy nyelvében és vallásában (talán már felmenői révén) asszimilálódott értelmiségi írásbeliségének emlékeit tanulmányozhatjuk. Hangjelölési sajátosságai a misszilisekkel rokonítják. Talán az írődeák tisztét tölthette be tartózkodási

helyein. Rovásgyakorlata a latin betűs írás átbetűzéseként értékelhető. Rokont mutat Szamosközy István igen rövid magyar nyelvű rovásfeljegyzésével, s ennek alapján rovástudásuk közös forrására gondolhatunk. További vizsgálatok deríthetik ki, hogy esetleg már a XVI. században Telegdi Rudimentája előtt kialakulhattak Erdélyben olyan rováshasználó hálók, mint amilyenekre *Zsupos Zoltán* a XVII–XVIII. századból fényt derített (Zsupos 2015; Zsupos 2019).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barta 1988.** Barta Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606). In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története I-III*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 409–541.
- Benkő 1996.** Benkő Elek: A siménfalvi rovásemlék és köre. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996. 45–54. <https://mek.oszk.hu/02700/02717/02717.pdf>; letöltve: 2021. március 17.
- Fehér 1995.** Fehér Erzsébet: Lorántffy Zsuzsanna Bibliás könyve és román iskolája. In: *Honismeret* (1995) 3. sz. 23–25. http://epa.oszk.hu/03000/03018/00123/pdf/EPA03018_honismeret_1995_03_022-026.pdf; letöltve: 2020. november 15.
- E. Abaffy – Kozocsa 1991.** E. Abaffy Erzsébet – Kozocsa Sándor (közétevő): *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- Förköli–Tubay 2015.** Förköli Gábor – Tubay Tizano: Székely írásos verskompiláció magyar nyelven Ágost wolffenbütteli herceg *florilegium*ából. In: *Magyar Könyvszemle* (2015) 4. sz. 443–459.
- Jakó–Manulescu é. n.** Jakó Zsigmond – Manulescu, Radu: *A latin írás története*. <https://mek.oszk.hu/03200/03226/html/index.htm>; letöltve: 2020. november 22.
- Korompay 2018.** Korompay Klára: Helyesírás-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2018. 83–98.
- Mészáros 2000.** Mészáros András: *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Szent István Társulat, Budapest, 2000.
- Pais 1935.** Pais Dezső: A konstantinápolyi rovásfelirat <h> jeléről. In: *Magyar Nyelv*, 31. (1935) 5–6. sz. 184–185.
- Péter 1995.** Péter Katalin: Az erdélyi magyar iskolázás a 16. és 17. században. In: Péter Katalin: *Papok és nemesek*. Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1995. (Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.) 98–108.

- Sándor 2014.** Sándor Klára: *A székely írás nyomában*. Typotex, Budapest, 2014.
- Sebestyén 1915.** Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1915.
- Szentgyörgyi 2019.** Szentgyörgyi Rudolf: Rovás emlékeink nyelvtörténeti és művelődéstörténeti szerepe. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. 37–49.
- SzT. = Szabó T. Attila 1975–2014.** *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIV*. Kriterion – Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975–2014.
- Zelliger 2016.** Zelliger Erzsébet: Konstantinápolyi rovásírási felirat (1515) nyelvjárási vonatkozásai. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2015. szeptember 2–4.* Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Szombathely–Nyitra, 2016. 245–253.
- Zsupos 2015.** Zsupos Zoltán: *A székely írásról*. A szerző magánkiadása, Budapest, 2015. <https://mek.oszk.hu/14500/14521/>; letöltve: 2021. március 17.
- Zsupos 2019.** Zsupos Zoltán: Hogyan terjedt a székely írás az újkorban? In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. 50–71.

A kötetet a Magyarorsághatató Intézet adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, a Magyarorsághatató Intézet főigazgatója

Felelős szerkesztő: Virág István

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Gábor, Tóth Mihály

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém, ookpress.hu

Ősi írásaink II.

A Magyarságkutató Intézet 2020. december 10–11-én rendezte *II. Ősi írásaink a Kárpát-medencében* című konferenciáját, amelynek előadásaiból épül fel a jelen kötet. Akkor sem csináltunk titkot belőle, hogy nem tekintjük ezzel lezártnak munkánkat – sem a kötetbe író egyes kutatók, sem mi, szerkesztők, és természetesen a Magyarságkutató Intézet sem, hanem tartósan fórumot kívánunk teremteni a Kárpát-medencei írástörténet kutatása, e sajnos kissé mostoha sorsú tudományág számára. A részt vevő kutatók közti együttműködés, az elmúlt rendezvények hatékonysága, baráti hangulata, az ott elhangzó új kutatási eredmények bősége és a termékeny viták mind-mind azt igazolják, hogy erre a fórumra szükség van, újat ad a magyar tudománynak.

Az előző, 2020-as I. Ősi írásaink konferencia óta elért eredményeinknek öszintén örülhetünk. Nem csak e kötetéről beszélhetünk, bár el kell mondanunk, hogy tizenhat eddig teljesen ismeretlen vagy megfejtetlen ókori-középkori, és több, mint negyven újkori feliratos emlék lát benne napvilágot, nem is beszélve az egy-egy jelenséget elemző tanulmányokról – viszont az eltelt időben szerzőink más publikációiban legalább ugyanekkora új anyag került napvilágra. Bízást mondhatjuk, hogy mi már egy nem papíron rögzített, nem hivatalosan elismert, de ténylegesen működő munkaközösséget alkotunk, ami azt is jelenti, hogy terveink szerint konferencia-sorozatunknak és e kötetnek is lesz még folytatása.

